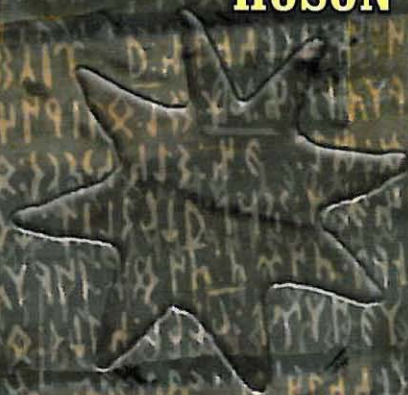

TÜRK LÜYÜMÜZ

HASEN AZİZOĞLU

HƏSƏN ƏZİZOĞLU

TÜRKLÜYÜMÜZ

BAKI – AzAtaM – 2007

Ön söz müəllifi: **Nizami Cəfərov,**
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Redaktor: **Səfəli Nəzərli**

Həsən Əziz oğlu Həsənov. Türklüyümüz. Bakı, AzAtaM, 2007. – 224 səh.

ISBN

Görkəmli dövlət xadimi, tarix elmləri doktoru Həsən Əzizoğlunun bu əsəri türk superetnosunun tarixinə, mədəniyyətinə, mifik dünyagörüşünə və siyasi perspektivlərinə qloballaşan dünya kontekstində yanaşmanın ən yaxşı nümunələrindən biridir. Bu yanaşma, zəngin faktlar və orijinal təhlil üsulu əsəri daha maraqlı və oxunaqlı edir. Ona görə də «Türklüyümüz»dən yalnız mütəxəssislər, ziyalılar deyil, həmçinin öz milli kimliyini dərk etmə yolunu tutmuş gənclərimiz də bəhrələne bilər.

ISBN 978-9952-420-10-2

© H.Əzizoğlu, 2007

ÖN SÖZ,
yaxud
bir daha türklüyümüz haqqında

Türkologiya bir elm olaraq təşəkkülünün və təkamülünün heç bir mərhələsində türk etnosunun strateji maraqlarını ifadə etməmişdir. Və tənəzzülündə də türk intellektinin heç bir günahı olmayacaqdır...

Dünyaya türk kimi gəlmiş hər bir intellekt sahibi klassik türkologiya ilə maraqlansa, heç olmasa Mirzə Kazımbəy, V.V.Barold, P.M.Melioranski, S.Y.Malov, V.M.Jirmunski, L.N.Qumilyov, A.N.Kononov, B.A.Serebrennikov, A.M.Şerbak kimi türkoloqları dərinəndən «oxusa» türk dilçilərinin, ədəbiyyatçılarının, tarixçilərinin... günümüzə qədər davam edən «türkoloq» çağırılmaq ehtiyacının (və ehtivasının!) nə qədər mütəhərrik, nə qədər əsassız dayaqalara, nə qədər konyunktur texnologiyalara söykəndiyini istər-istəməz görməli olacaqdır.

Hələ keçən əsrin 20–30-cu illərində türk xalqlarının, onların dil, ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin çoxsaylı problemləri ilə məşğul olan türkoloqu bu və ya digər xəstəliyi müalicə edən professional həkim ilə deyil, hər cür xəstəlikdən baş çıxarmağa məhkum feldşerlə müqayisə edirdilər.

Qeyri-türk «missionerlər»in türkləri öyrənməsi «imperiyalar» dövrünün təbii tələbatı idi. Və bu prosesə türk intellektuallarının cəlb olunmasına da eyni dərəcədə təbii baxmaq lazım gəlirdi...

Mirzə Kazımbəyin intellekti kimə işləməli idi?.. Osmanlı sultanlarına, yoxsa siyasi təyinatını, dövlət yaddaşını itirmiş, heç

bir elmi-mədəni mərkəzi qalmayan Azərbaycana və ya Türkiistana?..

Sovet hökuməti 1926-cı ildə tarixdə ilk dəfə Türkioloji qurultay keçirdi və bu qurultayın qərarlarının nə qədər «uğurlu» həyata keçirildiyini anlamaq üçün yalnız bir faktı bilmək kifayətdir ki, həmin qurultayın nümayəndələrinin, demək olar ki, heç biri 30-cu illərin kommunist repressiyalarından sağ çıxmadı...

Türkləri öyrəndilər... Sonra isə türk adını çəkməyi qadağan etdilər... Niyə?.. Nə üçün?..

Türklər yeni dövrə bu qədərmi təhlükəli bir etnos kimi gəlib çıxmışdılar?..

...Türk təfəkkürünün türkiologiya ilə bir elm kimi məşğul olması tarixi təzadlı, mübahisəli məqamlarla doludur – nüfuzlu İsveç, Danimarka, ingilis, fransız, alman, rus türkiologiyalarının təsiri altında hər dəfə «yarana» nüfuzsuz türk türkiologiyası ən yaxşı halda türklüyə atılmış yüzlərlə böhtandan beşinə-onuna cavab verə bilərdi.

Etnoqrafiyaya, dilçiliyə qədər qovulmuş türkiologiyanın (və türklüyümüzün!) idrak üföqlərini düzgün metodologiya ilə genişləndirmək, qanımız-ruhumuzla gələn tarixi olduğu kimi yazmaq, türk dünyasının biosferasını intellektual sferaya çevirmək və beləliklə, türkün türkiologiyasını yaratmaq vaxtı gəlib çatmışdır... Bunu ilk dərk edənlərdən biri «Türklüyümüz»ün müəllifidir...

Həsən Əzizəoğlu Həsənov klassik türkiologiyayı yalnız yaxşı «oxumaq», onunla (klassik türkiologiya ilə) müasir səviyyədən qaçılmaz polemikaya ardıcıl cəhdlər göstərməklə kifayətlənmir, həm də (və daha çox!) türklər (mənsub olduğu etnos!) haqqında milli elmi-metodoloji sistem yaratmağa çalışır. «Türklüyümüz»ün ən üstün cəhətlərindən birincisi onun zəngin faktlara, mükəmməl analitik mühakimələrə əsaslanmasındırsa, ikincisi enerjili elmi-publisistik dilə ifadə olunmasıdır.

Müəllif, ümumiyyətlə, türkioloq yox, türkioloq-azərbaycanşü-

nas, türkoloq-qafqazşünas olduğuna görə, onun tədqiqat obyektini Qafqaz, xüsusilə Azərbaycandır. Türkologiyamın (və türk xalqlarının) nüfuzuna qarşı ideoloji hücumların ən çox məhz Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda baş verdiyini, eyni zamanda buna milli elmi-metodoloji mövqedən müqavimətin də ən çox məhz burada göstərildiyini nəzərə alsaq, Həsən Əzizogluna haqq qazandırmaq lazım gəlir...

Və mən əminəm ki, «Türklüyümüz» təkcə mübahisəsiz qəbul ediləcək müddəaları ilə yox, hətta ən mübahisəli iddiaları ilə də türkçülük düşüncəsinin, əsl türkşünaslıq təfəkkürünün formalaşmasına təkan verəcəkdir...

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami Cəfərov

MÜƏLLİFDƏN

Bu kitabda yazdıklarım, qaldırdığım məsələlər ömrüm boyu mənə yol yoldaşlığı edib. Ətrafımı, özümü dərk etdiyim gündən «Mən kiməm?», «Köküm haralara gedib çıxır?», «Millətim hansı dəyərlərə sahibdir?» və s. suallar məni nəinki düşündürüb, hətta çox narahat edib. Gənc yaşlarımda bəzən başqa millətlərdən olan yoldaşlarımla mübahisələrdə çıxılmaz vəziyyətdə qalmış, sarsılmışam. Ömrümün ilk 18 ilini Azərbaycandan kənarında yaşamışam. Bir şəxsiyyət kimi formalaşmağımda, əsasən, Tbilisinin iki məhəlləsi və onların sakinləri həlledici rol oynayıb. Bunlardan biri azərbaycanlıların yaşadığı Şeytanbazar məhəlləsi, o birisi isə əsasən, kübar insanların yaşadığı və oxuduğum məktəbin yerləşdiyi Sololak məhəlləsidir. Bir-birindən fərqli, bəzən isə ziddiyyətli bu iki məhəllənin əhalisinin həyat tərzini, məişətini, dünyaya baxışını müşahidə etmiş, beynimdə onların vəhdətini yaradıb-yaşatmış və bəlkə də bununla özümü tərbiyələndirmişəm. Tbilisidə yüzlərlə gürcü, erməni, yəhudi, rus ailəsində olmuş, onların ailə mədəniyyətini görmüşəm. Sololak məhəlləsində həmyaşıdlarımla şeytanbazarlılar haqqında bildikləri bircə o idi ki, Rəşid Behbudov burada yaşayıb və mən o doğulduğu evdə dünyaya gəlmişəm. O zamanlar Şeytanbazar məhəlləsində yaşayıb, Sololak məhəlləsindəki rus məktəbində oxuyan yeganə azərbaycanlı olmuşam və minlərlə gürcü, erməni, yəhudi, rus uşaqları ilə şəxsi ünsiyyətim olub. Ömrüm boyu öz nizam-intizamıma diqqət yetirməyimin səbəbi, yəqin ki, şəxsi keyfiyyətimlə yanaşı, həm də

şeytanbazarlı uşağı olaraq Sololak məktəbinə şərti qəbul edilməyim olub. (Məktəbdə bir neçə il bu şərti mənə xatırlatdılar, lakin 7-ci sinifdən başlayaraq hər il sinif nümayəndəsi seçildim). 14 yaşım tamam olanda heç bir izahat verilmədən başqalarından fərqli olaraq mənə komsomola qəbul etmədilər. Bu mənim üçün (Sololak şəraitində oxuduğuma görə) şəxsi faciə olsa da, siyasətdən çox uzaq olan ailəm tərəfindən (Şeytanbazar şəraitində yaşadıklarına görə) heç bir narahətçilik doğurmadan «başın dinc olar» fikri ilə qiymətləndirildi.

Məktəb tərəfindən təşkil olunan ekskursiyalar zamanı Qori şəhərində Stalinin evini ziyarət etmək, kommunist inqilabının xatirə yerlərinə gül qoymaq məcburiyyətində qaldığım halda, Şeytanbazarda yerli azərbaycanlılar üçün müqəddəs sayılan Nəriman Nərimanov və Mirzə Fətəli Axundovun evlərinin qarşısından sadəcə keçməklə təsəlli tapırdım.

Məktəbdə açıqca sovet musiqisini, gizlicə xarici musiqini, evdə isə Xan Şuşinski, Bülbül, Rəşid Behbudov, Sara Qədimova və Şövkət Ələkbərovanı dinləyərdim. Gürcü toylarında gürcü, azərbaycanlıların toylarında isə Azərbaycan musiqisinə alışmışdım. Onu qeyd edim ki, Tbilisi azərbaycanlılarının toylarının özünəməxsus, bənzərsiz cəhətləri var idi. Toylar axşam saat 10–11-də başlayıb, səhər gün çıxana qədər davam edərdi. O vaxt Tbilisidə Azərbaycan muğamlarının həm azərbaycanca, həm də gürcüce ifası (həm azərbaycanlılar, həm gürcülər tərəfindən) mənə mədəniyyətlərarası ünsüyyətə hörmət və məhəbbət hissləri formalaşdırırdı. Bir tərəfdən dünya klassikasını oxuyaraq, opera, balet və dram (gürcü və rus) əsərlərinə tamaşa edərək, gürcü mədəniyyətinə alışaraq (Stalin dövründə qadağan olunmuş böyük gürcü rəssamı Lado Qudiaşvilinin ilk sərgisinə tamaşa etmək üçün Rustaveli prospektində minlərlə insanla birlikdə bütöv bir gün növbədə dayandıq, Vaxtanq Cabukianinin iştirakı ilə «Otello» tamaşasına bilet tapmaq üçün bir neçə ay ərzində yüzə yaxın

adamlarla ünsiyyətə girdik), o biri tərəfdən isə Azərbaycan nağıllarını və Molla Nəsrəddin lətifələrini dinləyərək, radio vasitəsi ilə Bakıya qulaq asaraq, Bakıdan və Gəncədən qastrollara gələn kollektivlərin tamaşalarına və konsertlərinə gedərək mədəniyyətimizə və folklorumuza sadiqliyimi formalaşdırırdım. Sololakda Novruz bayramının mövcudluğu haqda heç kimin xəbəri yox idi. Şeytanbazarda isə Novruz bayramının qadağan olunduğu heç kimin ağına belə gəlmirdi. Yerli azərbaycanlılar bu bayramı qeyd edərkən sahə müvəkkilinin (polis) «plovunuzu yeyin, amma tonqal qalamayın, yanğın baş verər» göstərişini zarafata qoyar, tonqal yandırıb üstündən atlanır, bişirdikləri plovu yeyər, hətta sahə müvəkkilini də (adı İlo idi) plova qonaq edərdilər.

Sololak məktəbində ateist kimi tərbiyə alırdımsa da, məktəb müəllimlərindən gizli olaraq, anamla Şeytanbazarda yerləşən məscidə gedib, islam dini haqqında məlumatlanır və dinimizə hörmət ruhunda tərbiyələndirdim.

Mənim dünyagörüşümün formalaşmasında şifahi mənbə ailədə ata-anamdan aldığım tərbiyə olubdursa da, yazılı mənbə başqa xalqlar haqqında oxuduğum ədəbiyyat olub. Azərbaycan tarixindən əvvəl SSRİ və gürcü tarixini öyrənmişəm. Azərbaycanlıların yaralarını bilmədən Xaçatur Abovyanın «Ermənistanın yaraları»-nı oxumuşam. Azərbaycan tarixi romanlarını oxumadan erməni, gürcü və rus tarixi romanlarını oxuyaraq onların düşüncəsini dərk etmişəm. Ana dilində yazmağı öyrənmədən gürcü, sonra isə rus dilində yazmağı öyrənmiş və bəlkə də rus dilində düşünmüşəm.

Tbilisidə yaşadığım illərdə baş verən və bilavasitə şahidi, hətta iştirakçısı olduğum faciəvi ictimai-siyasi hadisələr milli düşüncəmin formalaşmasında silinməz izlər buraxdı.

Hər dəfə Şeytanbazarda baş verən, Azərbaycan icmasını sarsıdan faciəvi hadisələrdən (Şeytanbazarda müsəlman məscidinin uçurulması, müsəlman qəbiristanlığının məhəlləmizdən köçürülməsi, xalamın ailəsinin gecəyarı Qazaxıstana sürgün olunması)

sonra Sololakdakı məktəbimə bir neçə gün ya heç getmirdim, ya da həyəcanla gedirdim. Amma həmin günlər məktəbdə mən özümü nədənsə sıxışdırılmış kimi yox, günahkar kimi hiss edirdim, sanki kimlərsə mənim milli mənliyimə deyil, mən kimlərinse qaydalarına qəsd etmişdim. (Ədalət naminə deməliyəm ki, məktəbdə mənim milli mənliyimə heç zaman heç bir qəsd olmayıb). Stalinin müdafiəsinə qalxan, əslində isə milli-azadlıq mahiyyəti daşıyan 1956-cı il Tbilisi üsyanı zamanı məktəbimizin bir çox şagirdləri ilə birlikdə bir neçə gün mitinqlərdə və yürüşlərdə iştirak etdim. Bu hadisə formalaşmaqda olan siyasi baxışlarımda silinməz izlər buraxdı və sonralar baş verən hadisələri dərk etməyimə bir vasitə oldu. Kimin ağına gələrdi ki, yenilməz görünən və hamını sonsuzluğa qədər yaşayacağına inandıran SSRİ-də ümum-xalq üsyanı mümkünmüş, hər hansı xalq öz hüquqlarını tələb edə bilər və SSRİ-dən çıxmaq haqqında şüar irəli sürə bilərmiş, nəhayət, SSRİ dağıla bilərmiş. (O zaman üsyanın bəzi başçıları güllələndi, bəziləri isə həbs olundular). Danılmaz bir haldır ki, məhz həyatda ilk addımlarını 56–60-cı illərdə atan sovet adamlarının nəslə, 80-cı illərdə SSRİ-nin siyasi, iqtisadi və yaradıcı strukturlarında rəhbər vəzifələrə gələrkən SSRİ-də yeniləşmə havası həlledici dərəcədə dəyişdi və bu, SSRİ-nin süqutuna gətirib çıxartdı.

Gürcülər, ermənilər, yəhudilər, ruslar haqqında öyrəndiyim hər hansı bir fikrin, məlumatın Azərbaycan variantını axtarırdım. Çox hallarda axtardığım sual cavabsız qalırdısa da, sualın özü düşüncəmdə daimi olaraq həkk olunurdu. Ətrafımdakı insanların milli özünüdərk etmələrinin mahiyyətini öyrənərkən, öz milli mənliyimi dərk etmənin yollarını axtarırdım. Bu dərk edilməmiş, qeyri-adi öyrənmə üsulu məndə inkişaf edirdi, məni öz milli mənliyimi, köklərimi axtarmaqdan uzaqlaşdırmırdı, əksinə, ona yaxınlaşdırırdı, milli dünyagörüşümü haçalamırdı, əksinə, bütövləşdirir, sistemləşdirir, milli düşüncə tərzimi formalaşdırırdı.

I. TÜRK TARİXİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

*Tariximizə baxışımız milliləşməyə, düşüncəmiz
milliləşməz!*

1.1. Türkəsilli xalqlar və türk dilləri haqqında qısa məlumat

Dünya tarixi türk xalqlarını müxtəlif adlarla salnamələrdə saxlayıb. Tarixin indiki mərhələsində «türk» deyərkən Baygölün (Baykalın) sahillərindən Aralıq dənizinə, Balkanlara və Karpatlara qədər uzanan ərazilərdə, Xəzər və Qara dəniz ətrafında bir neçə min il ərzində məskunlaşmış böyük etnos nəzərdə tutulur. Bu möhtəşəm geopolitik vəziyyət əsrdən-əsrə bəzən öz əzəmətini artırır, bəzən zəiflədir.

Herodota qədərki dövr. Dünya elmində türklərin inkar olunan dövrü. Herodota qədərki dövrlərdə yaşayan bir çox xalqların türk mənşəli olub-olmadıqları alimlərin nəinki mübahisə mövzudur, hətta bir çoxları tərəfindən tam inkar edilir. Bu xalqlardan subarların, lullubeylərin, kutilərin, turukların, qədim qaşqayların, kumanların, etruskları, mannalıların, ilkin madaların adını çəkmək olar. Bir çox alimlər tərəfindən şumerlərin və hattların dillərində də türk mənşəli sözlərin mövcudluğu iddia edilir.

Herodotdan Kaşğarlıya qədərki dövr. Türklərin mövcudluğunun mübahisədən etirafa qədərki dövrü. Haqlarında Herodotun geniş məlumat verdiyi xalqların – kimmerlərin, skiflərin, sakların adları qədim Assur mənbələrində çəkilsə də, orada verilən bilgi-

lər bu xalqların hansı mənşəli olduğunu seyrçi şəkildə qəbul etmək yetərli deyil. Yalnız Herodotun bunlar haqqında verdiyi məlumat daha dolğundur və onların etnik mənşəyini araşdıraraq sübut etmək üçün əsas verir. Beləliklə, dünya elmində eramızdan əvvəl VII əsrdən başlayaraq birmənalı türkəsilli kimi qəbul olunaçaq xalqlar mövcuddur. Bunlardan ən məşhuru Herodotun haqlarında yazdığı kimmerlər, çar skifləri və saklardır. Kimmerlərin tarixi, ən azı, e.ə. XIV əsrə gedir. Bu xalqların türkəsilli olmaları fikri mübahisəli olsa da, dünya elmində getdikcə daha çox öz təsdiqini tapır. Xüsusi qeyd etməliyəm ki, bu üç xalqın üçü də Azərbaycanda məskunlaşmışdır və Azərbaycanın qədim tarixinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur.

Dünya elmində türkəsilli olduqları şübhə altına alınmayan xalqlar hunlardan başlayır. Onlardan sonra gələn Avropada qeydə alınan qərbi hunlardır. (Son zamanlar Avropa alimləri arasında Atilla hunlarının türkdilli olmadıqları iddia edilir). Beləliklə, tam mübahisəsiz türkdilli olanlar Avropada qeydə alınan avarlar və sonralar gələn türkünələr – göytürklər, xəzərlər, kumanlar (tarixin səhnəsindən gedənləri sadalayıram) və İndiyə qədər mövcud olan türk xalqlarıdır. Bu xalqlar dünya tarixinin son 2,5–3,5 min ilində dünya siyasətini lərzəyə gətirənlər olublar.

Mahmud Kaşğarlı dövrü. Dünya elmində ilk dəfə olaraq türk xalqlarını sistemli şəkildə tədqiq edən, türk dillərini qollara bölən şəxs XI əsrdə yaşayıb–yaranan, İslam dünyasının dahi alimi, böyük türk, dünya türkşünaslığının banisi Mahmud Kaşğarlı olub. Bu səbəbdən biz türkəsilli xalqlara sistemli baxış mərhələlərini dövrələşdirərək onu Kaşğarlı ilə də səciyyələndiririk. Mahmud Kaşğarlı türk dillərini sistemləşdirərkən altı türk dilindən – «türk, türkmən, oğuz, çığıl, yağma, qırğız» dilindən, özü demişkən, «faydalanıb». Mahmud Kaşğarlının dediyinə görə, türk dillərinin sayı o zamanlar daha çox idi. Nəzərə alınmalıdır ki, Mahmud Kaşğarlının əsəri ancaq İslam dünyasına daxil olan türk xalqlarını əhatə edir. Kaş-

ğarlığının lüğətinin əvvəlində geniş ön söz var. Həmin ön sözdə iki bölmə var ki, onların birinin adı «Türk ulusunun boyları haqqında söz», o birisinin adı isə «Türk dilləri üzərinə söz»dür.

«Türk ulusunun boyları haqqında söz» bölməsində Kaşğarlı qeyd edir ki, «türklərin hər bir boyunun sayını ancaq Ulu Tanrı bilir». O ki qaldı boyların sayına, Kaşğarlı bunları sayıb qurtara bilmədiyindən «gök və ana boyları saydım» deyir. Öz dövrünün ən vacib olan türk soylarından bunların adını çəkir: «oğuz, peçenek, qırçaq, yemək, başqirt, basmil, kay, yabaku, tatar, qırğız». Gördüyünüz kimi, bunların arasında «türk» adlanan boy yoxdur. Görəsən niyə?

«Türk dilləri üzərinə söz» bölməsinin ən vacib cəhəti odur ki, avropalıların XVIII əsrdə gördükləri dillərin sistemləşməsi, ailələrə və qruplara bölünməsi işini Kaşğarlı XI əsrdə görmüşdür. O, həmin əsərində türk dillərini, tarixi köklərini saxlamaq və birbirilərinə yaxınlıq nöqteyi-nəzərindən qruplara bölmüşdür. Kaşğarlıya görə, «Dillərin ən yeqnisi (üstünü) oğuzlar dilidir. Uyğur şəhərlərinə varınca Ertiş-İrtiş, İla-İli, Yamar, Etil-İtil (İdil) ir-makları boyunca oturan xalqın dili doğu türkcəsidir. Bunların ən açıq və ən tatlısı Xaqaniyyə (Hakanlılar) ölkəsi halkının dilidir». Və o, nəinki türk dil qrupunu, hətta Altay dil ailəsinin mövcudluğunu da görmüşdür. Kaşğarlı uyğurların öz əlifbalarının mövcudluğunu qeyd edərək, onu «türk yazısı» adlandırır.

M.Kaşğarlığının bu əsəri ancaq lüğət olmaqla bitmir, bu, həm də türk tarixinə, folkloruna, mifologiyasına aid çox qiymətli bir mənbədir. Biz nə dərəcədə bundan faydalanmışıq? İlk əvvəl Rüşfət Kilislinin nəşrini qeyd etmək lazımdır.

Kaşğarlığının əsərini türk dilinə tərcümə edib, 1941-ci ildə ilk dəfə nəşr etdirən Besim Atalay yazır ki, Kaşğarlığının əsərindən «Türkiyə dışındakı türklər də ilgilənmişdir. Sovetlər Akademiyasının Azərbaycan qolu 6 il öncə (yəni 1935-ci ildə) bir komissiyon kurarak başkanlığına Halit Sait adında birini gətirmiş və işə baş-

lamış. Komisyon bir proqram yapmış, bir də rapor yazarak bastırmış. Bu rapordan sonra Azərbaycanda başlanmış olan bu işin nə olduğunu, nələr yapıldığını bir türlü öyrənəmədik».

Türklərin böyük bir hissəsinin Rusiya imperiyası və SSRİ tərkibində olduğu dövr. XVI əsr türk xalqları üçün iki baxımdan səciyyəvidir. Həmin əsrdə tarixdə Osmanlı adı ilə tanınan oğuz türkləri imperiyası Avropa dövləti kimi təsdiqlənir və Avropada siyasi söz sahibi olur, o biri tərəfdən isə Volqaboyu, Ural, Sibir, Altay və Orta Asiya türkləri qalxmaqda olan Rusiya çarlığının təcavüzkar siyasətinə məruz qalır. Və beləliklə, kimmer, skif (quz/oğuz), sak və hun dövrlərindən məskunlaşmış türk torpaqlarının zəbt qorxusu reallaşır. Bu, türklərə qarşı genişmiqyaslı etnik təmizləmə, assimilyasiya və hətta soyqırım siyasətinin başlanğıcıdır. Bir çox türk dövlətləri bir-birinin ardınca öz müstəqil dövlətçiliklərini itirirlər. Türk tarixinə maraq nəinki azalır, hətta unudulmağa doğru gedir və ancaq türk dilinə olan maraqla məhdudlaşır.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarlının dediyi «türk boylarının sayını Ulu Tanrıdan başqa kimsə bilmir» fikri sadəcə tarixin yaddaşında qalıb və real həyatda türkün sayı azalmaqda davam edib. V.V.Radlovun 1893-cü ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan «Опыт словаря тюркских наречий» lüğəti 35 türk dili əsasında qurulub. Ondən 80 il sonra SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən 1974-cü ildə Moskvada nəşr olunan «Етимологический словарь тюркских языков» əsərində isə 25 türk dilindən istifadə edilib. İndiki tariximizdə türk dillərinin sayı bundan da azdır.

1.2. Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi xüsusiyyətləri haqqında

Məqsədyönlü araşdırmalar tələb edən problemlər. Yeni dövrdə Azərbaycan tarixşünaslığının əsası XIX əsrin əvvəllərində

Abbasqulu ağa Bakıxanov tərəfindən qoyulmuşdur. Amma çar Rusiyasının siyasəti nəticəsində bu əsər yazıldıqdan 100 il sonra tam kitab şəklində nəşr olundu. XX əsrdə Azərbaycan tarixi bolşevik-kommunist senzurası altında yazılıb. Nəzərə alınmalıdır ki, Sovet ideologiyası Azərbaycan türklərinin tarixindən türklüyü çıxartmaq istəyib, ancaq buna nail ola bilməyib. Sovet İttifaqı dövründə türk düşüncəli tarixçilərimiz həbs və edam olunurdular. Ona görə də Azərbaycan tarixçiləri arasında xalqımızın formalaşmasına dair mövqələrdə ciddi fikir ayrılıqları var idi. Bu problemlərin əsas mahiyyəti aşağıdakılardır:

□ Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin daşıyıcıları hansı etnosa mənsubdurlar?

□ Sovet elmində Xocalı-Gədəbəy, Avropa elmində isə Gəncə-Qarabağ arxeoloji mədəniyyəti adlanan daşıyıcıları hansı etnosa mənsubdurlar? *(Son tədqiqatlarında bu suala cavab olaraq Z.Həsənov Xocalı-Gədəbəy (Gəncə-Qarabağ) arxeoloji mədəniyyətinin daşıyıcılarının türkdilli kimmlər olduğunu sübut edir.)*

□ Azərbaycana sonradan türkəsilli tayfalar ilk əvvəl neçənci əsrlərdə gəliblər? Bizim eradan əvvəl XIV əsrdə, yaxud ondan da əvvəl, b.e.ə. VII əsrdə, bizim eranın II-IV, yoxsa XI-XIII əsrlərində... *(Son tədqiqatlar göstərir ki, sadalanan bütün tarixlərdə türkdilli tayfalar həqiqətən də Azərbaycana gəlmişlər. Bizim eradan əvvəl XIV əsrdə kimmlər, b.e.ə. VII əsrdə çar skifləri, b.e.ə. VI əsrdə saklar, bizim eranın II-IV əsrlərində hunlar, sabirlər və i.ə., XI əsrdə oğuz-salcuqlar, XIII əsrdə müxtəlif soylu türkdilli tayfalar).*

□ Müasir Azərbaycan xalqı türkəsilli-türkdilli, yoxsa iranidillidən dönmə türkdilli xalqdır? *(Əgər e.ə. XIV, e.ə. VII, e.ə. VI, b.e. I-IV əsrlərində Azərbaycana arasıkəsilmədən türkdilli tayfalar gəliblərsə, sözsüz ki, b.e. XII-XIII əsrlərində Azərbaycana gələn türkdilli tayfalar buraları türkləşdirməyiblər, sadəcə öz soydaşlarına qoşulub vahid etnik cəmiyyət təşkil ediblər. Beləliklə, heç bir dönmə prosesi baş verməyib).*

□ Zərdüştlük türklər üçün doğmadır, ya yaddır? İslam gələndə Azərbaycanda tanrıçılıq mövcud idi, ya yox? (*Birinci sual çox ətraflı tədqiqatlar tələb edir. Təqdim olunan kitabda bu suala kiçik bir baxış var. Z.Həsənov e.ə. XIII əsrdən Azərbaycanda məskunlaşan kimmerlərin şamançı, VII əsrdən Azərbaycanda məskunlaşan skiflərin (quzların) inancının tanrıçılıq olduğu fikrini irəli sürür.*)

□ Alban dövlətində xristianlığı bütün əhali, yoxsa əhalinin bir qismi qəbul etmişdi? (*Bəzi alimlər belə bir əsassız fikir söyləyirlər ki, albanlar hamılıqla xristianlığı, sonra isə islamı qəbul ediblər. Bunu təsdiqləyən heç bir tarixi sənəd yoxdur. İslam Azərbaycana gələndə alban əhalisinin az bir qismi xristian (ancaq Girdman hakimi Cavanşirin tərəfdarları xristian idilər), əksəriyyəti isə tanrıçı olub. Alban xristianları dinlərini deyil, etnik mənsubiyyətlərini dəyişiblər. Bizim tanrıçı babalarımız isə etnik mənsubiyyətlərini saxlayıb, tanrıçılıqdan dönüb, islamı qəbul ediblər. Beləliklə, hazırda müsəlman olan azərbaycanlıların alban uluları xristian deyil, tanrıçı olublar.*)

□ Babək özünə «Xürrəm» deyib. Bu sözün əsl mənası nədir? Babəkin dini nə olub? (Bax: Z.Həsənov. “Çar skifləri”.)

□ Albanlar hansı etnosa mənsub idilər və hansı dildə danışdılar? Azərbaycanda məskunlaşmış «alban»larla, skif (quz/oğuz) “alban”ları və türk dünyasının “alp”ları arasında nə kimi doğmalıq var? (Bəzi tədqiqatçılarımız heç bir tarixi sənədə və təhlilə əsaslanmadan albanların yeganə varisi olaraq ancaq udinləri sayırlar və külli albanların nax-qafqaz dilinə mənsub olduqlarını iddia edirlər. Bununla yanaşı, bu alimlərimiz, Albaniyada türk mövcudluğunu inkar etməsələr də, türk amilini etnik proseslərdə həlledici amil sayırlar. Bu tamamilə əsassız iddiadır. Albaniyanın etnik tərkibi haqqında ən qədim məlumatı yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabon vermişdir. Onun dediyinə görə, alban tayfaları bir dildə deyil, 26 dildə danışdılar. “Alp” bir tayfa adı olaraq qədimdə ancaq skif-

lərə, orta əsrlərdə isə türklərə mənsub olub. «Alban» sözünün ən şəffaf etimologiyası türk dili əsasında izah olunur. Bunlardan başqa, yuxarıda qeyd olunan kimi, Albaniya dövləti yaranandan əvvəl 1000 il ərzində arasıkəsilmədən bu ərazidə türkdilli xalqlar – kimmerlər, çar skiflər, saklar məskunlaşmışdılar.)

□ «Atropaten» sözü ilə «Azərbaycan» sözü arasında nə kimi eynilik, yaxud fərq var? («Atropaten» sözü bizə ancaq yunan mənbələrindən gəlib çatıb. Bu səbəb tam əsas verir ki, yerli əhalinin ana dilində bu sözün başqa cür tələffüz olduğunu iddia edərk. Beləliklə, əsl milli tələffüzü axtarmaq dilçilərimizin işidir).

□ Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuzlar tarixi» (“Oğuznamə”) əsərində verdiyi əhvalatlar nə dərəcədə tarixi həqiqətdir? Niyə orada verilən «Azərbaycan» sözünün etimologiyası rəsmi qəbul olunmur? (Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” adı ilə təqdim olunan əsərini əsl adı ilə nəşr etmək lazımdır).

□ Azərbaycan tarixinin dövrləşməsi qonşu dövlətlərin tarixinin bir hissəsi kimi verilməlidir, yoxsa müstəqil? (Tarixşünaslığımızın bağışlanmaz səhvi odur ki, dövlətçiliyimizi «Azərbaycan» adı ilə deyil, hakim sülalələrin adı ilə adlandırırlar, məsələn, Sacilər dövləti, Salarilər dövləti, Səfəvilər dövləti, Şəddadilər dövləti, Şirvanşahlar dövləti (Şirvan şahlığı deməkdənsə) və i.a.).

□ İslama qədərki dövlətlərin adları (Manna, Skif, Sakasena, Albaniya, Atropatena, Şirvan) türk dilləri, yoxsa qeyri-türk dilləri əsasında etimoloji izah olunmalıdır? (Baxmayaraq ki, bu sözlər türk dili əsasında çox şəffaf şəkildə izah olunur, amma belə cəhdləri bəzi alimlərimiz «qeyri-elmi» sözləri damğalayırlar).

Bu sualların çoxuna müasir elmimizdə cavablar səslənməkdədir, lakin həmin tədqiqatlar özünə qarşı diqqət və qayğı tələb edir. Azərbaycan tarixinə aid hər hansı tədqiqat, mənəcə məhz bu sualları işıqlandırdığı təqdirdə düzgün qiymətləndirilə bilər.

İslamın qəbulundan sonrakı dövlətimizin adı «Azərbaycan» kimi, yoxsa sülalə adı ilə verilməlidir. Azərbaycan tarixşünaslı-

ğında elə bir anlaşılmaz mövqe var ki, dünya tarixşünaslığında bunun bənzəri yoxdur. İslama qədər Azərbaycan ərazisində yaradılan bütün dövlətlər tarixi adları ilə verilir. İslamdan sonrakı dövrdə isə ərazimizdə yaradılan Azərbaycan dövlətinin tarixi parçalanmış şəkildə, sülalələrin adları ilə verilir. Belə çıxır ki, İslamdan sonrakı dövrdə Azərbaycan dövləti olmayıb. Axarlı tariximiz sülalələr dövlətçiliyinə parçalanıb (Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər Hülakülər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və s.). Tarixşünaslıqda yaranan belə vəziyyət xalqımız tərəfindən tariximizi dərk etməkdə çəşqinliq yaradır. Bir çoxlarına aydın olmur ki, bizim Azərbaycan ərazisində müstəqil türk dövlətimiz olub, yoxsa biz tarix boyu imperiyaların hansısa ucqar əyaləti olmuşuq?

Sözsüz ki, Azərbaycanda hakim olan sülalələrin sayı Ermənistanda, Gürcüstanda, Rusiyada hakim olan sülalələrin sayından xeyli çoxdur. Rusiya tarixində cəmi iki sülalə məlumdur: Ryuriklər və Romanovlar. Gürcüstan tarixində, demək olar, ölkənin böyük hissəsinə Baqrationlar hakimlik ediblər. Azərbaycan tarixində ən azı 20-dən çox sülalə hakim olub. İslama qədərki tariximizi bir qırağa qoyub, qeyd edirəm ki, tariximiz Azərbaycan dövləti əvəzinə Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Eldəgizlər, Hülakülər, Çobanilər, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Avşarlar, Qacarlar dövləti kimi tarixşünaslığımızda əks olunur. Gənclərimiz tariximizi oxuyub, bu adları eşidərkən, dövlətçiliyimizin tarixini qarışdırırlar. Dünyanın heç bir dövləti öz tarixini bu dərəcədə yadlaşdırmır ki, biz bunu edirik. Əgər dünya tarixşünaslığı bizim praktikanı əsas götürsə, bu halda bir çox dövlətlərin adları Azərbaycan dövlətinin adı kimi yox olar. Rusiya dövləti əvəzinə onda gərək biz Ryuriklər dövləti və onu əvəz edən Romanovlar dövləti deyək. Lap paradoksal ad isə Şirvanşahlar dövlətinin adıdır. Bu üsulu İspaniya götürsə, gərək İspaniyanın adı tarixşünaslıqda «İspan krallarının dövləti» kimi getsin.

Bəzən dəlil gətirirlər ki, güya dövlətimizə bu tərzdə adqoyma türk ənənəsidir. Bu elə deyil, çünki tarixdə skiflər, saklar, hunlar, göytürklər, xəzərlər, türkütlər, adı ilə möhtəşəm dövlətlər məlumdur. O ki qaldı Səlcuq imperiyasının adına, onlar öz ənənəvi ərazilərində deyil, sonradan qazandıqları ərazidə dövlət yaratmışdılar.

Beləliklə, tarixşünaslıq elmimiz, çoxumuzu narahat edən problemə cavab verməlidir: İslamdan sonrakı dövrdə ərazimizdə yaranan Azərbaycan dövləti sülalə adları ilə adlandırılmalıdırlar, yoxsa ardıcıl dövlətçilik ənənələri olan «Azərbaycan» dövləti kimi? Sülalələrin adı dövlət adı kimi, yoxsa, sadəcə, hökumət adı kimi işlədilməlidir?

Tarixşünaslığımızın bəzi paradoksları. Mahmud Kaşğarlı öz əsərinə iki ad verib. Bunlar ərəb dilində «Divani lüğət it-türk» və türk dilində «Türk dilləri kamusu (toplusu)» adlanır. Belə olduğu halda niyə biz türkşünaslıq elmimizdə onun türk versiyasından yox, ərəb versiyasından istifadə edərək onu ancaq «Divani lüğət it-türk» adıyla adlandırırıq?

Fəzlullah Rəşidəddin öz əsərinə birmənalı olaraq «Oğuzların tarixi» adını verib. Biz isə bu addan əsassız imtina edərək ona başqa dildən gələn uydurma «namə», yəni «Oğuznamə» adını verib yayırıq. Bununla böyük itkiyə yol veririk. Ən vacibi odur ki, Rəşidəddinin əsərini tarixşünaslıq elmindən uzaqlaşdırıb, rəvayətlər sahəsinə atır və bununla bu əsərə inamı süni olaraq azaldırıq.

1.3. Azərbaycanda türkəsilli–türkdilli xalqların məskunlaşması nəzəriyyələri və onların inteqrasiya modeli

Obyektiv elmi fikir formalaşdırmaq üçün müasir elmdə türkdilli xalqların Azərbaycanda məskunlaşmasına dair mövcud versiyalardan yeddisini sizə təqdim edirəm. Həmin versiyalar türklərin bu yerlərdə qədimləşmə xronikası üzrə verilir.

Birinci versiya. Azərbaycan b.e. XI–XII əsrlərində türkləşib. Həmin versiyanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, Azərbaycan tarixən irandilli və qafqazdilli əhalinin məskəni olub. Bizim eramızın IV əsrində buraya türkdilli əhali gəlibsə də, azlıq təşkil edib. Türkdilli əhali həlledici bir amil kimi bu yerlərdə XI və XIII əsrlərdə Səlcuqların və Hülakülərin dövründə məskunlaşıb. Gələn tayfalar aborigen tayfalara nisbətən azlıq təşkil etsələr də, qalib olduqlarından yerli irandilli və qafqazdilli əhalini türkləşdiriblər. Bu konsepsiyanın aparıcı və aldadıcı mövqeyi ondan ibarətdir ki, həqiqətən də, XI və XIII əsrlərdə bu yerlərə böyük sayda türkdilli tayfalar gəliblər. Amma o biri tərəfdən, bu, heç də o demək deyil ki, bunlara qədər burada türkdilli tayfaların sayı az idi. Bu versiya tərəfdarları Alban–Aran–Aqvan–Atropaten sözlərinin etimologiyasını qeyri-türk dilləri əsasında izah eləyirlər. Bu nəzəriyyədən belə çıxır ki, müasir Azərbaycan xalqı əsl-kökü etibarlı ilə türk xalqı deyil, sadəcə, qədim irandilli və qafqazdilli tayfalardan törəmədir, dönmədir. Bu alimlər tərəfindən xalqımızın «Azərbaycan» adı da yad söz kimi qələmə verilir. Onlar qeyd edirlər ki, İslama qədərki Azərbaycan ərazisində mövcud olan Manna, Midiya, Skif çarlığı, Sakasena, Alban, Atropaten dövlətlərinin heç biri türk dövləti olmayıb. Bu adların hamısı qeyri-türk kəlmələri kimi etimoloji izaha məruz qalıblar. Azərbaycanda bu versiyanın aparıcı şəxsi İqrar Əliyev olub.

İkinci versiya. Azərbaycanda geniş miqyaslı türkləşmə islamlaşma dövrü ilə üst-üstə düşür. Bu versiyanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, Azərbaycan tarixən irandilli və qafqazdilli əhalinin məskəni olub. Eramızın II–IV əsrlərində buralara türkdilli əhali gələrək, siyasi həyatda iştirak edib, ancaq azlıq təşkil edib. VII əsrdə buralara ərəblər gələndə türk amili həlledici olmasa da, hiss ediləcək şəkildə idi. İslamlaşma prosesi ilə eyni vaxtda bu yerlərdə türkləşmə prosesi də gedirdi. Yerli əhali islamlaşarkən xilafət dövründə buraya köçürülən ərəbdilli tayfalar türkdilli tay-

faların ətrafında toplaşaraq türkləşmişlər. Türk dili məişətdə artıq aparıcı amil kimi meydana çıxmışdı.

Üçüncü versiya. Azərbaycana ilk türkdilli tayfalar bizim eramın I-II əsrlərində gəlirlər. Bu versiyanın tərəfdarı F.Məmmədovadır. O belə nəticəyə Alban dövləti haqqında tədqiqat apararaq gəlmişdir. Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”nə əsaslanaraq da bir növ belə bir nəticəyə gəlmək olar. Bu versiyanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, Albaniyanın aparıcı etnosu qafqazdilli xalqlar idilər.

Dördüncü versiya. Azərbaycanda oğuzlaşma-türkləşmə b.e.ə. VII əsrdə çar skiflərinin (qızlar/oğuzlar), kimmerlərin, sakların gəlişi ilə özünü açıq-aydın göstərir. Eramızdan əvvəl VII əsrdə Qara dənizin şimalından Azərbaycan ərazisinə skif və kimmer tayfaları köçmüş və burada Skif çarlığını yaratmışlar. Bu fakt Herodotun məlumatları və bir çox tarixi mənbələrlə təsdiqlənir və heç bir kəsdə şübhə oyatmır. Fikir ayrılığı ondan ibarətdir ki, çar skiflərinin və kimmerlərin etnik mənşəyi nə idi, irandilli, yoxsa türkdilli?

Bu versiyanın iki yozumu var.

□ Birinci yozum odur ki, skiflər irandilli olublar. Bu yozumu XX əsr dünya və Azərbaycan elmində qəbul edənlərin əksəriyyəti osetin alimi V.İ.Abayevin tədqiqatlarına əsaslanırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, V.İ.Abayev skiflərin hamısını irandilli adlandıraraq onların məhz osetin olduqlarını iddia edir. Bu yozum birinci versiyanın tərkib hissəsidir ki, türklər bu yerlərə XI və XIII əsrlərdə gəlirlər və ona qədər burada irandilli və qafqazdilli xalqlar yaşayıblar. Bu yozumun da əsas tərəfdarlarından biri İqrar Əliyevdir.

□ İkinci yozum Z.Həsənovun Herodota və bir çox başqa alimlərə istinadən etdiyi yozumdur. Birbaşa qədim yunan dilindən oxuyaraq o aydınlaşdırıb ki, rus elmində «skif», türk elmində «iskit» kimi məlum olan qədim tayfaların adı Herodotda əslində

«quz» kimi yazılıb və bu da həmin sözü «oğuz» sözü ilə eyniləşdirmək imkanı verir. E.ə. VII əsrdə Azərbaycana gələn skif tayfaları – «Çar skifləri» və «Kor oğulları»nın ikisinin də türkdillilik və türkdillilik olduğu geniş dəlillərlə «Çar skifləri» monoqrafiyasında sübut olunur. Beləliklə, bu versiya ondan ibarətdir ki, 2700 il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində artıq türkdillilik «Quz», yəni «Oğuz» dövləti yaranmışdır. Tarixdə bu dövlət “İşquzay”, “Aşquzay” adı ilə tanınır. Dördüncü və beşinci versiyaların tərəfdarları üçüncü versiyayı tam qəbul edirlər. Çar skiflərinin türkdillilik olduqlarını geniş şəkildə Azərbaycan elmində ilk dəfə Azərbaycan alimi Qiyasəddin Qeybullayev işlətməmişdir. Çar skiflərinin türkdillilik olduqlarının hal-hazırda onlarca tərəfdarları var.

Beşinci versiya. Bizim eradan əvvəl XIV əsrdə Azərbaycana türkdillilik kimmer tayfaları gəlib dövlət yaradıblar. Bu versiya Z.Həsənovun son tədqiqatlarının məhsuludur. E.ə. XIV əsrdə Azərbaycanda Xocalı–Gədəbəy, yaxud Gəncə–Qarabağ arxeoloji mədəniyyəti formalaşır. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olubdur ki, bu mədəniyyətin daşıyıcıları türkdillilik kimmer tayfaları olub. Bu haqda Z.Həsənov Avropanın bir neçə mötəbər Beynəlxalq Konfranslarında çıxış edib.

Altıncı versiya. 4200 il bundan əvvəlki Kuti dövləti türk dövləti olub. Bizim günlərdən 4200 il əvvəl Azərbaycan ərazisində ilk dövlət olaraq Kuti dövləti əmələ gəlmişdir ki, o dövlət, versiya müəllifləri tərəfindən türkdillilik kimi qəbul edilir. Bu versiya daha çox Yusif Yusifov və Firudin Cəlilov tərəfindən işlənmiş və axırıncının «Azər xalqı» əsərində təqdim edilmişdi. Bu versiyayı ətraflı tədqiq edənlərdən biri də Azərbaycan tarixçisi Süleyman Əliyərliyədir.

Yeddinci versiya. Azərbaycan dünya türklərinin yaranma məskənidir. Azərbaycanın ərazisi türk etnosunun yaranma məskənidir. Türkdillilik tayfalar bu yerlərdə ibtidai dövrlərdən bəri yaşayırlar və bir etnos kimi bu yerlərdə təşəkkül tapıblar. Sonralar

naməlum səbəblərdən türkdilli tayfalar buralardan miqrasiyaya uğrayıblar, hansı zamansa Altayda cəmləşiblər və sonralar yənidən qərbə doğru köçüblər. Bu versiya daha çox Firudin Cəlilov tərəfindən işlənmiş və “Azər xalqı” əsərində təqdim edilmişdi.

Versiyalar ətrafında mülahizələr. Beləliklə, biz yeddi versiya ilə tanış olduq. Bunların hansı həqiqətə yaxındır?

□ Birinci versiya birmənalı təsdiq edir ki, eramızın XI əs-rindən bu yerlər türk məskəni olub. Buna qədərki dövrdə türklərin Azərbaycanda mövcudluğu ya tamam inkar olunur, ya da şübhə altına alınır (İqrar Əliyevin versiyası).

□ İkinci versiya Azərbaycanda geniş miqyaslı türkləşmə islamlaşma dövrü ilə üst-üstə düşür.

□ Üçüncü versiya təsdiq edir ki, eramızın I–II əsrlərindən bu yerlərdə türklər məskən salıblar, amma çoxluq təşkil etməyiblər və Albaniyanın aparıcı etnosu olmayıblar (Fəridə Məmmədovanın versiyası).

□ Dördüncü və beşinci versiyaya görə, eramızdan əvvəl XIV əsrdə Azərbaycanda türkdilli kimmerlər məskunlaşıb dövlət və Xocalı–Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətini yaratdıblar. Onlar şamanizmə itaət ediblər. Eramızdan əvvəl VII əsrdə bu yerlərdə çar skifləri (quz/oğuz) məskunlaşıb Skif çarlığını (İşquzay, yaxud Aşquzay) yaratmışlar. Eramızdan əvvəl VI əsrdə bu yerlərdə türkdilli saklar məskunlaşıb Sakasena dövlətini yaratmışlar. Sakasena dövləti Alban dövləti yaranana qədər mövcud olub və sonralar əyalət statusunda Albaniyaya daxil olub. Beləliklə, Alban dövləti yaranarkən Azərbaycanda artıq 1000 illik tarixi olan türk dövlətçilik ənənəsi olub (Zaur Həsənovun versiyaları).

□ Altıncı versiya irəli sürür ki, türkdilli tayfalar 4 min il əvvəl burada dövlət yaratdıblar.

□ Yeddinci versiya irəli sürür ki, Azərbaycan türk xalqlarının yaranma vətənidir (Firudin Cəlilovun versiyası).

Versiyaların yeddisi də türklərin qədim dövrlərdən burada

məskən saldığını təsdiqləyir. Bunların arasındakı fərq yalnız zaman fərqidir. Zaman fərqinin diapazonu ən azı 5 min ildir. Belə geniş zaman diapazonunun mövcudluğu, sözsüz ki, hər hansı versiyanın tam həqiqətə uyğun olduğunun sübutunu çətinləşdirir. Bu versiyaların bir-birini təsdiqləyən və yaxud bir-birini istisna edən bir çox amilləri var. Buna baxmayaraq bu versiyaları ortaqlıq bir məxrəcə gətirmək olar.

Məncə, ümumi məxrəci dördüncü və beşinci versiyaların kəşf etməsində axtarmaq lazımdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, eramızdan əvvəl XIV əsrə qədər Azərbaycanda türkdilli tayfaların olub-olmaması bir problem olaraq davamlı tədqiq edilməlidir. Lakin Azərbaycan ərazisində əvvəl türkdilli kimmlər (b.e.ə. XIV əsr), sonra isə eramızdan əvvəl VII əsrdə çar skiflərinin (quz, oğuz), eramızdan əvvəl VI əsrdə isə sak tayfalarının dövlət yaratmaları haqqında ortaya çıxarılan sübutlar diqqətdən kənar qalmamalıdır. Türkdilli kimmlər, çar skifləri və saklar Manna və Midiya dövlətinin tərkibində ciddi etnik amil kimi iştirak etdiklərindən Midiya və Manna dövlətlərində türkdilli tayfaların ən azı partnyorluq hüququ ilə iştirakı qəbul olunmalıdır. Sonralar bu yerlərdə təşkil olunan Atropaten və Alban dövlətləri birbaşa kimmlər-skif-sak tayfalarının varisləri tərəfindən təşkil olunmuşdu (Z. Həsənov). Bu səbəbdən bu dövlətlər də türkdilli kimi qəbul oluna bilər. Alban və Atropaten-Azərbaycan adlarının türk dilində çox şəffaf etimoloji izahı da bunu təsdiqləyir.

1.4. Qədim və müasir azərbaycanlıların milli özünüdərk etmə versiyaları

Qədim dövrdə. Lap qədim dövrlərdə ulu babalarımız sosial varlıq olaraq özlərini tayfa və tayfa birliyi formasında dərk edirdilər. Tayfa birliyi dedikdə daha çox «Oğuz» nəzərdə tutulurdu. Dilimizdə «Oğuz dili» kimi qəbul olunmuşdur. «Dədə Qorqud»-

un Drezden əlyazmasının əvvəlində qeyd olunubdur ki, əsər «Oğuz dili»ndə qələmə alınıb.

İslamlaşma dövründə milli özünüdərkətmə dini özünüdərkətmə ilə eyniləşdi. O zamanlar babalarımız özlərinə «müsəlman», hətta dillərinə bəzən «müsəlman dili», bəzən isə «türk dili» deyirdilər.

İlk dəfə XIX əsrin ortalarında Mirzə Kazımbəy (1802–1870) dilimizin dəqiqləşmiş adını «Язык азербайджанских тюрок» kimi vermişdi.

XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın cəhdi ilə xalqımızda milli düşüncə ilə dini düşüncənin ayırma prosesi başlandı. «Kəşkül» qəzeti milli adımızın «müsəlman» deyil, «azərbaycanlı» olduğuna aid xüsusi məqalələr çap etdi.

Həmin problem ilk əvvəl Cəmaləddin Əfqaninin irsi əsasında, Əlibəy Hüseynzadənin və onun müasirləri olan nəhəng maarifçilərimizin əvəzolunmaz fəaliyyəti nəticəsində milli özünüdərkətmə və milli ideologiya olaraq eyniləşdirildi, onun formulu (modeli) verildi. Bu formul milli özünüdərkətmə probleminə kompleks baxışdan ibarət idi: türkləşmə, müasirləşmə, müstəqilləşmə, islamlaşma.

1918-ci ildə milli özünüdərkətmə formulu dövlət statusu aldı və müstəqilliyini yenidən quran dövlətimiz öz bayrağında bunu əks etdirdi.

Müasir dövrdə. Bir əsrdən çox müddətdə müstəqil dövlətçilikdən məhrum olduğumuzdan müasir şəraitdə milli özünüdərkətmə probleminə gənc nəslimizin müəyyən çətinlikləri var və xeyli fikir-mövqə ayrılığı əmələ gəlib:

□ Vahid türk xalqının ayrılmaz bir hissəsi olan Azərbaycan türkləri.

□ Türkəsilli və türkdilli müstəqil Azərbaycan xalqı. (İki meyar ona görə gətirilir ki, xalq var, türk əsillidir, amma müasir həyatda türkdilli deyil).

□ Türkdilli müstəqil Azərbaycan xalqı. (Bu mənanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, türkdilli olmaq heç də türkəsilli olmaq demək deyil. Türkdilli olmaq, ola bilər, o deməkdir ki, əslimiz türk deyil, ya qafqazdilli, ya da irandillidir. Sonralar, yeni təxminən XI–XIII əsrlərdə türkdilli olmuşuq).

□ Milli bayrağımızdakı beş rənz əsasında formalaşmış milli özünüdərkətmə: göy rəng – türkçülük; qırmızı rəng – müasirlik, müstəqillik, Avropa xalqları ilə həmrəylik; yaşıl rəng – islam məxsusluğu; Ay – islam xalqlarının həmrəyliyi; səkkizguşəli ulduz – türk xalqlarının həmrəyliyi.

Bayrağımıza izah vermək istərdim. Üç rəngli (mavi, qırmızı, yaşıl) bayraq milli müstəqil hökumətimiz tərəfindən təsdiq olundu. Üç rəngli bayrağa əlavə olunmuş iki rənz – Aypara və səkkizguşəli ulduz milli ideologiyamıza əlavə məna verdi. İzahımın iki yönü var: biri milli, o birisi isə tanrıçılıq ənənəsi əsasında. Milli izah: mavi rəng – türkçülük, qırmızı rəng – müasirləşmə, yaşıl rəng – islamçılıq.

Tanrıçılıq ənənəsi əsasında izah: mavi rəng – Ulu Tanrı, yaxud Göy Tanrı, qırmızı rəng – türklərin mücadilə yolunda tökdükləri qan, yaşıl rəng – türklərin ana torpağının rəngi.

Ayın və səkkizguşəli ulduzun da ikimənalı izahı var. Ay həm İslamın rəmzidir, həm də tanrıçılığın əsas ilahilərindən olan Humayın rəmzidir. Səkkizguşəli ulduz həm türklərin skif dövründən başlayaraq dövlətçilik rəmzidir, həm də Herodotun dediyinə görə, çar skifləri səkkiz tanrıya sitayiş edərildilər. Ay xalqımızın ümumdünya islam həmrəyliyi sistemində, səkkizguşəli ulduz isə xalqımızın ümumdünya türk həmrəylik sistemində daxil olduğunu bildirir.

Türk tarixinin dövrləşməsi;

- Kimmer dövrü – ən azı e.ə. XIV əsrdən.
- Çar skifləri və Saklar dövrü – e.ə.VII əsrdən b.e. II–IV əsrlərinə qədər.

- Asiya hunları (bunlara əksər tarixçilər Şərqi hunları, Qumilyov isə hun deyir) dövrü – e.ə. II əsrdən b. e. IV əsrinə qədər.
- Avropa hunları (bunlara Qərbi hunları da deyirlər) dövrü – b.e. IV–V əsrləri.
- Avarlar dövrü – V–VI əsrlər.
- Türkütlər dövrü – VI əsr.
- Xəzərlər dövrü – VIII–IX əsrlər.
- Xilafət dövrü və xilafətdən ayrılma dövrü – b.e. VII–XI əsrləri.
- Səlcuqlar dövrü – XI–XIII əsrlər.
- Çingizidlər dövrü – XIII–XV əsrlər.
- Teymur, Səfəvilər, Osmanlılar dövrü – XV–XX əsrlər.
- Türk ərazilərinin böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı dövrü – XIX–XX əsrlər.
- Respublikalar dövrü – XX əsrdən başlayaraq.

Mən təklif etdiyim türk tarixinin dövrləşmələri, ola bilsin ki, qüsuruz deyil. Ancaq təqdim etməkdə məqsədim onun təkmil versiyasının tapılmasıdır.

1.5. Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan ərazilərinin azərbaycanlılardan etnik təmizləmə siyasətinin mahiyyəti və mərhələləri

1.5.1. Türklərə qarşı etnik təmizləmə mərhələləri

Azərbaycan XIX əsrdə rus imperiyası tərəfindən istila olunduğu dövrdən burada etnik təmizləmə siyasəti sistemli olub. Və

bu siyasət məhz ermənilərin xeyrinə aparılırdı. Proses beş mərhələdən ibarət olub.

Birinci mərhələ – XIX–XX əsr. XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı istila edəndən sonra birinci mərhələ başladı. Bu mərhələdə Cənubi Qafqaz ərazilərində Azərbaycan türklərinə qarşı açıq etnik təmizləmə siyasəti aparmırdılar. Onları sadəcə sıxışdırırdılar. Azərbaycanlılar bu yerlərdə qala-qala onların torpaqlarına böyük sayda erməni köçürülürdü. Yəni demografik mütənəsbibliyi dəyişdirirdilər. Faiz hesabı ilə ermənilər artırdı, azərbaycanlılar isə azalırdı. Bu proses daha çox Azərbaycanın iki xanlığı – İrəvan xanlığı (başqa adı Çuxur-Səd) və Qarabağ xanlığı ərazisində aparılırdı. Qısa müddətdə bu xanlıqlarda gəlmə erməni əhalisinin sayı artmağa başladı. Cənubi Qafqazın ən qədim türk tayfalarından biri olan Borçalı və Qazax qarapaqlarının böyük bir hissəsi isə rus hakimiyyətini qəbul etməyərək Türkiyə və İrana köçürlər. Rus hakimiyyəti Azərbaycan kəndlilərinin torpaqlarını əllərindən alıb yeni gələn ermənilərə verməyə başladılar. 1905-ci ildə Rusiya çarlığı demokratiya yoluna çıxmaqda böhran keçirdikdə azərbaycanlılarla ermənilər arasında birinci müharibə qızışdı. Bu müharibə tarixə «erməni-müsəlman» davası adı ilə daxil oldu. Bu zaman azərbaycanlılar (müsəlmanlar) hazırlıqsız oldular. Amma tarixin sonrakı gedişi göstərdi ki, bundan heç bir ibrət dərsi almadılar. Sonralar da buna bənzər hadisələr təkrar olundu.

İkinci mərhələ – 1917–1920-ci illər. Etnik təmizləmənin növbəti mərhələsi 1917–1920-ci illərdə Rusiya imperiyası dağılmağa başlayanda baş verdi. 1918-ci ildə Azərbaycan türklərinin İrəvan xanlığı ərazisində ermənilər Ermənistan Respublikası adlanan dövlət yaratdılar. Onlar qısa müddətdə silahlandılar və Azərbaycan türklərini yeni yaranmış Ermənistan Respublikası ərazisindən silah gücünə köçürməyə və qırmağa başladılar. Ermənilər bununla kifayətlənməyib, həmin dövrdə bolşeviklərlə

birleşərək 1918-ci ildə Azərbaycanın bütövlüyünü pozdular və başında erməni kommunist Şaumyanın durduğu Bakı Kommunası adlanan bir qurum yaratdılar. Onlar Bakı şəhərini və quberniyanı Azərbaycan türklərindən tam təmizləmək istəyirdilər. Bakı Azərbaycan dövləti tərkibindən çıxarılmalı və birbaşa Sovet Rusiyasına tabe olmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan dövləti həm Bakı neftindən, həm də Xəzər dənizindən məhrum olub, aralı düşürdü. Silahlı ermənilər Bakıda və onun ətrafında yaşayan Azərbaycan türklərinin qırğınına təşkil etdilər. Təxminən 30 min Azərbaycan türkü o qırğında məhv oldu. Ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı bu qırğınının qarşısını Qafqaz İslam Ordusu aldı. İndi Bakının Şəhidlər Xiyabanında həmin türk əsgərlərinin xatirəsini əbədiləşdirən abidə ucaldır.

Üçüncü mərhələ – 1920–1987-ci illər. Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan türkləri Ermənistan Respublikası ərazisindən tam etnik təmizlənməyə məruz qaldılar. Bu proses üç yolla baş verdi. Birincisi, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların milli varlıqlarını qoruyaraq yaşamaları üçün şərait yaradılmadığından onlar fərdi yolla Ermənistanı tərk etməyə məcbur oldular. İkincisi, 1948–1952-ci illərdə Moskva və Yerevan arasında olan sövdələşmə nəticəsində təşkil olunmuş deportasiya yolu ilə azərbaycanlılar Ermənistandan çıxarıldı. Üçüncüsü, güc-silah tətbiq etməklə son nəfərə qədər bütün azərbaycanlılar Ermənistandan qovuldu. Hələ sovetin ilkin təşkilində Azərbaycanın Zəngəzur qəzasının qərb hissəsinin Ermənistana verilməsi Sovet Rusiyası və ermənilər üçün iki geopolitik məsələni həll etdi. Birincisi, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın ərazisindən aralı düşdü və uzun illər onun inkişafına böyük zərbə vuruldu. İkincisi, Azərbaycanın qardaş Türkiyə ilə birbaşa sərhəddi olmadı. Naxçıvanla Türkiyənin sərhəddi də uzun illər qapalı qaldı.

Sovet İttifaqında muxtariyyət adlanan qurum mövcud idi. Muxtariyyət ancaq suveren respublikası olmayan xalqlara verilir-

di. Amma ermənilər bu məsələdə də istisna təşkil etdilər. Suvəren Ermənistan Respublikası ola-ola Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa muxtar vilayət statusu verildi. Amma bunun müqabilində Ermənistanda yaşayan 500 min Azərbaycan türkünün eyni hüququ tanınmadı.

Dördüncü mərhələ – 1987–1992-ci illər. 1985-ci ildə Sovet İttifaqında «Yenidənqurma» adlanan hərəkət başladı. Yeni siyasət bir çox hallarda yeni nizam qurmadan mövcud nizamı pozurdu. Pozuntular bir çox hallarda cəzasız qalırdı. Belə bir vəziyyətdə Ermənistan orada yaşayan azərbaycanlıları sıxışdırmağa və qovmağa başladı. Ermənistanda azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinin yeni mərhələsi də buradan start götürdü. Ermənistandan Azərbaycana ilk qaçqınlar 1987-ci ilin dekabrında gəlməyə başladılar. Sovet hökuməti bunun qabağını ala bilən heç bir tədbir görmədi. Ermənilər də cəzalanmadıqlarını gördükdə bu fəaliyyətlərini artırdılar. Bu mərhələ 1989-cu ilin dekabrına qədər çəkdi. Həmin zamana qədər, demək olar ki, Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. Onlar sadəcə deportasiya olunurdular. Bu hadisələr qan və işgəncə ilə müşayiət edilirdi. Bununla yanaşı, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan türkləri də etnik təmizlənməyə məruz qaldılar. 1992-ci ilin may ayında Şuşa şəhərini istila etməklə ermənilər Dağlıq Qarabağda tam etnik təmizləmə həyata keçirdilər. Orada bir nəfər də olsun Azərbaycan türkü qalmadı. Onillər boyu Ermənistanın azərbaycanlı əhəlisinə qarşı Ermənistanın rəsmi hökumət dairələri tərəfindən birbaşa və ya onların xəbəri olaraqdan, öz miqyası və metodikliyi baxımından etnik təmizləmə və soyqırımın (genosidin) ən faciəli nümunələri ilə müqayisə edilən cinayətlərə yol verilmişdi.

Beşinci mərhələ – 1992–1993-cü illər. Dağlıq Qarabağın ətrafında olan yeddi rayon da ermənilər tərəfindən silah gücü ilə alındı, on minlərlə insan həlak oldu və bu ərazilər tam etnik təmizlənməyə məruz qaldı. Şuşa alınandan sonra ermənilər Laçını,

Kəlbəcəri, Ağdamı, Füzulini, Cəbrayılı, Zəngilani, Qubadlıni aldı və tam etnik təmizləmə həyata keçirdi. 15 ilə yaxındır ki, adları çəkilən Azərbaycan torpaqları Ermənistan ordusu tərəfindən zəbt olunub. 1 milyon azərbaycanlı öz yurd-yuvasından uzaq düşərək qaçqına və məcburi köçkünə çevrilib.

1.5.2. Türklərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti

Türklərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti Çar Rusiyası tərəfindən hələ qədim dövrlərdən başlayıb. Ruslar ilk dəfə IX–X əsrlərdə xəzərlərə, XI–XII əsrlərdə isə peçenklərə, kumanlara (rus tarixşünaslığında bunlara poloveslər deyirlər) qarşı genosid və etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirmişlər. Nəticədə xəzərlər, peçeneklər, kumanlar (poloveslər) tarixin səhnəsindən yoxa çıxdılar. XV əsrdə ruslar tatar–monqol dövlətçiliyinə qalib gələndən sonra həmin ərazilərdə yaşayan türkdilli xalqlara qarşı etnik təmizləmə və assimilyasiya prosesi sistemli xarakter almağa başladı. XVIII əsrdə Krım yarımadasını istila edəndən sonra oranın aborigen əhalisi – qədim kimmerlərin, skiflərin və hunların varisi olan Krım tatarlarına qarşı etnik təmizləmə prosesi ardıcıl şəkildə alındı.

Ermənilərin müasir tarixdə türklərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti rus çarlığının siyasəti ilə üst-üstə düşdüyündən, istərdim ki, problemə bir az geniş baxaq. Rus imperiyası bütövlükdə qədim Skif (İskit) imperiyası ərazisində olduğundan müxtəlif türkdilli xalqlar bu yerlərdə əsrlərdir ki, kompakt şəkildə yaşayırlar. O zamanlar türk etnosu tam bir xətlə İstanbuldan Baygölə (Baykal) qədər uzanan ərazidə yaşayırdı. Bu, rus imperiyasının perspektivli geopolitik siyasətlərinin inkişafına mane olur, əvvəllər çar ideoloqlarını, sonralar isə bolşevikləri, kommunistləri narahat edirdi. Ona görə də türklərin etnik təmizləmə prosesi geniş miqyasda aparılırdı. Demək olar ki, elə bir türk xalqı qalmadı ki,

etnik təmizlənməyə və yaxud ərazisinin azalmasına məruz qalmasın.

Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaş türklərinin bütün ətrafı türklərdən təmizləndi və onlar ada şəklində tək qaldılar. Altay türkləri ilə Qazax türkləri arasında rus əhalisi məskunlaşdı. Sibir tatarları deyilən xalq assimilyasiyaya məruz qaldı. Başqırd və Tatar türklərini Qazax və Orta Asiya türklərindən ayırmaq üçün Orenburq vilayətini Qazaxıstanın tərkibindən çıxarıb, Sovet Rusiyası tərkibinə qatdılar. Orenburqda yaşayan türklər öz say üstünlüklərini itirdilər. Qazax türklərini Şimali Qafqaz türklərindən ayırmaq üçün Astraxan (türk adı «As-Tarxan») türkləri assimilyasiya edildilər, köçürüldülər və Astraxanda türk yoxa çıxdı. Şimali Qafqaz türklərinin Azərbaycanla əlaqələrini zəiflətmək üçün qədim Azərbaycan şəhəri olan Dərbəndi Azərbaycandan alıb, Çar Rusiyası tərkibinə qatdılar və ardıcıl olaraq orada azərbaycanlıların sayı azaldıldı. Sovet dövründə II Dünya müharibəsinin qızğın çağında Şimali Qafqazda türk mənşəli balkarları, qaraçayları məcburi deportasiyaya məruz qoydular və onların tarixi ərazilərinə başqa qeyri-türk əhalini və bir çox hallarda erməniləri köçürdülər. Qara dənizin şimalında yaşayan türkləri – Kırım tatarlarını da məcburi deportasiyaya məruz qoydular.

Beləliklə, ən azı 5000 illik tarixi olan Vahid Türk Məskəni parçalandı, türklər öz tarixi yerlərindən köçürüldülər. Bəzi türk xalqları isə ümumiyyətlə, assimilyasiya edildilər.

1.6. Nəticə

1.6.1. Azərbaycanın geopolitik mövqeyi və tarixi taleyi

Azərbaycanın geopolitik mövqeyinin tarixən mühüm olması ondan irəli gəlir ki, Qafqaz dağlarından şimalda yerləşən hər hansı bir superdövlətin strateji marağı cənuba yönələn zaman ilk əvvəl gerek Azərbaycanla haqq-hesab apara idi. Skiflər (quz-

lar/oğuzlar) Assuriya imperiyasını və Misiri zəbt etmək üçün Azərbaycanda məskən salıb burada Skif çarlığı yaratdılar. Hunların üzləri Avropaya və Romaya olsa da, Attilanın ordu dəstələri vaxtaşırı Azərbaycanda idilər. Ərəblərin islamı şimala yayması üçün xəzərlərlə döyüş meydanı Azərbaycan oldu. Vikinqlər Bizansa getmək üçün Azərbaycanla vuruşmalı idilər. Çingizidlər xilafəti dağıtmaq istəklərini həyata keçirmək üçün ilk əvvəl Azərbaycanda məskunlaşdılar. Rusiya bir imperiya kimi formalaşma yolunda öncə nəzərlərini Azərbaycana saldı. Azərbaycanın bu keşməkeşli tarixi hələ də tarixşünaslıqda özünün lazımi əksini tapmayıb.

1.6.2. Türk xalqlarına qarşı etnik təmizləmə siyasətinin məqsədləri

Rusiya, Ermənistan və Azərbaycanda türklərə qarşı etnik təmizləmə məqsəd deyil, vasitədir. Etnik təmizləmənin məqsədi isə daha geniş və daha tarixidir:

- Türk xalqlarının geopolitik birliyini parçalamaq.
- Türk xalqlarının vahid tarixi yaddaşını sındırmaq.
- Türk xalqlarının gələcəkdə ola biləcək möhtəşəmliyinin qarşısını almaq.
- Türk xalqlarını parçalayaraq xırdalamaq və daha tez asimilyasiyaya uğratmaq.
- Türk xalqlarının bir-biriləri ilə bilavasitə ərazi əlaqələrini pozmaq, vahid infrastruktur sisteminin yaranmasının qarşısını almaq.

Beləliklə, böyük dövlətlər üçün məqsəd uzunmüddətli geopolitik üstünlük qazanaraq superdövlət statusuna uyğun olmaq, ermənilər üçün məqsəd isə türkləri sıxışdırmaqla öz ərazi iddialarını həyata keçirmək idi. Çar Rusiyası, Bolşeviklər Rusiyası, Sovetlər İttifaqının və ermənilərin maraqları, məqsədləri bu cür üst-üstə düşürdü.

1.6.3. Çar Rusiyası və ermənilərin Azərbaycandakı geopolitik maraqları

Rusiyanın cənub siyasətinin banisi Böyük Pyotrun konsepsiyası cənubda yerləşən «isti dənizlərə doğru» getmək idi. Bu istək hər hansı halda cənubun superdövlətləri olan Türkiyənin və İranın maraqlarına toxunacaq bir istək idi. Bu istəyin həyata keçirilməsində Azərbaycan Rusiyanın heç cür müttəfiqi ola bilməzdi. Bu səbəbdən Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda sattelit bir dövlət yaratmaq istəyirdi ki, bu dövlət də ermənilərin ərazi maraqları üzərində yarana biləcək dövlət ola bilərdi. Rusiya ilə Ermənistan arasında strateji partnyorluq ideyası məhz onda yarandı və indiyə qədər də davam edir. 1992–1993-cü illərdə Qarabağ uğrunda döyüşlərdə Rusiya qoşunlarının ermənilərə yardımını əvəzsiz idi, sonrakı illərdə Rusiya Ermənistanı 1 milyard ABŞ dolları həcmində hərbi silah-sursatla təmin etdi. Onların arasında hətta raketlər də var idi. İndi isə Rusiyanın və Ermənistanın birgə sərhəd qoşunları Ermənistanın Türkiyə ilə sərhədini qoruyur. Ermənistan və Rusiya dövlətlərinin hava hücumundan birgə müdafiə sistemi var. Bu iki dövlət arasında hərbi ittifaq haqqında müqavilə də imzalanıb. Bu ittifaqın hədəfinin ilk növbədə Türkiyə və Azərbaycan olduğunun sübuta ehtiyacı yoxdur.

XVIII əsrdən Çar Rusiyasının siyasətini Azərbaycanı zəbt etməyə yönəldənlər məhz erməni missionerləri olublar. O zamanlar artıq bir neçə əsrdən bəri Avropada və Çar Rusiyasında yaşayan ermənilər saxta kitablarla, xəritələrlə və sənədlərlə avropalıları və rusları inandırmışdılar ki, guya tarixdə Azərbaycan adında bir dövlət olmayıb, bu torpaqlar sadəcə qədim Ermənistan dövlətinin torpaqlarıdır.

Səfəvilər sülaləsi süquta uğradıqdan sonra Azərbaycan dövlətçiliyi parçalanmış, bir neçə kiçik dövlətlərdən, yeni xanlıqlardan ibarət olmuşdur: Bakı xanlığı, Qarabağ xanlığı, Naxçıvan

xanlığı, İrəvan xanlığı, Gəncə xanlığı, Quba xanlığı, Şəki xanlığı, Şirvan xanlığı, Lənkəran xanlığı və s. Aydın məsələdir ki, bu xanlıqların ayrılıqda hərbi potensialı xarici təcavüzə sinə gərmək qabiliyyətində deyildi. Azərbaycan xanlıqlarının əsas fikri birləşmək deyil, bir-birlərini hərbi yolu ilə zəbt etmək olmuşdur. Bu fikir və istəyin arxasında vahid Azərbaycan dövlətinin bərpası məqsədi dayanırdı. Amma bununla yanaşı, onların arasında aparılan daxili müharibələr Azərbaycan xanlıqlarını zəiflədirdi.

Belə bir vəziyyətdə möhkəmlənməkdə olan Çar Rusiyası artıq gözlərini Azərbaycan torpaqlarına dikməyə başladı. Hələ XVIII əsrdə Səfəvilər zamanında Rusiya çarı Böyük Pyotrın göstərişi ilə Azərbaycanın işğalı başlamışdı. Lakin Pyotr bu işi bir neçə səbəbdən başa çatdırma bilməmişdi. Nəhayət, Azərbaycan xanlıqları arasındakı ixtilaflar üzündən XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan xanlıqları Çar Rusiyası ordusu qarşısında birləşə bilmədilər. Çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarına ayrı-ayrılıqda qalib gəldi.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi süqut etdi.

Azərbaycan xanlıqları ləğv edildikdən sonra Azərbaycan Rusiyanın bir əyalətinə çevrildi.

Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən hərbi yolla istilasından sonra onlar əsasən ermənilərin maraqlarına xidmət edən siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Ermənilər Çar hökumətinin köməyi ilə Cənubi Qafqazda kütləvi məskunlaşmağa başladılar. Bu proseslər o zamanın rus tarixçi və siyasətçiləri V.Y.Veliçko, N.N.Şavrov və başqaları tərəfindən ətraflı izah edilmişdir.

Demografik vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişmək yolu ilə ermənilər Çar Rusiyası hökumətinin, sonralar isə Sovet İttifaqının kommunist rəhbərlərinin himayədarlığı altında Cənubi Qafqaz regionunun müxtəlif vilayətlərində köklü Azərbaycan əhalisini hər vasitə ilə sıxışdırırdılar. Bu da gələcək etnik təmizləmə üçün

zəmin yaradırdı.

Bu söylədiklərim ona görə vacibdir ki, ermənilər azərbaycanlıların Qafqazda həm dövləti olduğunu, həm də bir türk milləti kimi mövcudluğunu qəbul etməzlər və ümumiyyətlə, bizim bir tarixi xalq kimi mövcud olduğumuzu inkar edirlər.

1.6.4. Rusiya–Ermənistan və Türkiyə–Azərbaycan ciütlükləri

Çar Rusiyası XVIII–XIX əsrlərdə Cənubi Qafqaza bir işğalçı kimi gəldi. Hələ o zamanlar rus siyasətçiləri yaxşı bilirdi ki, işğalın ömrü neçə əsr olsa da müvəqqətidir. Ona görə də Çar Rusiyası strateji bir addım atdı. Yəni Cənubi Qafqazda daimi müttəfiqi olan bir dövlət yaratdı. Bu, Ermənistandır. Bəs Ermənistan niyə Rusiya üçün daimi partnyor olmalıdır? Ona görə ki, məhz Rusiyanın köməyi ilə öz geopolitik məqsədinə çata biləcəyini Ermənistan yaxşı başa düşürdü. Yəni anlayırdı ki, Türkiyə və Azərbaycanın əraziləri hesabına özünə dövlət yarada bilər.

Ermənistan nə vaxtsa Rusiyadan üz döndərüb Türkiyə və Azərbaycanla strateji partnyor ola bilərmi? Yaxud Ermənistan nə zamansa Türkiyə və Azərbaycanla səmimi strateji partnyorluq əlaqəsində ola bilərmi? Bu suallara cavab qətidir: Nə qədər ki, Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları var, bunlar ola bilməz. Ermənistanın istər Türkiyəyə, istər Azərbaycana münasibətinin səmimiliyinə o vaxt inanmaq olar ki, Ermənistanın bu iki dövlətə qarşı ərazi iddiası olmasın. Bununla yanaşı, erməni dövlətinin Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqazda yaradılmasıyla ermənilərin boynuna çox vacib bir missiya qoyulub. Hər hansı Rusiya–Türkiyə, Rusiya–Azərbaycan və ola biləcək hər hansı Rusiya–cənub konfliktlərində Ermənistan ərazisi və Ermənistan qüvvələri Rusiya tərəfindən çıxış etməlidir. Bu dediyim bir politoloji baxış deyil, tarixi bir faktdır. Tarixdə məlum olan, XVIII–XIX əsrlərdə baş verən rus–türk, rus–iran müharibələrin-

də və Birinci Dünya müharibəsində hadisələr məhz belə inkişaf etdi.

Deməli, Rusiya imperiyası dövrü, sonralar isə bolşeviklər dövrü zamanı türk xalqlarının etnik təmizlənməyə məruz qalması ancaq ərazi tələbatından irəli gəlməmişdir. Bu həm də Çar Rusiyası və erməni maraqlarının strateji və geopolitik tələbi idi. Onların böyük və tarixi məqsədləri, daha heç bir zaman türklərin birləşməsinə yol verməməkdən, türk dövlətlərinin geopolitik mövqeyini isə şikəst bir şəkildə saxlamaqdan ibarətdir.

Beləliklə, azərbaycanlıların Ermənistan Respublikası və Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ərazisindən etnik təmizlənmə prosesi iki əsr – XIX–XX əsrlər boyunca çəkmişdir. Bu hadisələr rus imperiyasının Cənubi Qafqaza gəlişi ilə başladı və Sovetlər İttifaqının dağılması ilə başa çatdı. Bir daha problemə fikrinizi cəmləşdirmək istəyirəm. Ermənilər dünyada geopolitik durumun dəyişikliyi qabaqcadan çox yaxşı duyan siyasətçilərdir.

Etnik təmizlənmə mərhələləri görün hansı hadisələrlə üst-üstə düşür: Çar Rusiyasının cənub siyasətinin başlanğıcı, Rus çarlığının imperiya statusuna keçməsi; Birinci Dünya müharibəsi; rus imperiyasının dağılması; Rusiyada bolşevik-kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi; İkinci Dünya müharibəsi; Sovet İttifaqının dağılması.

1.6.5. Müxtəlif situasiyalarda Rusiyanın türklərə qarşı münasibətində müşahidə olunan qəribə eynilik

Rusiya çarlıq və Sovet İttifaqı respublikalar birliyi olanda:

- Rus imperiyasında türklərin əraziləri əyalət, Sovet İttifaqı zamanında isə müxtəlif statuslarda idi.
- Rus çarizmi monarxizmi, Sovet İttifaqı isə totalitar kommunist ideologiyasını rəhbər tuturdu.
- Rus çarizmi pravoslavlığı, kommunistlər isə ateizmi rəh-

bər tuturdu.

Yuxarıda göstərdiyimiz fərqli vəziyyətlərdə – istər çarizm, istərsə də kommunistlər dövründə türklərə eyni mənfi münasibət olmuşdur. Bunların ikisi də – Çar Rusiyası da, kommunistlərin SSR İttifaqında türkləri ana torpaqlarından məhrum etmək və etnik təmizləmə siyasətini irəli sürüb həyata keçirirdilər. Bu siyasətin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində ermənilərin aktiv iştirakı danılmazdır.

1.6.6. Ermənilərin mütəşəkkilliyi

□ Tarixi və milli maraqları ilə bağlı məsələlərdə fikir ayrılıqlarını qırağa qoyub tez birləşə bilirlər.

□ Milli ideologiyaları öz alimləri tərəfindən çox yaxşı işlənilib və xalq tərəfindən çox yaxşı mənimsənilib.

□ Ermənilər öz milli dəyərlərini hər şeydən üstün tuturlar.

□ Ermənilər başqa millətlərin arasında yaşayarkən bir tərəfdən onlarla tez qaynayıb-qarışır, o biri tərəfdən isə öz milli mənliliklərini itirmir, qoruyub saxlayırlar.

□ Ermənilər tarixşünaslığa çox diqqət yetirirlər, çünki tarixşünaslıq erməni milli ideologiyasının əsas aparıcı vasitəsidir.

□ Erməni tarixşünaslığı bir çox halda tarixi həqiqətə deyil, milli marağa əsaslanır.

□ Tarixi yaxşı bilməkdəndir ki, ermənilərin ictimai-siyasi ayıqlıq və fəallığı onlara tarixin dəyişikliklərini daha yaxşı dərk etməyə və qabaqcadan görməyə imkan verir.

Ermənilər öz milli maraqlarını həyata keçirməkdə məqsədyönlü və uzunmüddətli siyasət aparırlar. Əvvəllər ermənilər öz geopolitik maraqlarını həyata keçirə bilməsələr də, çalışırdılar ki, onların bu maraqları tarixşünaslıqda öz əksini tapsın. Məhz ermənilərin səyi nəticəsində Sovet tarixşünaslıq elmi milli maraqların siyasi mübarizə arenasına çevrildi.

Hansı xalqın tarixi daha qədimdir, hansı dövlətin tarixi daha qədimdir, hansı xalq aborigen, hansı xalq gəlmədir, hansı ərəzi qədimdə hansı xalqa mənsub idi və i.a... Demək olar ki, bütün bu problemlər əksər hallarda Sovet tarixşünaslığında ermənilərin xeyrinə yazılırdı. Onlar ilk əvvəl bunu öz tarixşünaslıqlarında edirdilər, amma Sovet tarixşünaslığına ermənilərin təsiri artdıqdan sonra, demək olar ki, bütün Sovet tarixşünaslığı erməni maraqlarını əks etdirən konsepsiya üzərində qurulurdu. Hətta Azərbaycan Sovet tarixşünaslığının bəzi nümunələri Moskvanın təkidi ilə Azərbaycan türklüyü konsepsiyasından daha çox, bir neçə halda erməni konsepsiyası ilə eyni mövqedən əks etdirilirdi.

1.6.7. Tarixin dərsi – türk xalqlarına ibrəti

□ Ermənilər XX əsrdə tarixi dönüşlərdən Azərbaycan türklərindən daha yaxşı istifadə ediblər.

□ Geopolitik dəyişmələri ermənilər Azərbaycan türklərindən daha tez proqnozlaşdırıblar.

□ İstər Rus imperiyası, istər Sovet İttifaqı dağılarkən ermənilər Azərbaycan türklərindən daha tez silahlanıblar.

«Bu nədən irəli gəlir?» sualına mən belə cavab verərdim: Ermənilərin tarixi Azərbaycan türklərindən daha yaxşı bilmələrindən, özləri üçün daha əlverişli yazmaqlarından, daha yaxşı dərk etmələrindən, tarixin dərslərini daha yaxşı mənimsəmələrindən.

Bu, bir daha ondan irəli gəlir ki, erməni xalqının arasında istər erməni xalqının təşəkkülü məsələsində, istərsə də milli özünüdərkətmə düşüncəsində heç bir fikir ayrılığı yoxdur.

II. TÜRK DİLÇİLİYİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

*Nə qədər ki, dilimiz milliləşməyib,
düşüncəmiz milliləşməz!*

2.1. Türk dili və Azərbaycan dili deyərkən nə düşünürük?

Dilimizin əsası, sözsüz ki, Herodotun qələmə aldığı quz sözləridir, Mahmud Kaşğarının toplusundakı dildir, Orxon-Yenisey yazılarından, Bilgə xaqanın, Gültəkinin nəsihətlərindən, Dədə Qorqud boylarından gələn dildir. Bütün müasir türk dilləri isə övlad dilidir, o dillərdən doğulmuş, boya-başa çatmış, müstəqilləşmiş dillərdir. Bu yazıda mən türk dili dedikdə, hansısa ayrıca götürülmüş türk dilli xalqın dilini deyil, türklərin müştərək dillərini nəzərdə tuturam.

Sözsüz ki, hər hansı övlad atasının soyadını daşımaqla fəxr etdiyi kimi, biz də fəxr edərdik ki, bütün müasir türk dilləri məhz “türk dili” adı ilə adlanaydılar. Necə ki, ərəblərdə Misir, İraq, Suriya, Liviya, Tunis, Marokko və i.a. dilləri yoxdur, onların hamısının dilləri vahid ad daşıyır: ərəb dili. Bu, dünya dilçiliyində bir fenomen kimi qəbul olunur. Belə bir tarixi fenomenin əsas aparıcı qüvvəsi isə müqəddəs “Quran”dır. “Quran”ın dili ərəb dili adlandığından bütün ərəblər bu adı öz dillərinin adı kimi fəxrlə saxlayıblar.

Bəlkə bizim türk dilimizin başına məlum tarixi müsibətlər gəlməyədi, bizdə də bu fenomen təkrar olunardı.

Axı biz türkəsilli xalqlar Orxon-Yenisey yazılarını unutduq, 1300 il sonra avropalı V.Tomson onu aşkar etdi, bizə qaytardı və bizə tamamilə yad olan bir adla – “run” adı ilə adlandırdı. Babalarımız yazılara “alpabit” deyib, biz isə göründüyü kimi, gah ərəbcə “əlifba”, gah da almanca “run” deyirik. Axı biz əlifba axtarışında olanda heç vaxt öz soy yazı qrafikamızın (Orxon-Yenisey yazılarının) bərpasını nəzərdə tutmadıq, halbuki ermənilər və gürcülər nə xristianlaşanda, nə də Sovet dövründə təzyiqlərə baxmayaraq, öz milli yazı qrafikalarından imtina etmədilər.

Biz Mahmud Kaşğarlının toplusunu itirdik, ondan 800 il xəbərsiz olduq və ancaq XX əsrdə ona yenidən yiyələndik və hələ də bütün türk xalqları onu müasir dillərinə adaptasiya etməyiblər. Biz Dədə Qorqud boylarını saxlamadıq, itirdik, onu almanlar və italyanlar saxlayıb, sonralar özləri də onu bir neçə əsr sonra kəşf edib, bizə qaytardılar. Axı biz Bilgə xaqanın, Tonyukukun nəsihətlərini unudaraq dilimizi uzun müddət saraylarımızdan, ədəbiyyatımızdan, elmimizdən uzaqlaşdırdıq. Mahmud Kaşğarlı öz toplusunu ərəblər üçün yazıb və bunu onunla əsaslandırıb ki, türk dilini bilmədən dünya idarə oluna bilməz. Belə halda biz özümlər varislik borcunu layiqincə yerinə yetirə bilmiriksə, bəs onda başqası bizim dilimizə necə ürək yandıra bilər? Necə olur ki, türk dillərinin 4 cildlik (8 kitab) izahlı və 4 cildlik etimoloji lüğətləri rus dilində artıq nəşr olunub, amma bir çox türk dillərində bunların heç ilkin variantları belə mövcud deyildir?

O ki qaldı hər hansı dilin adına, onu da bilməliyik ki, həyatın öz qanunları, tarixin öz hökmü var.

Dünyada bir çox dil qrupları məlumdur. Misal üçün, alman dilləri qrupuna daxil olan dillərin fərqli adları var. Onlardan ancaq öz dillərində “döyç” deyilən dilə ingilislər “german” dili deyirlər. German dil qrupuna aid başqa dillərin müxtəlif adları var: ingilis, isveç, norveç, dath və başqa dillər. Slavyan dillər qrupu da var. O dillərdə də ancaq iki dil – “sloven” və “slovak” dilləri var.

Geridə qalan dillərin müstəqil adları var: rus dili, ukrayna dili, belorus dili, çex dili, serb dili, xorvat dili, makedon dili, polyak dili və i.a. Roman dillər qrupu var. Bu qrupa daxil olan dillərdən ancaq birinin adı “rumın” dilidir. Geridə qalan dillərin adı fransız (qədim alman dilli frank tayfalarının adındandır), ispan, portuqal, italyan və i.a. ad daşıyırlar. Türk dillər qrupu da mövcuddur. Bu qrupa türk (Türkiyə), Azərbaycan, özbək, qazax, qırğız, türkmən, kırım-tatar, tatar (Kazan), başqırd, çuvaş, balkar, qaraçay, tuva, uyğur və başqa dillər daxildir. Göründüyü kimi, bizim türk dil qrupumuzda başqa dil qruplarında olduğu kimi cəmi bir dilin adı türk dili adlanaraq (el arasında ona “Türkiyə türkcəsi” də deyirlər), dil qrupunun adına uyğun gəlir, geridə qalan dillərin fərqli adları var.

Bu sistem onu göstərir ki, hər hansı dil, fərqi yoxdur, nə atana adını daşdıqda üstünlük qazanır, nə də daşımadaqda. Türk dillər qrupu dünya elmi tərəfindən qəbul olunmuş, tədqiq olunmuş və hörmət bəslənən bir dil qrupudur. Bəs biz türkəsillilər özümüz necə?.. İndiki zəmanədə – nə ərəb xilafətinin, nə Sasanilərin və Əhəmənilərin, nə Makedoniyalı İsgəndərin, nə rus bolşeviklərinin təqib etmədikləri bir dövrdə dilimizə lazımı qayğı göstəririkmi? Dilin milli düşüncəni formalaşdıran əsas amil olduğunu bütün dünya alimləri təsdiqləyirlər. Deməli, dil yadlaşdıqca milli düşüncə də yadlaşır. Biz bunu yadımızda saxlamışıqmı?

İnsanlar dili, ilk öncə sadəcə əlaqə vasitəsi kimi yaratdılar. Əsrlər, minilliklər keçdikcə dil vasitə amilindən mənəviyyat amilliyinə qalxdı. İnsanın hissləri, ürək döyüntüsü, fikirləri, sevinci və kədəri, nifrəti və məhəbbəti, namusu və əxlaqsızlığı, qeyrəti və xainliyi dil vasitəsi ilə ifadə olunur. Bir xalqın dili o biri xalqın dilindən sadəcə qrammatikası və leksikası ilə fərqlənmir. Dilləri fərqləndirən əsas odur ki, hər dil məhz daşıyıcı olduğu xalqın daxili hisslərini, mənəviyyatını, həyat tərzi, tarixi dəyərlərini tam əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, milli mənlik məhz dil

ilə müəyyənləşir. Hansı dili ana dili sayırsansa, o millətə də mənsubsan. Bir neçə əsr xalqların milli mənsubluğu din ilə müəyyən edildi. Amma dil milli mənsubluğu müəyyən etməkdə öz əhəmiyyətini yenə də itirmədi. Möminlərimiz dini mərasimləri hələ də ərəb dilində keçirir. Bir neçə əsr ədəbiyyatımız fars dilində, elmimiz isə ərəb dilində qələmə alındı, hakimlərin fərmanları yad dillərdə verildi. Beləliklə, dil-xalq birliyi çox imtahanlardan keçdi, amma xalqımız öz türkəsilli dilinə sadıq qaldı. Bu sadıqlıq bəzən ona çox baha başa gəlirdi.

Dilimizin və dilimizi müqəddəsləşdirənlərin dramatik talelərindən, vətənsəvərlərin taleyinin ana dili ilə sıx bağlılığından istər sənədi, istərsə də bədii əsərlər gec-tez yaranmalıdır. Bu əsərlər xalqımızın dilinə olan münasibətini məişət və sadəcə vasitə səviyyəsindən müqəddəslik səviyyəsinə qaldırmalıdır.

Bəs bu əsərlər nələrdən və kimlərdən bəhs etməlidir?

– Ana dilində ilk sözlərimizi, ilk laylanı, bayatını, alqışı və ağını yaradanlardan.

– Tariximizi ilk dəfə boylarda söyləyənlərdən.

– Nizamiyə ana dilimizdə yazmağın Şirvanşah Axsitan tərəfindən qadağa qoyulmasından və Nizaminin türkdilli “Divan”ının müəmmalı şəkildə yoxa çıxmasından.

– Həsənoğlunun türkdilli geniş miqyaslı yaradıcılığının əsas hissəsinin itirilməsindən.

– Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasını məhz Azərbaycan dilində yazmaq ısrarlılığından.

– Böyük türk hakimi Sultan Səlimin Şah İsmayıl Xətaiyə məktubları fars dilində yazmağından.

– Şah İsmayılın Azərbaycan dilini dövlət dili – saray dili elan etməsindən və onun nəticəsi, türkəsilli səfəvi olan Şah Abbasın ana dilimizi saraydan uzaqlaşdırmasından.

– Nəsiminin dərisi soyularkən Azərbaycan dilində “Allah məndədir” deyərək həlak olmasından.

– Babəkin azərbaycanca “Quram” (yəni «Qur mənəm») deyən naləsini biz hələ də “Xürrəm” edib, türk dilindən kənar dillərdə yozmağımızdan. (“Qor”, “Qur” türkdilli xalqların islamaqədərki tanrıçılıq dinində tanrılardan birinin adıdır. Bu tanrının hunlarda mövcudluğundan Moisey Kalankatuklu da xəbər verir. Qorqud həmin tanrının elçisi, ruhunun daşıyıcısı idi).

– Saflığı heyranlıq doğuran ana dilimizin V–VII əsrlərdə Orxon-Yenisey çöllərində daşlara həkk olunmağından.

– Mahmud Kaşğarlının XI əsrdə, Əlişir Nəvainin XV əsrdə, Əbülqazi Bahadır xanın XVII əsrdə dilimizin yad ünsürlərdən təmizlənməsinə alovlu çağırışlarından.

– Şəmsəddin Saminin XIX əsrdə “Qamusi-türkü”də, dilimizə daxil olan ərəb sözlərinin müqabilində türk sözünü tapmadıqda “Yeri boş qalmış olduğundan, dirilməsi arzu olunur” deyə yağdırdığı həsrətdən.

– Ərəb-fars sözləri istilasına düşən “Yarımcən qalmış türkcəmiz indi dirilmək istəyir, köhnə zənginliyini qaytarmaq fikrindədir” deyə hayqıran Fərhad Ağzadədən.

– Dilimizin saflığının saxlanması, yad ünsürlərdən təmizlənməsi yolunda Atatürkün XX əsrdə cəsarətli addımlarından.

– 2500 il bundan əvvəl Herodotun birbaşa quzların dilindən yazdığı quz-türk mənşəli sözlərin əsrlərlə iranmənşəli kimi qələmə verilməsindən.

– XVI əsrdə Azərbaycanda üzü köçürülmüş “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının 400 illik ağır didərginlik taleyindən və vətənə qayıdarkən onun ətrafında dramatik hadisələrin baş verməsindən.

– Dilimizin şah əsəri olan dahi Mahmud Kaşğarlının “Türk dillər toplusu”nun 800 illik bir dövrdə türk xalqları tərəfindən unudulmasından, onun türkcə heç bilməyən bir ərəb Şamlı Məhəmməd tərəfindən üzünün köçürülməsindən, əsrin əvvəllərində Türkiyə Maarif Nəzarətində bu əlyazmanı «30 lirəyə dəyməz» deyə almadıqlarından, sonradan türk ziyalısı Əli Əmir

Əfəndinin sayəsində bu kitabın yad ələ düşməkdən xilas olunmasından.

– Milli düşüncəmizin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının XI əsrdə yazıya alınmasından, XVI əsrdə üzünün köçürülməsindən, türk dövlətlərindən uzaq düşməsindən, XIX əsrin əvvəllərində alman alimi Dits tərəfindən Drezdendə tapılmasından və ancaq bu hadisələrdən sonra bizim unuttuqan yaddaşımızda bərpa olunmasından. (Tarixə məlum olan Kitabi-Dədə Qorqudun iki əlyazması qalıb, amma ikisi də Avropadadır (Drezdendə və Vatikanda). Biz onların heç birini saxlamamışıq).

– Mirzə Fətəli Axundovun özünün tərtib etdiyi qrafika ilə yazdığı ilk cümləni Dədə Qorqudun dilimizdə yeni sözlərin yaranmasına təsirinə həsr etməsindən.

– XIX–XX əsrlərin qovşağında, milli düşüncəmizin dirçəlişi dövründə məhz dilimizin təmizlənməsini, dilimizin dirçəlməsini, ədəbi dilimizin axtarışını, dilimizin qrammatikasının formalaşmasını ön plana çəkənlərdən.

– Mirzə Kazımbəyin, vətəndən uzaq düşsə də, xalqı ondan incik olsa da, dilimizin ilk elmi qrammatikasını yazmasından.

– Milliyyətçə erməni olan mürəttibin fitvası ilə ilk ana dilli qəzetimiz «Əkinçi»nin bağlanmasıdan və «Əkinçi»dən sonra Bakıda ana dilində çıxan “Həyat” qəzetinin buraxılmasının icazəsini alan və maliyyələşdirən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qeyrətindən.

– Ünsizadə qardaşları tərəfindən «Ziya», «Ziya-ül-Qafqaziyə» və «Kəşkül» qəzetlərində ana dilində məktəbin, qəzetin, kitabın vacibliyi məsələlərinin qaldırılmasından.

– 1895-ci ildə Şəkidə Ömər Faiq Nemanzadə tərəfindən milli dildə ilk məktəbimizin açılmasından.

– 1905-ci il inqilabı nəticəsində milli oyanış dövründə ana dili problemini milli məsələ səviyyəsinə qaldıran güclü ziyalılar Əlibəy Hüseynzadədən, Məhəmmədağa Şahtaxtinskidən, Əhməd

Ağaoğludan, Nəriman Nərimanovdan, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevdən, M.Ə.Sabirdən, Üzeyir Hacıbəyovdan, Məmməd Əmin Rəsulzadədən, Soltan Məcid Qənizadədən, Firudin bəy Köçərli-dən, Mahmudbəyovdan və b.

– Həsən bəy Zərdabının acı taleyindən, milli mətbuat dilimizi yaratmasından və mollanəsreddinçilərin xalq dilini mətbuat dili səviyyəsinə qaldırmaqlarından.

– Qori seminariyasında 1879-cu ildə Azərbaycan gəncləri üçün açılan şöbədə təhsilin ana dilində deyil, rus dilində olmasından.

– Üzeyir Hacıbəyovun Qori seminariyasında oxuyarkən, qadağaya baxmayaraq, gizləncə ana dilində danışması üstündə töhmət almasından və Azərbaycanda yaranmış rus-tatar məktəblərində Azərbaycan dilində danışmağın qadağan olunmasından.

– Milli əlifba yaratmaq yolunda keçdiyimiz minillik yoldan, türk heroqliflərini, Orxon-Yenisey yazılarını yaradanlardan.

– Mirzə Fətəli Axundovun, Məhəmmədəğa Şahtaxtinskiyin, Fərhad Ağazadənin, ADR-in rəhbərlərinin, Nəriman Nərimanovun yazı qrafikamızı dəyişmək yolunda göstərdikləri mücadilədən.

– 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayın blanktının Orxon-Yenisey əlifbası ilə verilməsindən.

– Mirzə Fətəli Axundovun ana dilimizdə milli dramaturgiyanı yaradarkən, Həsən bəy Zərdabının ana dilimizdə ilk teatr tamaşasını qoyarkən və ana dilində ilk qəzet buraxarkən, Üzeyir Hacıbəyovun ana dilimizdə ilk opera və musiqili komediyalar yaradarkən keçirdikləri daxili hissələrindən.

– Nəriman Nərimanovun dağlar qədər hörmətini saxladığı Həsən bəy Zərdabi və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ana dili məsələsində əvvəl-əvvəl üzlərinə ağ olmasından, Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə ana dilimiz uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə çıxmasından.

– Nəcəf şəhərində Həzrət Əlinin məzarının qübbəsini qızıla tutarkən buna həsr olunmuş tərifnamənin türkçə yazılmasını Nəşə Təbrizi adlı şairimizdən Nadir şahın xahiş etməsindən².

– Çar Rusiyasının ordusu başının üstünü duman kimi alarkən vətən yolunda özünü fəda etməyə hazır olan Ziyadxan oğlu Cavad xanın ana dilinə qayğı göstərərək Möhsün Nəsrinin əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasına sərəncam verməsindən³.

– Ədəbi dilimizin novatoru Vaqifin türkəsilli Qacarlar tərəfindən qətlə yetirilməsindən.

– Ağqoyunlu hakimi türkəsilli Uzun Həsənin Qaraqoyunlu sülaləsindən olan anadilli şairimiz Cahan şah Həqiqinin boynunu vurmasından.

– Vaqifin, Natəvanın, Sarı Aşıqın, Aşıq Ələsgərin, Dədə Şəmşirin məzarlarının əsir düşməsindən.

– Cavidin, Bəkir Çobanzadənin, Müşfiqin, Əhməd Cavadın, Salman Mümtazın, Vəli Xulufunun dilimiz yolunda ölümə getmələrindən.

– Adlarımızı türk əsilliyinə qaytarmaqda Hüseyin Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun göstərdikləri cəsarətdən.

– Həmid Araslı və Əbdülezəl Dəmirçizadənin sürgündən və qətdən qorxmayaraq Dədə Qorqudun dilinin Azərbaycan dili olduğunu israr etməklərindən.

– Bəxtiyar Vahabzadənin sovet totalitar şəraitində dilimizə həsr etdiyi “Latın dili” və “Mərziyə” adlı ölməz ağılardan və s.

İnanıram ki, bunlar haqqında hələ yazılacaq!...

“Türk dillərinin tarixi və taleyi” adlı bədii-sənədli əsərlər seriyası (silsiləsi) yaransa və yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən mövzular yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapsa, bu, milli düşüncəmiz qarşısında böyük xidmət olardı.

2.2. Lüğətçilik ənənəmiz və milli düşüncəmiz

Türklərin ən qədim yazıları Orxon-Yenisey daş yazıları olsa da, tarixdə qalan və ən ilkin sayılan kağız üzərində olan yazılı ki-

tabımız lüğətdir – dil toplusudur (Mahmud Kaşğarının «Türk dilləri toplusu»). Deməli, ilk daş kitabəmiz Bilgə xaqanın, ilk kağıza alınmış kitabımız Mahmud Kaşğarının nəsihətləridir. Türklərin sonrakı lüğət mədəniyyəti bu ənənəyə sadıq qalmadı. Türkəsilli dilçi alimlər daha çox ərəb və fars lüğətləri yazırdılar. Türk dilinin lüğətləri yazılsa da, mütəmadi yazılmadı və Mahmud Kaşğarlı səviyyəsinə qalxa bilmədi. Nə yenisini yaratdılar, nə də mövcud lüğətlərin qədrini bildilər. Mahmud Kaşğarının «Türk dilləri toplusu» XX əsrdə ancaq Ankarada türk dilində və sovet dövründə Daşkənddə özbək dilində nəşr olunub. Azərbaycanda hələ 1940-cı ildə nəşr olunmaq cəhdi göstərilə də nəticəsi olmadı. Nəhayət, çox şükürlər olsun ki, bu il fədakar jurnalist-alim Ramiz Əsgər bu fundamental əsəri 4 cilddən ibarət olaraq nəşr edib, ictimaiyyətin ixtiyarına verə bildi.

XIX əsrdən türkologiya elminin inkişafı qeyri-türk alimlərinin marağını türk dilinin tədqiqatına cəlb etdi və bu yolda böyük müvəffəqiyyətlər qazanıldı. Çoxlu sayda lüğətlər yaradıldı. Bu lüğətlər – dil topluları sırasında biri, mənəcə, müstəsna rol oynayır, o da ki, mənşəcə alman olan böyük rus dilçi alimi V.V.Radlovun tərtib etdiyi və 1888–1912-ci illərdə Sankt-Peterburqda nəşr olunan «Опыт словаря тюркских наречий» adlı 4 cilddən (8 kitabdan) ibarət monumental lüğətdir.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin tərtibi sahəsində böyük hərəkat başlamışdır. Bu işə Bəkir Çobanzadə, N.İ.Aşmarin, sonralar isə Vəli Xulufu kimi böyük şəxsiyyətlər də cəlb olunmuşdular.

O zamanlar dilimizin etimoloji lüğətinin tərtibi də nəzərdə tutulmuşdu. Amma alimlərin yekdil fikrinə əsasən, o zamanlar dilçilik elmimizin inkişaf səviyyəsi bu lüğətin hazırlanmasını mümkünsüz etmişdi. 20-ci illərdə dilimizin üç dilli (azərbaycan, rus, alman) izahlı lüğəti çap olundu. Onun da cəmi iki cildi çap edildi, halbuki 10 cildə nəzərdə tutulmuşdu. 30-cu illərin rep-

ressiyaları bu işi başa çatdırmaq imkanı vermədi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istəyirəm ki, bu lüğətin hazırda cəmi bir nüsxəsi qalıb. O da itsə, dilçiliyimizə aid əvəzsiz əsər tam itmiş ola bilər. Bu lüğətin faksimil nəşri vacibdir.

60-cı illərin sonlarında türk lüğətləri üçün yeni imkanlar yarandı. 1969-cu ildə Leninqradda sovet alimləri tərəfindən hazırlanan «Древнетюркский словарь» adlı unikal bir lüğət nəşr olundu. Lüğət bircə dəfə 6 min nüsxə ilə nəşr olunub. Azərbaycanda indi ondan 5-10 nüsxə olsa böyük işdi. Bu lüğətin əvəzsizliyi ondan ibarətdir ki, o, VII–XIII əsrlərdən qalmış 160 türkdilli yazılı mənbədən (Mahmud Kaşğarlı, Yusif Balasaqunlu, Orxon-Yenisey yazıları və başqa unikal mənbələr daxil olmaqla) toplanmış sözlərdən ibarətdir.

1974-cü ildə isə E.Sevortyanın «Этимологический словарь тюркских языков» adlı lüğətinin ilk cildi nəşr olunmuşdu. Sonralar bu lüğətin davamı da nəşr edildi.

Bu lüğətlər dilimizin etimoloji lüğətini tərtib etmək üçün tam kifayətdir. Amma əfsuslar olsun ki, hələ də belə lüğət hazırlanmır. Niyə məhz etimoloji lüğət ən vacibidir? Düzü, lüğətlərin hamısı vacibdir, sadəcə, məhz etimoloji lüğət hər hansı sözün milli mənşəyini elmi əsaslarla aydınlaşdırdığından dilimizin təmizlənməsi yolunda böyük rol oynaya bilər.

N.İ.Aşmarinin (1870–1933) tərtib etdiyi «Çuvaş dilinin lüğəti» türkdilli xalqlardan olan müasir çuvaşların milli düşüncəsinin, milli özünüdərkinin formalaşmasında müstəsna rol oynayıb. Hələ XIX əsrin axırlarında N.İ.Zolotniski tərəfindən «Çuvaş dilinin mənşəyi lüğəti» yaradılmışdı. N.İ.Aşmarinin yaratdığı «Çuvaş dilinin lüğəti» adlı əsəri isə qəhrəmanlıq kimi qiymətləndirilir. Alimlər təsdiq edirlər ki, Aşmarinin bu lüğəti çuvaş milli düşüncəsinin fəlsəfəsini açıqlayır. Həmin lüğət 1910–1912-ci illərdə nəşr olunmağa başlamışdır. Sonralar – 1928–1950-ci illərdə 17 cildlik “Çuvaş dilinin lüğəti”nin nəşri başa çatmışdır. Çuvaş lü-

ğətini N.N.Poppe «dünya lüğətçiliyində böyük və fövqələdə hadisə», V.V.Bartold «çuvaş xalqının maddi və mənəvi dünyasının ensiklopediyası» adlandırmışlar. Orxon-Yenisey yazılarının böyük tədqiqatçısı Malov yazır: «Çuvaş xalqı özünün belə bir lüğəti olduğundan özünü xoşbəxt saya bilər».

V.Dal özünün məşhur lüğətini tərtib edərkən məhz ruslarda milli düşüncənin dirçəlməsini, rus dilinin xarici ünsürlərdən azad olmağını nəzərdə tuturdu⁴.

V.İ.Abayev «Osetin dilinin izahlı lüğəti»ni tərtib edərək xalqına əvəzsiz töhfə vermişdir. Osetin xalqının yazılı abidələri az olduğundan onlar öz tarixlərini, tarixi dünyagörüşlərini məhz V.Abayevin lüğətindən öyrənirlər. Görün, bir lüğət azsaylı xalqı necə də möhtəşəm edə bilərmiş.

Yuxarıda adları çəkilən türk lüğətlərini oxumaq xoşbəxtliyi çoxuna nəsib olmuşdur. Amma sadəcə oxumaq xoşbəxtlik deyil, onu dərk etmək və xalqa çatdırmaq əsl xoşbəxtlikdir. Bu lüğətlərin tam elmi baxımdan araşdırılması neçə-neçə monoqrafiyanın mövzusudur.

Mənə belə gəlir ki, Mahmud Kaşğarlının, Radlovun və başqalarının lüğətləri ilə tanış olmaq imkanı hər bir azərbaycanlıda olmalıdır. Lüğətin milli düşüncənin formalaşmasında nə rol oynadığını biz Mahmud Kaşğarlının «Türk dillərinin toplusu» lüğətinin nümunəsində də görürük. Bugünkü türk öz türklüyü ilə fəxr edəndə bir çox hallarda məhz Mahmud Kaşğarlının adı çəkilir.

İndi Azərbaycanda çox lüğət nəşr olunub. Bu təqdirəlayiqdir. Dilimiz üçün hər hansı lüğətin nəşri maraqlıdır. Amma mənə belə gəlir ki, dilimiz üçün 5 lüğətin nəşri daha vacibdir: canlı dilimizin izahlı lüğəti (ədəbi dilimizin izahlı lüğəti mövcuddur), dilimizin geniş əhatəli etimoloji lüğəti (belə bir lüğətimiz yoxdur), bütün türk xalqlarının türkəsilli sözlərindən ibarət sinonimlər lüğəti (mövcud olan sinonimlər lüğətimizdə bir çox sözlərin cərgəsində türk mənşəli sinonimlər yoxdur), türkəsilli şəkilçilər lüğəti

(belə bir lüğət nəşr olunmayıb), türkəsilli köklər lüğəti (belə lüğət mövcud deyil).

2.3. Dilimizin milliləşməsi yolunda

Türklər öz soy yaddaşlarının itirilməsi qorxusunu zaman-zaman hiss edirdilər. Qədim skiflər yad ənənələrə uyduqlarına görə, özlərinin ən müdrik insanlarından olan Anaxarsisi, ən möhtəşəm hakimlərindən olan Skili qətlə yetirdilər.

Türk tarixinin ən nəhəng vəzirlərindən olan Tonyukuk türk tarixinin ən möhtəşəm şəxsiyyətlərindən olan Bilgə xaqana tövsiyə edir ki, türklərin öz mənsubluqlarını itirmək qorxusu var, onları bundan çəkəndirmək lazımdır. Elə bu səbəbdəndir ki, tarixin hər mərhələsində türk dilləri öz daxilində təmizləmə aparır.

Mahmud Kaşğarlı, toplusu haqqında verdiyi məlumatda türk dilinin təmizliyinə xüsusi fikir verərək deyir: “Türk dilinə sonradan girmiş olan kəlmələri yazmadım!”⁵ Mahmud Kaşğarlı “ən açıq və doğru dil” məfhumunu yazır. Bu, “farslara qarışmayan və yabançı ölkələrə gedib-gəlməyən kimsələrin dili”dir. O deyir: “İki dili bilən şəhərlilərlə oturub-duran kimsələrin dilləri bozuktur”. Deməli, artıq XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı “açıq və doğru” ilə “bozuc” dilləri qarşı-qarşıya qoyur. Türk dilləri arasında Mahmud Kaşğarlı “ən açıq və ən dadlı Xaqaniyyə (Haqanlılar) ölkəsi xalqı”nın dilini sayır⁶.

Əlişir Nəvai “İki dilin mübahisəsi” (ona bəzən “İki dilin müqayisəsi” də deyirlər) əsərində türk dillərinin fəlsəfəsinə baxışını verir, türkəsilli sözlərin mahiyyətini və fars dili ilə müqayisədə bəzən üstün olduğunu vurğulayır⁷. Onun türk dillərinə verdiyi qiymətlər bənzərsizdir: “Söz və ifadə yaratmaqda türk mahirdir”⁸ deyərək verdiyi qiyməti bizlər unutmuşuq və sözlərimizi bəzən yad dillərin qrammatikası və leksikası əsasında yaradırıq. Onun “Türk sözlərini yaradanlar uzun zamanlardan bəri öz nitqlərini daima

kamilləşdirmiş və xüsusi anlayışların ifadəsi üçün elə sözlər yaratmışlar ki, bunları təcrübəli adam izah eləməsə başa düşmək olmaz”⁹ fikrində dilin daima kamilləşməyə, yeni söz yaradıcılığına ehtiyacı olduğunu görürük.

Biz öz dilimizi kamilləşdirmək, leksikamızı dolğunlaşdırmaq yolu ilə gedirikmi? Yoxsa dilimizi artıq formalaşmış, kamilləşmiş, bitmiş sayırıq? Əlişir Nəvai öz əsərində türkəsilli yüz fel gətirərək bunlar haqqında deyir: “Bu yüz fel müxtəlif məqsədləri ifadə etməkçün işlənən sözlərdir ki, onların heç birinə sət (iran dillərindəndir) dilində qarşılıq yoxdur, halbuki onlar hamısı vəcibdir və danışmaq zamanı hər adam onlara böyük ehtiyac duyur. Özü də bunların əksəriyyətinin mənasını sətllərin dilində vermək mümkün deyil, yalnız az qismini təsvir yolu ilə anlatmaq olar, özü də hər sözün izahı üçün neçə söz tərkibi işlədildəndən sonra. Türk dillərində bu cür sözlər lap çoxdur”¹⁰. Ə.Nəvainin burada dediyi fikrin əsas mahiyyəti odur ki, türk tarixən formalaşdırdığı duyğularını və onları ifadə etdiyi türkəsilli sözləri itirməyə doğru gedir.

Türk dilinin bir fəvqəladə xüsusiyyətini də Əlişir Nəvai göstərir. O da ondan ibarətdir ki, türk dillərində çoxmənalı sözlər var ki, “fars dilində belələri yoxdur”. Bu sözlərdən “tuş”, “tüz”, “kök”, “ot”, “tor”, “tur” və başqalarını göstərmək olar¹¹. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz Əlişir Nəvainin türk dillərinə aid etdiyi bu keyfiyyət qədim türk toponimlərinin polisemantik üsulla izahını doğruldur.

Ə.Nəvai türk dillərində leksik varlığı, bolluğu xüsusi qeyd edir. O misallar gətirir ki, türklər yeyilən qidalara “yikülük” (azərbaycanca yeyilməli), içilə bilən hər şeyə “içkülük” (azərbaycanca içməli), sətllər isə bunların hamısına “xordan” deyirlər. Türklər böyük qardaşa “ağa”, kiçiyə isə “ini” deyirlər, sətllər isə hər ikisinə də “bərədər” deyirlər və i.ə. Ə.Nəvai türk dilini yarananlara, türk dilinin özünə, mahiyyətinə, fəlsəfəsinə, türklərin daxili hisslərini açıqlamaq keyfiyyətinə elə yüksək və aydın qiyy-

mət verir ki, onları şərh etməyə heç ehtiyac qalmır. “Bu cür sözləri yaradan əziz söz ustalarının önündə baş əyib, dilimizi xeyli zənginləşdirdikləri üçün onlara «sağ ol» demək lazımdır, onlar öz ustalılıqları ilə sart söz ustalarını ötüb keçiblər”¹². “Türk dillərində heyrətamiz sözlər və ifadələr çoxdur”. Başqa bir yerdə deyir: “Türk dilinin kamilliyi bu qədər dəlillə sübut olunursa, gərəkdir ki, bu xalq arasından çıxan təb əhli öz qabiliyyət və təblərini öz dilləri dura-dura özgə dil ilə zahir qılmayalardı və bu işə girişməyələri”¹³. “Türk dilinin tərfi, söz bolluğu, ibarə vüsatı, mənə incəlikləri və ifadə səlisliyi” bu dildə hər hansı bir əsər yaratmaq üçün ilhamvericidir¹⁴.

1645–1663-cü illərdə Xivə xanı, hərbiçi və tarixçi olan Əbülqazi Bahadur xan “Şəcəreyi-tərakimə” əsərində oğuznamələrin türkmən variantlarını yazıya almışdır. Əsərin «Giriş»ində o yazır: “Bu kitaba biz “Şəcəreyi-tərakimə” adı qoyduq. Hamıya məlum olsun ki, bizə qədər türk tarixini yazanlar xalqa öz məharət və istedadını göstərmək üçün ərəb sözləri qatmışlar, eyni zamanda fars sözləri də əlavə etmişlər, türk sözlərini isə qafiyəli nəmrə çevirmişlər. Biz bunların heç birini etmirik, çünki bu kitabı oxuyanlar və dinləyənlər, əlbəttə, türklər olacaqlar, türklərlə isə türkcə danışmaq gərəkdir ki, hər kəsə anlaşılın olsun. Əgər bizim söylədiyimizi başa düşməyəcəklərsə, onda nə fayda olacaq?! Əgər onların (yəni türklərin) arasında bir və ya iki savadlı və ağıl ziyəsi olarsa və əgər onlar deyilənlərin mənasını özləri başa düşərlərsə, savadlı olmayan çoxluqdan kimə onlar izah edəcəklər?! O halda elə söyləmək lazımdır ki, hamı – yaxşılar və pislər başa düşsünlər və onların qəlblərinə yol tapsın”¹⁵.

1850–1904-cü illərdə yaşayan Şəmsəddin Sami Osmanlı dövlətində yaşasa da tərtib etdiyi sözlüyü “Osmanlı lüğəti” deyil, “Türk lüğəti” adlandırmış, “Osmanlı sərfi” əvəzinə “Türk kəlməsi” yazmışdır.

Türk dilinin «dirilmə» yollarını müdriklərimiz vaxtaşırı düşü-

nüblər. Şəmsəddin Sami öz lüğətində unudulmuş türk sözlərini göstərəkən bəzilərinin qarşısında yazır: «Yeri boş qalmış olduğundan dirilməsi arzu olunur»¹⁶. XX əsrin əvvəllərində fəal dilçilərimizdən olan Fərhad Ağazadə «Türk dilini diriltmək və zənginləşdirmək yolları (tüqənəqlər)» adlı kitabına lüğət və ön söz yazmışdır¹⁷. Burada qaldırılan problemlər indiki zəmanədə də öz aktuallığını saxlayıbdir. Tüqənəqlərin (suffikslərin – şəkilçilərin) araşdırılması və inkişafı problemini müəllif ona görə qaldırır ki, dilimizin hələ də «dördədən üçü ərəbcədən alınmışdır»¹⁸. Bunun səbəbini müəllif «minlərcə türk sözlərinin ərəb hərflərinə uydurulmaması»nda görür¹⁹. Müəllif belə bir fikir irəli sürür ki, «hər kəlmənin imlasında az-çox çətinlik duyan yazıçılar o kəlməni (yəni türk mənşəli kəlməni) atıb, əvəzində ərəbcəni meydana fırlatmışlar»²⁰. Müəllif ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, «Min ildən çoxdur ki, türkcənin başına böylə oyunlar gəlmişdir, minlərlə kəlmələrimiz atılmış və unudulmuşdur, dilimiz də bundan dolayı kasıblamışdır»²¹. Müəllif ürək ağrısı ilə yazır ki, «Dilimiz kasıb dil deyilmiş, onu müflisləşdirib bugünkü hala salanlar türklərin özləridir»²². Buna əlavə olaraq deyir: «Şərq dillərinin üstündə ağılıq sürmək istəyən ərəb dili türkcəmizi öldürmək istədisə də, ancaq yarımcan qoydu. Yarımcan qalmış türkcəmiz indi dirilmək istəyir, köhnə zənginliyini qaytarmaq fikrindədir. Türkcəmiz çoxdan itirdiyi yataqlara qayıtmaq istəyir»²³. Yataq mövzusunda keçərək müəllif bildirir ki, «Dilimizin köhnə formaları lüğətlərdə və köhnə əsərlərdə izlərini hələ itirməmişlər. Onun üçün bu formaların örnəklərini (misallarını) ortalığa çıxartmaq lazımdır. Türk dili doğurdan bir dildir»²⁴. Müəllif bu yolda tüqənəqlərin (suffikslərin) müstəsna rolunu qeyd edir: «Çoxdandır ki, bu yolda uğraşmış, türk dilinin dörtyüzə kimi tüqənəqlərini toplamışam»²⁵. Müəllif sanki Azərbaycanda o illərdə elmə doğru artmış marağdan geri qalmamaq üçün Azərbaycan dilini qısa bir müddətdə ərəb, fars mənşəli sözlərdən azad etmək üçün yazır: «Topladığım tüqə-

nəqlərin dil quruluşuna böyük faydaları olacaqdır, zənnindəyəm ki, bilik istilahlərini yaratmaq işlərində də böyük rollar oynayacaqdır. Burasını düşündüyüm üçündür ki, bu əsərin tez buraxılmasına tələsirəm. Tüqənəqlərin və fellərin²⁶ çözümləri yolu ilə minlərlə türkəsilli kəlmələr yaradıb, başqa dillərin boyunduruğundan tamamcasına qurtarıq»²⁷. Qanlı-qadalı 30-cu illər bu işin qarşısını almışdır.

2.4. Dilimizin qrammatik qanunlarını qoruyuruqmu?

XIX əsrdə izləri itmiş bir qədim xalqın yazılı abidələri üzə çıxmışdır. Bu, çox qeyri-adi bir dil idi. Dilin leksikasında türk və İran sözləri mövcud olduğu halda, qrammatikası sırf İran qrammatikası əsasında qurulmuşdur. Bu dilin milli mənsubiyyətini, mənşəyini müəyyənləşdirərkən əsas olaraq dilin leksikasını deyil, qrammatikasını götürərək onu irandilli kimi qələmə aldılar. Bununla əlaqədar dünyanın böyük dilçi alimlərindən sayılan X.Şteyntalın yaradıcılığı yada salınmalıdır.

X.Şteyntal “Qrammatika, məntiq və psixologiya” adlı əsər yaratmışdır²⁸. Bu əsərin adında açıq bir mövqe var, yəni hər hansı insanın məntiqi və psixologiyası birbaşa onun dilinin qrammatikası ilə bağlıdır. Belə halda sual doğur ki, bizim dilimizdə türk qrammatikasına tam riayət edilirmi? Dilimizdə türk qrammatikasına riayət olunmamaq bu dilin daşıyıcılarının milli psixologiyasına təsir edirmi? Şteyntalın mövqeyi göstərir ki, bu yad qrammatika milli soy düşüncəmizə birbaşa təsir edir və bizi öz tariximizdən uzaqlaşdırır. Mənim isə bu cəhdim, sadəcə olaraq, alimlərimizin diqqətini bu məsələyə cəlb etmək məqsədi güdür.

Dünyanın əksər xalqları xarici sözləri olduğu kimi deyil, öz dillərinin qrammatikasının qanunlarına tabe edərək qəbul edirlər. Hələ qədim yunanlar eramızdan min il əvvəl öz dillərini qoruyaraq qəbul elədikləri yad sözlərin, daha çox xalqların və insanların

adlarının əvvəlinə «s» hərfi əlavə edərildilər. Bu qayda haqqında hələ məşhur Əflatun yazmışdı. Misal üçün, qədim yunanlar türkdilli «quz» xalqının adını «sqkuz» kimi yazıya alırdılar və bizə çatan belə misallar onlardır. Gürcü dilində «f» hərfinin olmağı elmi qəbul olunub və «f» hərfi olan bütün xarici sözlər gürcü dilinə qəbul olunduğu halda «p» ilə yazılır. Gürcü dilində türksilli sözlər mövcuddur. Amma onların heç biri türk qrammatikası əsasında yazılmayıb. Gürcülər ancaq türkmənşəli sözlərin kökünü mənimsəyirlər və öz qrammatikalarına tabe edirlər. Daha doğrusu, aqlutinativ üsuldan istifadə etmirlər. Öz dillərinə məxsus flektiv qanunundan və öz şəkilçilərindən istifadə edirlər, misal üçün, arxçı-mearxe, aşpazsız-uaşbazo, bayramlıq-sabayramo, cığallıq-cığaloba, çalmalı-çalmiani və i.a. Burada biz bir neçə linqvistik hadisəyə rast gəlirik. Türk dillərinə məxsus *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçiləri əvəzində sırf gürcü *-xe, -o, -oba, -iani* şəkilçiləri istifadə olunur. Bəzi hallarda mənimsənən bu türk sözlərinə prefiks yoxdur, onlar öz dillərinin qanunlarına əsasən *-u, -sa, -m* prefikslərini əlavə edirlər. Belə misalların sayı yüzlələdir. Türkiyə türkləri öz dillərinin qanunlarına uyğun olaraq cütləşmiş samitlərlə başlanan yad sözlərin əvvəlinə sait əlavə edirlər. Belə misallar çoxdur. Biz isə nəinki yad sözləri, hətta öz doğma sözlərimizi başqa dillərin qanunları ilə yazırıq.

Müqəddəs saydığımız Orxon-Yenisey yazılarında bir dənə də olsun «f» hərfi istifadə olunan söz yoxdur, yəni türk dillərində sadəcə «f» hərfi mövcud deyil. Biz isə bəzən süni şəkildə olaraq «p», «q» hərflərlə işlənməsi daha düzgün olan öz doğma sözlərimizi də «f» hərfi ilə işlədirik. Misal üçün, mənşəcə heç şübhəsiz, türk adı olan «Aqşın» adını bəzən ədəbiyyatımızda «Afşın» kimi işlədirik. Afşar tayfasının adı əslində «Avçar», heç olmasa «Avşar»dır, mənası da «ovçuluğun çarı, hakimi» deməkdir. Bu tayfanın şəcərəsi birbaşa Oğuz xandan başlayır. Biz isə «Afşar», hətta «Əfşar» yazmaqda davam edirik. «Xaqani» sözünün türk

mənşəyi heç kimdə heç bir şübhə oyatmadığı halda biz onu bəzən türkəsilliyindən uzaqlaşdıraraq «Xəqani» kimi işlədirik, «Qavqaz» sözünü «Qafqaz» kimi yazırıq. Niyə?

Həqiqət belədir ki, min ildən çoxdur, türk dilində «f» hərfi geniş şəkildə istifadə olunur. Hətta «f» hərfi Mahmud Kaşğarlının lüğətində (tef - aldatmaq, tefcit - tikiş üsulu) və Yusif Balasaqunlunun əsərində (kafir, kafur - bitki yağı) işlədir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyəm ki, «kafir» sözü türk dillərində daha çox hallarda «kapir» kimi yazılır. (Вах: Древнетюркский словарь, стр. 289). «Fırlatmaq», «ufuldamaq», «istifadə (etmək)» sözlərinə aid onu deyə bilərəm ki, hətta əslən türk mənşəli olan sözlərdə (fellərdə) belə əslində «p» olduğu halda «f»-dən istifadə edilir. Sözsüz ki, bu, ərəb dili təsiri altında yaranmış haldır. Misal üçün, türk dilində hazırda istifadə olunan «qafa» sözü əslində «qapaq» sözü ilə eyni kökdəndir.

Dünya dillərinin bir neçə prinsip əsasında bölgüsü məlumdur. Bölgülərin birinə aqlutinativ və flektiv dillər qrupu deyirlər. Bu bölgünün mahiyyəti odur ki, aqlutinativ dillərdə söz əmələ gəlmə prosesi kökün axırına əlavə olunan şəkilçi (belə şəkilçiyə suffiks deyilir, 20-ci illərdə Azərbaycan dilçilik elmində suffikslərə «tü-qənəq», yəni sözü «doğduran» deyərdilər) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Flektiv dillərdə söz, əmələ gəlmə prosesi bir qayda olaraq, kökün əvvəlinə əlavə olunan şəkilçi vasitəsi ilə yaranır (dilçilik elmində bu şəkilçiyə prefiks deyirlər). Dilimiz aqlutinativ, yəni sözyaranma prosesləri sonluqda verilən şəkilçi vasitəsi ilə yaradıldığı halda, biz bəzən sözlərimizi flektiv dillərin qanunu əsasında əmələ gətiririk. Misal üçün sırf türk sözü olan «kişi» sözündən başqa dildən qəbul etdiyimiz «na» prefiksi ilə yaradılan «nakişi» sözünü nəinki məişətdə işlədirik, hətta rəsmi olaraq lüğətlərimizə də salmışıq. Ümumiyyətlə, dilimizdə başqa dildən götürülmüş «bi», «na» prefiksləri vasitəsi ilə bir çox sözlər məlumdur ki, biz asanlıqla bu sözləri öz qanunumuza əsasən prefiks

vasitəsi ilə deyil, suffiks vasitəsi ilə yarada bilərik, misal üçün, «biqeyrət» əvəzinə «qeyrətsiz». Paradoks orasındadır ki, ərəb dilindən qəbul etdiyimiz «ləyaqət» sözünə türkəsilli «siz» şəkilçisi (suffiksi) əlavə edərək yaratdığımız «ləyaqətsiz» sözü ilə yanaşı, ərəb sözünə fars prefiksi olan «bi» əlavə edərək yaradılmış «bi-ləyaqət» sözünü dilimizə və rəsmi lüğətlərimizə daxil etmişik. «Nahaq=haqsız», «narahat=rahatsız» və i.a. kimi sözlərin sayı çoxdur, mən sadəcə olaraq misallar gətirirəm. Fars dilindən qəbul etdiyimiz bir çox sözləri dilimizə qəbul edərkən də türkəsilli şəkilçilərin əlavəsi onları dilimizə daha uyğun etdiyi halda biz onları öz dilimizin qrammatikasına uyğunlaşdırmadan elə fars dilinin qrammatikası əsasında qəbul edirik. Misal üçün hansı söz müasir azərbaycanlı üçün daha münasibdir: «bigunah», yoxsa «günahsız», «bilaistisna», yoxsa «istisnasız»? Lüğətlərimizdə isə «bigunah», «bilaistisna» yazılıb. «Niyə?» sualını verərkən mən gözləyirəm ki, bu qaydaları çoxəsrlik yazılı ədəbiyyatımızın yaratdığı ənənələrlə izah etsinlər. Belədirsə, onda istər ədəbi, istərsə də danışq dilimizin ana kökünə qayıtmasını necə təmin etmək olar? Söhbət total şəkildə dəyişmələrdən getmir, hər nəsil sadəcə imkan dairəsində bu qayıdışı aparmalıdır. Danışığımız təmizlənməlidir, milliləşməlidir.

Dilimizdə lazımi qədər türkəsilli köklər var, mənə belə gəlir ki, əsas fikir başqa dillərdən götürdüyümüz prefikslərin və suffikslərin uzaqlaşdırılmasında və ana dilli şəkilçilərin geniş toplusunu buraxaraq onların söz yaradıcılığında istifadəsini sistemləşdirməkdir. Başqa dillərdən qəbul etdiyimiz bir çox şəkilçilərin dilimizdə tam mənalı əvəzediciləri var. Misal üçün, fars dilindən qəbul etdiyimiz «kar» şəkilçisini ana dilimizdən olan «çi» şəkilçisi əvəz edə bilər. Hətta buna artıq misallar da var. Misal üçün, son zamanlara qədər «sənətkar», «bəstəkar» kimi işlətdiyimiz kəlmələr indi artıq «sənətçi», «bəstəçi» kimi işlənilir və i.a.

Bizdə bəziləri «milli ideologiya» axtarışındadırlar. Halbuki,

milli ideologiyamızın, milli fəlsəfəmizin, milli özümüzü dərk etməmizin də sirləri dilimizin fəlsəfəsində, mahiyyətində (izahında və etimologiyasında), morfoloji quruluşunda (köklərində və şəkilçilərində), fonetikasında (səslənməsində) və leksikasındadır. Milli ideologiyanın bir mənbəyi də dilimizin varlığından gələn milli psixologiyamızdadır. Müasir dünya dilçilik elminin böyük nümayəndələri Qerder və V.Qumbolt milli ruhun təcəssümünü məhz dildə görürdülər.

Nə qədər ki, dilimiz milliləşməyib, düşüncəmiz milliləşməz!

2.5. Biz dilimizdə hansı sözləri işlətməliyik?

Nəyə əsasən izah edək ki, bəzən ən müqəddəs milli sərvətlərimizi xarici sözlərlə adlandırırıq. Minilliklərlə milli düşüncəmizin təzahürü olan ifadələr dilimizdən uzaqlaşdıqca ruhumuzdan da, düşüncəmizdən də uzaqlaşır. Atalar sözü var: “Yadla görüşə-görüşə doğmalaşarsan, yaxınlıqla görüşməyə-görüşməyə yadlaşarsan”. Bizim türk əsilli, türk mənalı sözlərimiz tərəfimizdən unudularkən, minilliklərlə formalaşmış türk soy düşüncəmiz də unudulur.

Aldığımızın milliləşməsi yolunda Hüseyin Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun misilsiz rol oynadılar. Dilimizin milliləşməsi nə qərarla, nə də kiminsə istəyi ilə ola bilər. Bunun üçün dilçi, filoloq və filosof alimlərimiz, ədiblərimiz birgə fəaliyyətdə olmalıdırlar. Dilin milliləşməsində göstərilən cəsarət səngərdə göstərilən cəsarətdən az hünər tələb etmir.

Biz müasir dilimizdə “Milli Himn”, yoxsa “Millətə Alqış”, “Dövlət Himni”, yoxsa “Dövlətə Alqış”, “dastan”, yoxsa “boy”, “aşiq”, yoxsa “ozan”, “ruh”, yoxsa “qut”, “intibah”, yoxsa “qayıdış” deməliyik?

«Himn», yoxsa «alqış?»

Qədim türklər xalqı, dövləti, tanrını vəsf etdikləri nəğmələrə «alqış» dedikləri halda, biz onlara kütlə üçün mahiyyəti məlum,

amma mənası naməlum olan «himn» deyirik. «Dövlət Himni», yaxud «Milli Marş» deməkdənsə, «Dövlətə Alqış», yaxud «Millətə Alqış» deməklə daha çox milli qürur oyatmarıq mı?

«Dastan», yoxsa «boy?»

Türk qədimdən tarixini yazmayıb, tarixini şifahi yaddaşında saxlamağa çalışıb, bunların yadda qalması və söylənməsi ozanlara həvalə edilmişdi. Minillərlə belə yanaşma özünü doğruldubsa da, sonralar həyat inkişaf etdikcə türk yaddaşı vəfasız çıxıb. Bir çox boylar, söyləmələr tarixi həqiqətlikdən uzaqlaşaraq unudulubdur.

Niyə biz milli, soy yaddaşımız olan «Koroğlu»nu İran dilindən gəlmiş «dastan» sözü ilə adlandırırıq, «Dədə Qorqud»u ərəb dilindən gəlmiş «kitab» sözü ilə adlandırırıq, yaxud da bunların ikisini də yunan dilindən götürülmüş «epos» sözü ilə adlandırırıq, axı bunları tam mənada əvəz edən bir sıra türkəsilli sözlərimiz var. Onlardan ən başlıcaları elə «Dədə Qorqud»un mətnində «boy», «söyləmə» kimi verilir. Niyə biz «Koroğlu» boyları, «Dədə Qorqud» boyları, yaxud «Koroğlu» söyləmələri, «Dədə Qorqud» söyləmələri deməkdən imtina etmişik?

«Aşıq», yoxsa «ozan?»

Niyə biz «Dədə Qorqud» boylarında «ozan dili çevik olur» ifadəsini oxuyuruq, amma «ozan» sözü əvəzinə ərəbdən gələn «aşiq» sözünü işlədirik? Bu halda söhbət ancaq «aşiq» sözünün ərəb mənşəyindən getmir. Biz bu məfhumun daşıyıcılarının tarixi missiyalarını da ucuzlaşdırırıq. Axı aşiq məhəbbəti vəsf eyləyən «aşiq» sözündəndir. Bəyəm «Dədə Qorqud», yaxud «Koroğlu» boyları–söyləmələri elə məhəbbətdənmi danışır? Axı qədim ozanlar bir çox halda heç, ümumiyyətlə, sevgi, məhəbbət boylarını, söyləmələrini çox da söyləməzdilər. Ozanların əsas missiyası türkün tarixindən, qəhrəmanlığından, vətənə məhəbbətindən, vətən torpağı uğrunda mübarizəsindən danışmaq idi. «Ozan» sözü hətta

Nizami Gəncəvidə də var. Maraqlıdır ki, qazaxlar «aşiq» demirlər, «akın» deyirlər ki, bu sözün də mənası «hərbi yürüşə getmək» deməkdir²⁹. Deməli, qədimdən «akınçılar» sevgi macəralarından deyil, torpağı qorumaqdan, hərbi cəsərdən danışarmışlar.

Sual olunur ki, bəs «ozan» sözünün mənası nədir? A.Zayonçkovskiyə görə, «ozan» qədim türklərdə «çay» deməkdir³⁰. Bunun mənası odur ki, Herodota görə, qədim çar skiflərinin/quzların əsas tanrılarında biri «Su tanrısı» olub, adı isə Taqımasad və ya Tağımasad olub (Yunanların Poseydonuna bənzər). Orxon-Yeni-sey yazılarında da rast gəlirik ki, «Yer-su» oğuzların aparıcı tanrılarında birinin adı olub. Şübhəsiz ki, qədim ozanlar tanrıçılıq dininin kahinləri olublar və məhz Su tanrısının şərəfinə belə adlanıblar. Bizcə, «ozan» sözünün başqa mənası da ola bilər. «Uz» kökü türk dillərində bacarıqlı, ustad, müdrik, bilikli, xeyirxah, dilli-dilavər deməkdir³¹. «Ozan» sözünün “yozan” əslindən olması da inanılmalıdır. (Herodotda qədim skiflərdə xüsusi “yozan” rahiblərin mövcudluğu göstərilib). Ozanlar elə bu keyfiyyətlərə malik şəxslər olublar.

Bəlkə də «aşiq» ifadəsi elə ona görə kiminsə tərəfindən ortaliğa atılıb ki, türk tarixini, qəhrəmanlığını, soy yaddaşını unuttursun. Sual versəm ki, görəsən, niyə aşıqlarımız «Dədə Qorqud», “Oğuzxan” boylarını söyləyirlər, deyəcəklər ki, bu ondan irəli gəlir ki, bunları tarixən söyləməyiblər. Nə olsun! Tarixən söyləməyiblər, indi söyləsinlər. Qırğızlarda indiyə qədər hər il «Manasçılar» toplantısı keçirilir. Niyə bizdə «Dədə Qorqud», «Oğuzxan» boyları, «Koroğlu» el məclislərində oxunmasın? Biz bunları «ozan» adlandırsaq, «ozan» sözünü qaytarsaq, onların söylədiklərini «dastan»dansa «boy» adlandırsaq, mövzularını məhəbbətdən kənara çıxardıb, tarixi hadisələrimizə yönəltsek, bu, nəinki el sənətimizə yeni ruh, yeni can, yeni istiqamət vermiş olar, heç şübhə etmirəm ki, ilk əvvəl, türklük tariximizi, qan yaddaşımızı özümü-zə qaytarmış olar, milli düşüncəmizə saflaşdırıcı təsir edər.

«Ruh», yoxsa «qut?»

Niyə biz «qut» sözünü dilimizə qaytarmaqdan çəkinirik? Axı bu söz Dədə Qorqudun adının tərkib hissəsidir, axı bu söz Yusif Balasaqunlunun əsərinin adıdır. «Qut» kəlməsi bütün qədim türk yazılarında mövcuddur və türk düşüncəmiz üçün çox müqəddəs, əziz sözdür. Biz isə «qut» sözünə laqeydlik göstəririk və dilimizə qaytarmaq istəmirik. Yəni biz öz tarixi sözlərimizə bu qədərmi yadlaşmışıq? «Древнетюркский словарь»da «qut» sözünün qədim türk dillərində mənaları verilir, məsələn, xoşbəxtlik, uğur, böyüklük, səadət və i.a.³². Mahmud Kaşğarının qeydlərinə görə «qut» sözü ləhcəsindən, dialektindən asılı olmayaraq bütün türk dillərinin müştərək sözüdür. «Qut» sözü Orxon-Yenisey yazılarının ən mötəbər sözlərindəndir. Yəni bu söz bütün türk dillərində tarixən mövcud olduğu kimi, yeni həyatımızda da mövcud olmalıdır. Bircə bu söz dilimizə nə qədər rəngarənglik gətirə bilər! Daha dəqiq olmaq üçün mən bu sözün bütün mənə çalarlarını elə lüğətdə verilmiş kimi rus dilində verirəm: счастье, благо, благодать, благополучие, удача, успех, счастливый удел, достоинство, величие, состояние истинного бытия, состояние истинного балеженства³³. Və nəhayət, «qut» sözünün mənası qədim türk dillərində can, can qüvvəsi, ruh deməkdir. Dünyagörüşümüzün sirləri bayatılarımızda, əsatirlərimizdə, dastanlarımızda, nağıllarımızdadır.

«Intibah», yoxsa «qayıdış?»

Dünya mədəniyyət tarixinin çox önəmli hadisələrini özündə əks etdirən, Avropada XV–XVI əsrlərdən başlayaraq baş verən mənəvi-mədəni hadisələri dəyərləndirən bir termin var, ona Avropa xalqları “renaissance, renaissance”, ruslar, adətən, “возрождение”, bəzən isə “ренессанс”, azərbaycanlılar “intibah” deyirlər.

Mən belə hesab edirəm ki, bizim “intibah” sözünü hal-hazırda istifadə etdiyimiz mənada, türkəsilli “qayıdış” sözü ilə əvəz etməyimiz daha məqsədəuyğundur. Niyə? Çünki bizim izahlı lüğətimizə əsasən «intibah» sözü «qayıdış», «bərpa» demək deyil, “oyanış, oyanma, canlanma, dirçəlmə, yenidən yüksəliş” deməkdir³⁴. “Renessans” sözünə ərəb mənşəli “intibah” sözündən daha çox bizim lüğətlərdə fars mənşəli kimi göstərilən “bərpa” (bir çox fars lüğətlərində bu söz yoxdur) və türk mənşəli “qayıdış” sözləri uyğun gəlir.

Bu mənanı biz rus dili nümunəsində də görürük. V.Dalın “Толковый словарь”ında “возрождение” termininə “вновь восстанавливать, возобновлять” izahatı verilir. Müasir kompyuter lüğətlərində rus dilində olan “возрождение” sözünün mənası “приведение в прежнее состояние чего-либо разрушенного, уничтоженного” kimi verilir. Yuxarıda rus dilindən gətirilən izahları biz Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, onda “yenidən yaratmaq, yenidən bərpa etmək, yenidən başlamaq” kimi mənalar alırıq.

“Renessans” sözü birmənalı olaraq, «intibah» deyil, «qayıdış», «bərpa» mənalarını verir. «Renessans» «qayıdış» deməkdir, «intibah» isə «oyanış, oyanma, canlanma, dirçəlmə, yenidən yüksəliş» deməkdir. Deməli, istər Avropa, istərsə də rus dillərində «renessans», “vozrojdenie” bərpa, qayıdış deməkdir. O başqa məsələdir ki, istər «qayıdış», istər yenilik üzərində qurulanlar istər yüksəlişə, intibaha, istərsə də, tənəzzülə uğraya bilər.

Hind-Avropa dillərinə məxsus “re” prefiksinin çox aydın mənası var. O istifadə edildikdə birləşdiyi kökə hər hansı inkişaf deyil, məhz “qayıdış, bərpa olunma” mənası verir. “Re” prefiksi latın mənşəlidir və mənası “əks, əksinə” deməkdir. «Re» prefiksi ilə işlənən bir çox söz Avropa, rus, Azərbaycan dillərində istifadə olunur. Bunların əksəriyyəti məhz “bərpa”, “qayıdış” mənası da-

şuyur. Rus dilində bunların sayı daha çox olduğundan misalları o dildən gətirirəm: реабилитировать – hər hansı əvvəlki vəziyyətə qayıtmaq, реванш – əvvəlki məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq, регенерация – əvvəlki vəziyyəti saxlamaq, реставрация – əvvəlki vəziyyətə qaytarmaq (daha çox maddi əşyalara aiddir), – əvvəlki dəbləri bərpa etmək, ресидив – hansısa əvvəlki hadisələrin təkrarı, реэвакуация – əvvəlki yerlərə qaytarmaq və i.a.³⁵

Qayıdışlar müxtəlif əsaslı ola bilər: unudulmuş dilə, milli dəyərlərə, klassik dəyərlərə, ümumdünya dəyərlərinə, soybirliyi düşüncəsinə və dəyərlərinə və i.a.

Bizim elmimizdə intibaha iki münasibət var. Biri ondan ibarətdir ki, bizim intibahımız XII əsrə, yəni Nizami Gəncəvi dövrünə şamil olunur, o biri variantda bizdə intibah dövrü XVI əsrə şamil olunur. İkinci versiyanın tərəfdarları intibah prosesini ancaq milli dil əsasında gedən mənəvi-mədəni proses kimi qiymətləndirirlər.

Əslində mənim fikrim ondan ibarətdir ki, əgər biz “intibah” terminini “qayıdış” termini ilə əvəz etsək, onda bu iki dəyərli fikir arasında olan ziddiyyət götürülür. Çünki Nizami Gəncəvi dövründə antik dəyərlərə, mədəniyyətə, antik dövrün nəhəng simalarına *qayıdış* baş verdi. Çünki Nizamiyə qədər nə Azərbaycan ədəbiyyatında, nə də, ümumiyyətlə, Şərqi ədəbiyyatında antik obrazlar və mövzular işlənməmişdir. Makedoniyalı İsgəndər, Ərəstun, Əflatun və başqa qədim yunan xadimlərinin və filosoflarının obrazları və fikirləri ilk dəfə olaraq məhz Nizaminin əsərlərində yenidən öz əksini tapmışdır. *Qayıdış* məfhumunu XVI əsrə şamil etmək türk dilinə, türk mənşəyinə və türk dəyərlərinə qayıdış deməkdir. Hesab etmək olar ki, məhz XVI əsrdən millietnik düşüncənin dini düşüncədən irəli çıxmaq prosesi başlayır.

Bu iki termin – “intibah” və “qayıdış” arasında olan fərq göz qabağındadır. Renessans nəyəsə qayıdış deməkdir, intibah isə

sadəcə inkişafın yeni, yüksək mərhələsi deməkdir. Beləliklə, bizim dilimizdə terminin səhv istifadəsi həm də inkişafımıza səhv yol göstərir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, «intibah» ərəb sözüdür, «qayıdış» isə əsl türk sözüdür. Amma mənim iradəm, sadəcə, bu sözün etnik mənşəyindən irəli gəlmir.

Əgər biz “qayıdış” sözünü terminləşdirib dilimizə bir dəyərlər sistemi kimi daxil etsək, onda hər şey öz yerini tapır. Nizamın intibahı “antik” dəyərlərə qayıdışdan irəli gəldi. Şah İsmayıl Xətəinin intibahı isə ana dilimizi, türk dilini dövlət dili elan etməsi ilə milli köklərə, “türkçülüyə” qayıdışdır. O demək deyil ki, biz «intibah» terminindən tam imtina etməliyik. Yox! «İntibah» sözü Azərbaycan dilində qala bilər, sadəcə, o öz mənasına uyğun istifadə olunmalıdır. Hər hansı bir inkişaf intibah ola bilər, amma hər hansı bir intibah qayıdış üzərində qurulmur. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyov əsasını qoyduğu, prinsiplərini və nümunələrini yaratdığı professional musiqimizin sonralar Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Tofiq Quliyev tərəfindən tamam yeni zəmində inkişafı məhz intibahdır, qayıdış deyil. Həsənoğlunun Azərbaycan dilində şeir yazması, unudulmaqda olan Dədə Qorqud boylarının yazıya alınması, Şah İsmayıl tərəfindən Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, Qurbaninin ozan sənətini canlandırması məhz qayıdışdır. Beləliklə, tarixən mövcud olan dəyərlərin yeni baxışla, yeni səviyyədə təkrarına biz “qayıdış” deməliyik.

Qədim türk yazılarını necə adlandırmalıyıq: «runlar», yoxsa «alpabit?»

Türk xalqlarının öz milli yazılarının, ən azı, V əsrdən mövcudluğu məlumdur. Elm tərəfindən hələlik sübut olunmasa da, belə ehtimal etmək olar ki, bu hadisə daha əvvəllər baş verib. Bu yazılar əsasında məşhur Orxon-Yenisey və yüzlərlə başqa abidələr yazılıb. Əfsuslar olsun ki, türklərin özləri bu yazıları unut-

muşdular və onu XIX əsrdə avropalı alim V.Tomson yenidən kəşf edərək dünya elminə və xüsusən də, türklərin tarixinin ən əzəmətli səhifələrini özlərinə qaytararaq böyük bir töhfə etmişdir.

Yazıları, yəni hərflər toplusunu dünyada hər xalq bir cürə adlandırır.

Biz bildiklərimizdən ruslar «Azbuca» («az» və «buca» birinci və ikinci rus hərflərinin adlarıdır), bir çox avropalılar «Alfavit» («alfa» və «betta» birinci və ikinci yunan hərflərinin adlarıdır), gürcülər «Anbani» («an» və «ban» birinci və ikinci gürcü hərflərinin adlarıdır), biz isə ərəb ənənəsinə əsaslanaraq «Əlifba» («əlif» və «bey» ərəb əlifbasının birinci və ikinci hərflərinin adlarıdır) adlandırırıq. Gördüyümüz kimi, dünya elminin ənənəsinə görə milli əlifbanın adı bir çox hallarda birinci hərflərin adlarından ibarətdir.

Qədim türklərin hərflər toplusunu necə adlandırdıqları haqda mənbələrdə heç bir işarə yoxdur. Mahmud Kaşğarının toplusunda «Əlifba»nın adı olmasa da, qeyd var ki, «hərflər» sözüne qədim türklər «bit» deyiblər. Və Mahmud Kaşğarlıya görə, yazı ilə bağlı bir çox sözlərin əsasını məhz «bit» kökü təşkil edir. «Bitiqlik=savadlılıq», «bitiqlik=bitiqlik», «bitiqlik=yazı yazan», «bitiqlik=savadlılıq», «bitiqlik=mürəkkəb», «bitiqlik=yazmaq», «bitiqlik=yazdırmaq» və i.a. «Bitiqlik» sözü Gültəkin abidələrində də var. B.Çobanzadə Orxon-Yenisey kitabələrini «bitiqlik daşları»³⁶ adlandırır.

Bəs, bizcə, qədim türklər «əlifba» məfhumuna nə deyirdilər?

«A» qədim türk dillərində, V.V.Radlovun dediyinə görə, «böyük» deməkdir. «Al» sözünün mənası, indi olduğu kimi, nəyisə almaq, götürmək deməkdir. «Alp» sözünün türk dillərində bir çox mənaları var, onlardan ancaq bəzilərini deməklə kifayətlənərdik: uca, oxatan, qəhrəman, igid, cəsarətli, çətinliklər, sınaqlar. «Alpa, alba» sözünün qədim türk dillərində mənası «mə-

nimsəmək»dir. V.V.Radlov belə fikirdədir ki, «al» kökü ilə gətirilən sözlər türkəsillidir³⁷. Türk dillərinin etimoloji lüğətində bu sözlərin türkmənşəli olduğu onlarca başqa tədqiqatçılara istinadən qəbul edilir³⁸. Deməli, qədim türk dillərində «a» – böyük³⁹, «al» – almaq⁴⁰, «alp» – uca, qəhrəmanlıq⁴¹, «alpa, alba» – öhdəcilik, məsuliyyət, məcbur etmək, güc işlətmək, mənimsəmək deməkdir⁴². Qədim türk dillərində «bit» hərf deməkdir. Belə halda, deməli, «abit» – böyük hərf, «albit» – hərflərə yiyələnmək, «alpbit» – igid hərflər, qəhrəman hərflər və nəhayət, «alpabit» – «hərfləri mənimsəmək», yaxud «hərflərin qarşısında öhdəcilik götürmək», “hərflərin qarşısında məsuliyyət daşımaq» deməkdir. İnanmaq istəyirik ki, qədim türklər həqiqətən də hərfləri mənimsəməyə, onların qarşısında məsuliyyət daşımağa, onların qarşısında öhdəcilik götürməyə «alpabit» deyiblər.

2.6. Polisemantika haqqında bir neçə söz

Polisemantika nə deməkdir? Semantikada sözün mənası axtarılanda onun bir mənası əsas götürülür, polisemantika üsulunda isə sözün bir çox mənalarının cəmi nəzərdə tutulur.

Polisemantika, demək olar ki, bir çox qədim xalqlara məxsus dilçilik hadisəsidir. Daha bariz vəziyyətdə polisemantika heroqliflərdə təzahür etmişdir. Heroqliflər polisemantikanın ən açıq və bariz təcəssümüdür. Heroqliflər Çində, Yaponiyada, Koreyada hələ də mövcuddur. Qədimdə isə bunlarla yanaşı bir çox xalqlarda və konkret olaraq misirlilərdə və şumerlərdə mövcud idi.

Polisemantikanın izlərinə biz hələ qədim dövrlərdə, qədim dillərdə heroqliflər tətbiq olunan zamanlar və sonralar da rast gəlirik. Dyakonov yazır ki, şumer dilində eyni oxunan sözlərin sayı çoxdur⁴³. Misal üçün, şumerlərin “qaranlıq səma” ideoqramması (şekli) eyni vaxtda “gecə, qaranlıq, qara, bədbəxtlik, xəstəlik” deməkdir. “Ayaq” ideoqramması (şekli) yerimək, dayanmaq, gə-

tirmək mənasının cəmi kimi qiymətləndirilir. Dyakonov belə sayır ki, dili yaxşı bilənlər bilirdilər ki, hansı halda bu mənaların hansı kompozisiyası tətbiq olunmalıdır⁴⁴. Məhz Dyakonovun bu fikrindən irəli gələn nəticə ondan ibarətdir ki, biz bir çox qədim toponimlərimizin mənasını onun üçün açma bilmirik ki, dilimizin qədim qanunlarını və məntiqini itirmişik.

Qədim şumerlərdə polisemantikanın mövcudluğunu Dyakonov da irəli sürürdü. Mən Dyakonovun fikrini olduğu kimi orijinaldan gətirirəm: «Уже на стадии идеографии почти всякий знак имеет боле одного значения (kursiv mənimdir - H.Ə.), так как он не только выражает понятие, не определяя каким именно словом оно должно быть выражено, но при этом чаще всего может передавать даже не одно понятие, а целый пучок ассоциативно связанных понятий (kursiv mənimdir - H.Ə.)». Məsəl üçün “ayaq” ideogramması ən azı üç mənənin cəmini əks etdirirdi: “yerimək, dayanmaq, gətirmək”⁴⁵. Qədim şumerlər ayağa “yeriyən, dayanan, gətirən” deyərmişlər. Deməli, işarə ayrılıqda götürülmüş mənəni deyil, mənələr cəmini (“пучок ассоциативно связанных понятий”) verir. Dyakonovun bu dediyindən aydın olur ki, burada sadəcə omonim halı deyil, məhz söz termin mənası daşıyır və izahı mənələrin cəmindən ibarətdir.

“Amar” şumer sözünün etimologiyasını izləyək. Şumerlərdə “ama” sözü “ana” deməkdir. Bu söz adı üsulla etimologiya olunsa, “amar” sözü sadəcə “uşaq” deməkdir. Amma şumerlərdə bu sözün etimologiyası iki mənənin cəmindən ibarətdir, yəni polisemantik üsul tətbiq olunur və “amar” şumerlərdə “anadan doğulmuş, törəmiş uşaq” deməkdir⁴⁶.

Polisemantik üsul sözlər heroqliflərlə ifadə olunanda daha çox tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, heroqliflər elə qurulur ki, sözün əmələ gəlməsi göz qabağında olur. Məsəl üçün, şumerlər *doğulmaq*=*quş*+*yumurta*, *hirsli*=*it*+*göz*, *qul qadın*=*qadın*+*dağ*, *xanım*

qadın=*qadın*+*don* və i.a kimi ifadə edirdilər⁴⁷. Bu üsula biz qədim romalı linqvist alim Varronun (b.e.ə. 116–27-ci illər) yaradıcılığında da rast gəlirik. O bu üsulu *agua*=*su* sözünün izahında tətbiq edir. Bu sözü o, iki hecaya bölür: *a* və *gua*. Latın dilində *a* – *ondan* (rus dilində *от*), *gua* isə *hansı ki* (rus dilində *которая*) deməkdir. Bu iki ayrılıqda verilən hecaların mənasına o, *maye* sözü də əlavə edir və belə nəticəyə gəlir ki, *agua*=*həyat verən maye* (rus dilində *жидкость от которой пошла жизнь*) deməkdir. Göründüyü kimi, heca ikidir, amma məna üçdür⁴⁸. Qoryaçeva “заптки” slavyan sözünün etimologiyasını verərkən onun iki mənasını əldə edib: biri “qanad”, o birisi isə “payızda yağan ilk qar”. Qoryaçeva tədqiqat nəticəsində belə qərara gəlib ki, sözün mənası bu iki mənanın cəmindən ibarətdir və bu sözə belə məna verib: “havada uçan qar qanadları”⁴⁹. Göründüyü kimi, *qar* mənası da, *qanad* mənası da izahatda öz yerini tapıb. Çinlilər eyni sözün təkrarına da yeni məna verirdilər. Çinlilər sadəcə *od* (*огонь*) heroqlifini bir dəfə verirlərsə, bu, adi *od* deməkdir. Əgər *od* heroqlifini iki dəfə təkrar edirlərsə, *alovlanan od* (*пламя*) deməkdir, əgər *od* heroqlifini üç dəfə təkrar edirlərsə, onda bu, *qığılıcım* (*искра*) deməkdir. Yəni *od*=*od*, *od*+*od*=*alov*, *od*+*od*+*od*=*qığılıcım* deməkdir. Qadın heroqlifini bir dəfə işlədirlərsə, bu, sadəcə *qadın* deməkdir, əgər *qadın* heroqlifini iki dəfə təkrar edirlərsə, bu, *qeybət* deməkdir, əgər *qadın* heroqlifi üç dəfə tətbiq olunursa, bu, *əxlaqsız qadın* deməkdir. Yəni *qadın*=*qadın*, *qadın*+*qadın*=*qeybət*, *qadın*+*qadın*+*qadın*=*əxlaqsız qadın* deməkdir⁵⁰.

Heroqliflərlə yazılan mətnin eyni vaxtda etimoloji və izahlı lüğəti də əvəz etdiyini müşahidə edirik. Məsəl üçün, ev heroqlifi qədimdə sadəcə hakimin sarayını əks etdirirdi. Bu heroqlifin qarşısında daha iki heroqlif yazılırdı. Bunlardan biri dizi üstə duran insan, o birisi isə ağızı ifadə edən heroqlif idi. Bu bir yerə toplanmış heroqlifin mənasını iki şəkildə ifadə etmək olar. Biri “əmrdir”, o

birisi isə “hakimin sarayından tabeçilikdə olan insanların ünvanına deyilən və onlar tərəfindən qəbul olunan söz”. «Fgy» kimi səslənən heroqlif çin dilində «pis» mənasını daşıyırdı. Bu heroqlifin əvvəlinə «söz» mənasını daşıyan determinant əlavə olunur və ikisinin cəmindən yeni məna alınır ki, bu da iki cürə oxuna bilər. Bir versiya sadəcə “qeybət”, ikinci variantda isə “pis söz” deməkdir.

Beləliklə, aydın olur ki, heroqlif həm sözün mənasını, həm də onun izahını verir. Bu səbəbdəndir ki, çinlilər heroqliflərdən əl çəkmək istəmirlər. Onların alimləri belə hesab edirlər ki, heroqliflər aradan götürülsə, iki bəla baş verəcək. Birincisi odur ki, müxtəlif dialektlərdə danışan çinlilər belə halda bir-birlərini başa düşməyəcəklər. Niyə? Ona görə ki, heroqliflər eyni şəkildə yazılırlarsa da, müxtəlif dialektlərdə müxtəlif fonetik səslənmələri var. İkincisi isə çinlilərin düşüncə tərzini dəyişəcək. Niyə? Ona görə ki, sözün izahı itə bilər. Yəni çinli heroqlifə baxarkən unutmur ki, “qeybət” “pis söz” deməkdir. Amma heroqliflər aradan götürülsə, “qeybət” sadəcə danışmağın bir növü kimi qəbul oluna bilər. Yaxud heroqliflər aradan götürülsə, onda “əmr” adı tapşırıq kimi qəbul oluna bilər, amma heroqliflərlə oxuyanda çinli unutmur ki, əmr “hakimin sarayından tabeçilikdə olan insanların ünvanına deyilən və onlar tərəfindən qəbul olunan söz” deməkdir. Çinlilər yəqin haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, belə transformasiyalar unutkanlığa yol verir, qan yaddaşını və insanın ənənəvi düşüncə tərzini poza bilər.

Çin heroqliflərinin bir xüsusiyyəti var. Söz əksər hallarda iki heroqlifdən ibarətdir. İki heroqlifdən birincisi sözün hansı sahəyə aid olduğunu göstərir. Bu heroqlifə “determinant”, yaxud “açar” deyirlər. “Açar” işarə, yəni “açar” heroqlif həmin heroqlif cütünün mənasına işarədir. Misal üçün, bu heroqlif quşa aiddir, yəni bu heroqlif birinci yazıldığı halda xəbər verir ki, bu heroqlif cütünü quş sahəsinə aiddir. Balıq açar-heroqlifi istifadə olunduğu halda aydın olur ki, bu cüt heroqliflər hansısa balığa aiddir. Çin he-

roqliflərində cəmi 214 açar-heroqlif var. “Açar” nişanə-heroqliflər çox hallarda birinci yazılır. Məsəl üçün, güzgü mənasını daşıyan heroqlif verildikdən birinci, yəni “açar-heroqlif” metal mənasını daşıyan heroqlif verilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, qədimdə çinlilər güzgünü bürüncdən düzəldərdilər. Kitab heroqlifin açar-nişanəsi bambuqdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, qədimdə çinlilər kağızı içad etməzdən əvvəl kitabı bambuq lövhələrin üzərində yazırdılar. Varlıq heroqlifinin açar-nişanəsi balıqqulağıdır. Çünki qədim çinlilər pul əvəzinə balıqqulağı işlədirdilər. Bu yazımızdan bizə iki şey aydın olur. Biri “açar-nişanə” üsulu, ikincisi də odur ki, çinlilər məhz heroqliflər vasitəsilə yadda saxlayırlar ki, qədimdə güzgünü bürüncdən düzəldərdilər, kitabı bambuq lövhə üzərində yazırdılar, pul əvəzinə balıqqulağı işlədirdilər və i.a. Bu yaddaş məhz heroqlifin vasitəsilə həyata keçirilir⁵¹.

Türk dillərində də buna bənzər üsul var. “Al” və “ar”la başlayan türkəsilli sözlərin həmin çin üsuluna bənzəri var. “Al” və “ar” hecaları türk dillərində, bir növ, determinant rolunu oynayırlar. Bunu biz Radlovun lüğətini təhlil eləsək, müşahidə edə bilərik. Z.Həsənov sübut etdi ki, “al”la başlayan türk sözlərinin mənası daha çox halda skif Alpoxsayın fəaliyyət dairəsi (ovçuluq, atçılıq, savaq, almaq və i.a.) ilə bağlıdır, “ar”la başlayan sözlər isə daha çox skif Arpoxsayın fəaliyyət dairəsi (əkinçilik, bitkilər, səhiyyə, toxuculuq, maariflənmə və i.a.) ilə bağlıdır.

Polisemantik üsul məhz omonimlər sistemindən irəli gəlir. Omonim, yəni bir səs çox mənə verir. Qədim dillər bir çox hallarda birhecalı idilər, bu bir hecalı sözlərin çoxu da omonim idi. Z.Həsənov belə hesab edir ki, omonimlər hansısa unudulmuş miflər sistemindən doğulublar. O, çar skiflərinin nümunəsində bu mifik kökü tapmışdır. Amma biz bir çox hallarda toponimikamızda tətbiq olunan omonimlərin ana köklərini hələ tapmamışıq. Hansı tarixi hadisə məhz bu omonim sistemini yaratmışdır. Biz belə hesab edirik ki, bu, təsadüfdən irəli gəlmişdir.

Z.Həsənov «Çar skifləri» adlı tədqiqatında qədim skif/quz terminlərinin polisemantik üsul ilə izahını daha düzgün sayıb, onun elmi metodunu verib. Onun verdiyi metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı qədim skif/quz termininin izahı bütün mənaların *cəmindən* ibarətdir. Polisemantikanın skiflər tərəfindən mifik terminlərini formalaşdırarkən tətbiq etdikləri haqqında da ilk dəfə Z.Həsənov “Çar skifləri” əsərində yazıbdır. Bizim indi məqsədimiz qədim Azərbaycan toponimlərinin formalaşmasında polisemantik üsulun tətbiqini aşkarlamaqdır. Nədən ibarətdir polisemantik üsulun mahiyyəti? Mahiyyəti ondadır ki, sözdə iştirak edən hecanın bütün mənaları etimologiyada iştirak edir. Yeni sözün izahı bir mənadan deyil, bütün mənaların *cəmindən* formalaşır. İndiyə qədər Azərbaycanın bir çox toponiminin fars və qafqazdilli mənşəli olduğunu elmi əsaslarla təkzib etmək yolunda bu üsul özünü tam doğrulda bilər.

Polisemantika qədim dilçilərin xüsusi “texniki” üsuludur. Ola bilsin ki, qədim türklərdə “toponimiya” sakral mənə daşıyırdı. Onların özlərindən başqa kimse bu sözün mənasını başa düşməməli idi. İkinci də odur ki, onlar məhz polisemantik üsulla bu sakral sözü yarada bilərdilər. Ola bilsin ki, qədim toponimiya sadəcə simvolik mənə, yaxud tayfa adı daşıyırdı. Qədim türk toponimiyası təbiətin, ətraf mühitin təsviri xarakterini daşıyırdı və ancaq bu sakral sözün mənasını bilən o yeri tapa bilərdi. Aşağıda biz çalışacağıq aydınlaşdıraraq ki, qədim türklər Azərbaycanı, Albani, Arazı, Aranı, Bakını, Gəncəni hansı əlamətlərə görə tapa bilərdilər.

Şərq toponimikasının özünəməxsus ənənələri var. Onlardan biz iki xüsusiyyəti ön plana çəkmək istərdik. Bunlar toponimik terminlərin polisemantik olması və ətraf mühitin təsviri əsasında formalaşmasıdır⁵².

Yapon toponimikası üzrə böyük mütəxəssis Kaqami Kandzi öz əsərində yazır: «Топонимия собственного говоря возникла

для облегчения коммуникаций в повседневной жизни людей, как средство, при помощи которого можно было отличить одну местность от другой. В этом и есть основная задача географических названий⁵³. Ətraf mühitin təsviri bir çox hallarda bir sözlə izah oluna bilməzdi. Bəs bu halda toponimik termin necə yaranırdı? Belə halda yuxarıda qeyd etdiyimiz polisemantik üsul tətbiq olunurdu. Monqolustanda bir yer var, o yerə “Sondok” deyilir, amma polisemantik üsul ilə izah olunanda mənası “üstündə kol-kos bitən, böyük olmayan, sıldırımlı tərəflərlə, gildən ibarət təpə”⁵⁴ deməkdir.

Növbəti paragrafda biz toponimlərimizin yeni etimologiya ilə izahına cəhd edəcəyik. Bizim bu cəhdimiz iki prinsipə əsaslanır. Birincisi, ciddi elmi lüğətlərə əsaslanaraq bu işi görmək, ikincisi, şumer, çin, yapon, monqol izah üsuluna əsaslanmaqdır.

2.7. Toponimikamızın izahı milliləşməyə, torpağımıza münasibətimiz milliləşməyə

Yazımın ilk hissəsində çağdaş nəslimizin bir qisminə milli özünüdərk etmə formulunda müəyyən fərqlilik olduğunu qələmə aldım. Aramızda elələri var ki, özünü türkdilli saysa da türkəsilli saymır. Belə halların mövcudluğunun çox səbəbi var. Sözsüz ki, bu səbəblərdən ən vacibi bizdə milli dərk etmənin sistemli şəkildə təbliğ və izah olunmamasıdır. Bunun səbəblərindən biri də tariximizin, tarixi şəxslərimizin, millətimizin, hətta ətraf mühitimizin (toponimlər və hidronimlərimizin) adlarının izahının uzun illər boyu türk dilləri əsasında deyil, İran dilləri əsasında izah olunmasıdır. Deməli, tarixi terminlərimizə, soyadlarımıza, tarixən mövcud olan dövlətlərimizin adlarına, toponim və hidronimlərin etimoloji izahına yenidən baxış tələb olunur.

Aşağıda gətirilən etimoloji cəhdlərimdə əsasən dörd lüğətə müraciət edirəm. Rahatlıq üçün bunların adlarının qısaldılmış

versiyalarını göstərəcəyəm: Radlov–R, Mahmud Kaşğarlı–MQ, Sevortyan–S və Drevnetyürkskiy slovar–DTS. İşarələrin qarşısında səhifə nömrəsi verilir. Mən bir neçə sözün etimologiyasını verməyə çalışacağam. Birincisi, ona görə ki, tam lüğət tərtib etmək fikrində deyiləm, ikincisi də odur ki, bu, milli düşüncəmizin aparıcı sözlərindəndir. Dövlət qurumlarımızın (Azərbaycan, Albaniya, Aran), beş şəhərimizin (Bakı, Gəncə, Şamaxı, Yerevan, Bilgə), çayımızın (Araz) adlarının izahına nəzər salaq.

Azərbaycan

“Azərbaycan” sözünün çoxlu izahı var. Ən məşhuru isə onun mənasının “Odlar yurdu” olmasıdır. «Atropat» və «Atropaten» sözlərindən də bunun sələfliyini irəli sürənlər var. Mən sadəcə çox vacib və mötəbər olan Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuz tarixi” əsərinə istinadən fikir yürütmək istərdim. Onu qeyd edirəm ki, bu əsər Azərbaycanda nəşr olunarkən əsassız olaraq adı dəyişdirilib “Oğuznamə” qoyulub. Tərcüməçilərin iddiası belədir ki, bu, oğuzların tarixi deyil, sadəcə onlar haqqında uydurma əsətlirlər toplusudur. Bir çoxları kimi mən də bununla razı deyiləm.

Bu əsərdə deyilir ki, Oğuz xan bu yerlərə gəlib, yer seçib və burada dövlət yaradıb. Bu dövlətin adını “Azərbaycan” qoyub. Tədqiqatçıların fikrincə, Oğuz xan eramızdan əvvəl VII əsrdə yaşayıb və bu hadisə məhz o illərdə baş verib. Rəşidəddinin deyiyinə görə, “azər” sözünün mənası “hündür”, “uca” deməkdir, “bayqan” isə “varlıların, böyüklərin yeri” deməkdir. Mənası belədir: “Yüksək yerdə yaşayan böyüklərin, varlıların məskəni”. “Oğuznamə”nin tərcüməçisi və nəşiri R.M.Şükürova Rəşidəddinin bu deyiminə inanmadığını vurğulayır. Biz belə hesab edirik ki, bu inamsızlıq əsassızdır. Rəşidəddin inanılmalı bir müəllifdir. Bu versiyaya inamsızlıq bir də ondan irəli gəlirdi ki, tarixşünaslığımız indiyə qədər oğuzların Azərbaycana gəlməsini ancaq bizim eramın XI əsrinə aid edir, Səlcuqların gəlişi ilə. Eramızdan əvvəl

VII əsrdə qədim oğuzların, yəni quzların, Azərbaycana gəlmələri artıq elmi araşdırmalar nəticəsində təsdiqlənib. Tarixi xatırlayaq. Herodot söyləmişdir ki, çar skifləri (quzlar) eramızdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycana gəlmişlər və burada dövlət yaratmışlar. Son tədqiqatlar sübut etdi ki, Herodotun əsərinin qədim yunan dili versiyasında olan əlyazmasında heç skif sözü yoxdur, “kuz” yazılıb. “Kuz” etnoniminin “oğuz” etnonimi olduğu isə elmə məlumdur. Beləliklə, Herodotun gətirdiyi çar skifləri əslində oğuzlar olublar. Beləliklə, əgər həqiqətdirsə ki, oğuzlar eramızdan əvvəl VII əsrdə Azərbaycana gəliblər, burada dövlət yaradıblar, onlar tərəfindən o dövlətə ad verilməsi və onun oğuz dillərində mənası olması niyə də şübhə oymalıdır. (Daha ətraflı bax: Zaur Həsənov. «Çar skifləri».)

Belə halda müasir dilçiliyimizin inkişaf səviyyəsi elmi əsaslı olaraq Rəşidəddinin bu etimoloji cəhdinə əsas verirmi? Çalışaq biz buna bir növ aydınlıq gətirək. Beləliklə, «Azərbaycan» ifadəsi dörd kökdən ibarətdir: Azar, azər – böyük, uca; bay – varlı; qan – yer, məkan.

İndi “Azərbaycan” sözünü hecalara bölərək təhlil edək. «Az», «as» qədim türk dillərində «böyük», «uca», «hündür» deməkdir. Rəşidəddinin «Oğuz tarixi»ndə deyilir ki, Oğuz xanın, Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə»sində isə “yazır” el, yəni ölkə və tayfa adıdır. “Aziz” sözü Mahmud Kaşğarlıda da hündür yer kimi verilir⁵⁵. Orxon-Yenisey və Gültəkin yazılarında “az” adlı xalqın mövcudluğundan danışılır. Orxon-Yenisey yazılarında “az-man” adlı ad gətirilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, türk imperiyasının banisi Osmanın əsl adı Azman olub, sadəcə ərəbləşmənin əsasında adın fonetikasi dəyişdirilib⁵⁶. Müasir dilimizdə bunun nümunəsi olan “üzərində” sözü var. “Bay” varlı deməkdir⁵⁷, «qan», «an» sözlərinin türk dillərində yer, məskən olduğu qəbul olunmuşdur.

Sevortyan bir çox alimlərin tədqiqatını tutuşdurduqdan sonra

belə nəticəyə gəlir ki, «adır», «azır» qırpaq dillərində hündür yer, təpə deməkdir⁵⁸. Rəşidəddin də deyir ki, «azər» hündür yer, uca, təpə deməkdir. Bəlkə Sevortyan Rəşidəddini sadəcə təqlid edib. Yox, Sevortyan Radlovun, Budaqovun, Brokelmanın, Malovun tədqiqatlarına əsasən belə nəticəyə gəlibdir.

Beləliklə, azər – uca, təpə, böyükələr yeri; bay – varlı; qan – məkan deməkdir. Belə halda Rəşidəddinin gətirdiyi “Ucaların, varlıların yaşadığı hündür yer” versiyası linqvistik materiallarla təsdiqlənir.

O ki qaldı bir neçə nəsil üçün Azərbaycanın «Odlar yurdu» mənasına, bunların bir-birinə ziddiyyəti yoxdur, çünki elmi etimologiya ilə torpağın romantik rəmzi fərqlənə bilər. “Ucaların, varlıların yaşadığı hündür yer” bu torpağımızın adının elmi etimologiyasının nəticəsində alınan mənadır. “Odlar yurdu” isə torpağımızın Allah tərəfindən bəxş olunan qaz və neft nemətinin hesabına bizim ruhumuzda oyanan romantik rəmzdir.

Alban

«Alban» sözü, demək olar ki, bizim milli düşüncəmizin ən ağırlı sözüdür, çünki bizə doğma olan Azərbaycanımızın ərazisində «Alban» adlı dövlət və xalq mövcud olubsa da, onun milli mənsubluğu hələ də rəsmi elmimiz tərəfindən bir mənalı olaraq qəbul olunmayıb. Bəzi alimlərimiz belə fikir irəli sürürlər ki, albanlar Qafqazdilli olmuşlar. Bu alimlər unudurlar ki, hələ Strabonun qeyd etdiyinə görə, albanlar 26 tayfadan ibarət idi. Albanların qafqazdilli olması fikrini təkidlə irəli sürənlər niyə Strabonun etirafını unudurlar? Çünki albanların çoxdillilik konsepsiyası qəbul olunsa, onların arasında türkdilli tayfaların da mövcudluğu ortalığa çıxacaq. Bunu da bəzi alimlər qəbul etmək istəmirlər. Yəqin albanların bütövlükdə Qafqazdilli olduqlarını etiraf edənlər elm naminə deyil, türkün bu yerlərdə olmamağını sübut etmək

naminə çalışırlar. Bəs «alban» sözü dünya elmində necə qəbul olunub? Dünyanın bir çox görkəmli dilçi alimləri (V.Radlov, Q.Ramsted, İ.A.Vullers, Budaqov, Zenqer, Malov, Brokelman, Zayaçkovski və başqaları) bu sözün kökünü təşkil edən «alp» sözünün məhz türk mənşəli olduğunu qəti surətdə etiraf edirlər. Hətta fars və ərəb lüğətlərində bu sözün türk mənşəli olduğu etiraf olunur. A.Kononov «alp» sözünə xüsusi bir tədqiqat həsr edib. Sevortyan türk dillərinin əsasında «alp» sözünün iyirmiyə yaxın izah versiyasını gətirir: qəhrəman, bahadır, igid, cəsarətli, döyüşdə başçı, oxatan, çətin, ağır, alicənab, zadəgan, böyük, hündür və s.⁵⁹. «Alp» sözünün bir mənası da «hündür yer, dağlıq yer» deməkdir⁶⁰. Azərbaycanın xəritəsinə baxsaq, görürük ki, ərəblər Azərbaycana gələrkən «Aran» adlanan yer iki çay arasında yerləşən vadiyə, «Alban» isə Azərbaycanın şimalında yerləşən dağlıq hissəsinə deyilib. «An» sözünün türk mənasını da Sevortyan açıb. Türk dillərində «an» əvəzlikdir (экспрессивно-указательное местоимение) və mənası «bu» deməkdir⁶¹. Şəkilçi kimi işlədilərkən kökə əlavə olunanda məkan mənasını verir. «An» coğrafi məskəni müəyyənləşdirən bir mənadır. X əsrə aid «Altun yaruq» adlı türk əlyazmasında deyilir ki, «an» coğrafi adlara əlavə olunan bir şəkilçidir⁶². Sevortyan əlavə olaraq qeyd edir ki, «an=bu» deməkdir⁶³. Belə halda, polisemantik etimoloji üsulla bu sözə izah vermək istəsək, o tam mənada türk dilləri əsasında izah oluna bilər. Yəni «alban», «alpan» sözünün mənası türk dillərində izah olunduğu halda, «alban=döyüşdə başçılıq edən igidlərin, oxatanların məskən saldıqları hündür yer» deməkdir.

Son olaraq onu da qeyd etmək istəyirəm ki, Malov Qırğızda tapılan Kızıl-Çiraa abidəsində “Alpban” yazısına rast gəlib və bu kəlməyə “mən qəhrəmanam” mənasını verib⁶⁴.

«Ar» kökü ilə dilimizdə bir çox sözlər var. «Araz» və «Aran» sözlərini götürək.

Araz

“Araz” sözünün mənası nədir? Sevortyanın lüğətində qeyd edilir ki, «Ar» cığatay və çuvaş dillərində «su» deməkdir⁶⁵. «Az»ın muasir dilimizdə mənası məlum olsa da, qədim türk dillərində, Malovun dediyinə görə, «böyük» deməkdir. «Az» sözünün, Sevortyana görə, ikinci mənası «dolaşmaq yolla gedən» deməkdir. «Azmaq» sözü də «az» kökündən əmələ gəlib. Bir də «Az» sözünün mənası «ehtiraslı» deməkdir.

Beləliklə də polisemantik metoddan istifadə etsək, deməli, «araz=yolda dolaşan, yolunu azan, ehtiraslı böyük su» deməkdir.

Bir çox alimlər baş sındırırlar ki, qədim məxəzlərdə adı çəkilən «Araz» çayı harda yerləşirdi, Qafqazda, yoxsa Orta Asiyada. «Araz» adının məhz belə izahı bizə aydın göstərir ki, qədim türklər sadəcə çaya «yolda dolaşan, yolunu azan, ehtiraslı, böyük su=araz» deyirdilər. Deməli, türk məkanlarında «Araz» adlı çay, ola bilər ki, sayca çox olub. Buna əlavə olaraq deyim ki, türklərin qədim məskəni olan Sibirdə “as” sonluğu ilə bir necə çay adı var: *As, Koknqas, Kanas* və i.a.⁶⁶.

Aran

Bəs «Aran» sözünün mənası nədir? «Ar», dediyimiz kimi, «su» deməkdir, «Ara» aralıqdır, «Aran»⁶⁷ sözü Mahmud Kaşğarlıya görə, «atlar saxlanılan yer» deməkdir. Polisemantik üsulla yanaşsaq, deməli, üç mənanın cəmini götürməliyik: “Aran” sözü türk dillərində çoxmənalı sözdür. Azərbaycanın milli lüğətlərində bu sözün iki mənası verilir: yaylaq yerlərə nisbətən alçaq və iqlimcə isti olan yer⁶⁸. Radlov bu sözün o zamanlar «тюркское название», yəni «türk ləhcələri» adlandırdığı Azərbaycan, tobol, çulum, barabin, cığatay, krım, osmanlı, tarançın, Kazan, qara-qırğız dillərində 12 mənasını verir: yaylaq yerlərə nisbətən alçaq, düzənlik yer, iqlimcə isti olan yer, həyat (məhlə), qapı astanası (nə-

yinsə önü), at saxlanılan yer, qoyun saxlanılan yer, çətinliklə, az qala, kütlə, ordu, xalq, tayfa⁶⁹.

Beləliklə, bütün bu mənaların cəmini götürsək, onda «Aran» toponiminin mənası «çaylar arasında, yaylaq yerlərə nisbətən alçaq və iqlimcə isti olan, at və qoyun saxlanan yerdə ordusu olan xalq yaşayan yer» deməkdir.

İndi Azərbaycan xəritəsinə baxıb görürsünüz ki, Azərbaycanın tarixən «Aran» adlanan vilayəti məhz iki çay – Kür və Araz çayları arasında yerləşən vadinin adıdır. Yeri gəlmişkən, Mesopotamiya adı ilə tanınan məskənin adının mənası «çay arası»dır.

Bakı

«Bakı» sözünün, demək olar ki, “Badu kübə”, yəni fars dilində “küləklər şəhəri” izahı ən məşhurdur. Buna əsas da Bakının iqlimi gətirilir ki, həqiqətən də Bakı “küləklər şəhəri”dir.

Maraqlıdır ki, Mahmud Kaşğarlıya istinadən Bakının «təpədə yerləşən məskən» mənası hələ XIX əsrin ortalarında rus alimi Lopatinski tərəfindən verilmişdir və Qan bu fikri özünün əsərində qeyd etmişdir⁷⁰. Amma S.Aşurbəyli əsassız olaraq bu versiyayı aradan götürmüşdür. S.Aşurbəyli “Bakı” sözünün mənşəyinin İran dillərindən, mənasının isə zərdüştlük –atəşpərəstlikdən gəldiyini izah edir.

Bizim tərəfimizdən “Bakı” termininə təklif olunan yeni baxışı nəzərdən keçirək. Bilmək lazımdır ki, bu sözə tarixi mənbələrdə ancaq X əsrdə rast gəlirik, yəni dilimiz ərəbləşən və farslaşan zamanlarda. Şəhərin adı ən ilkin yazılarda əl-İstaxridə rastımıza gəlir (930-cu il-Bakuh). Ta ki, XV əsrə qədər şəhərin adı Baku, Bakuh, Bakuya (“h” və “ya” ərəb şəkilçiləridir) kimi qeyd olunur. Deməli, birmənalı olaraq şəhərin adı «Bakı», «Baku», «Baka»dır. Ancaq XV əsrdən sonra şəhərin adı “Badu kübə” şəklində verilir.

Elmdə qəbul olunan versiya nə dərəcədə həqiqətə uyğundur?

Əslində nədir “Bakı” sözünün mənası? XV əsrdə tərtib olunmuş Tali İmani Heratlının lüğətindən aydın olur ki, “bəkəul” “idarə edən”, “bağlı” deməkdir⁷¹. Çingiz xanın sarayında bu adda məmur mövcud idi. Sevortyanın lüğətində “bak” sözü qarşısında olmaq, baxmaq, hətta idarə etmək mənası da verilir⁷². “Bakan”, “baqan”, “bağan”, “baqana” sözlərinin mənası tir, dirək, qüllə, qala deməkdir⁷³. Başqa mənaları “bağana” sözündən aydın olur: yüksəklik, hündür yer, kol, tikanlı bitki⁷⁴. “Bakır” sözünün mənası isə mis qab, qazan, su saxlanan qab deməkdir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində “bağanağ” sözünün qırğız-qazax variantı “baki” deməkdir. “Bakır” sözü isə qırğızca “çömçə” deməkdir⁷⁵.

Sözsüz ki, “Bakı” sözünün etimologiyasını bu sözlərdən ayrı-ayrı istifadə edərək də çıxartmaq olar, amma yuxarıda qeyd etdiyimiz polisemantik üsulla, yəni mənaların cəmi üsulu ilə də izah vermək olar. Dediymizdən belə çıxır ki, “Bakı=kol-koslu, tikanlı bitkili, qalalı, qülləli, uca, su hövzəsinə baxan, su qarşısında duran, onu idarə edən, çömçəyə bənzəyən yer”. “İdarə edən”, ola bilsin ki, dənizə hakim olmaq mənasından irəli gəlir. “Çömçə” sözü Bakı amfiteatrını olduğu kimi təsvir edir. “Tir, dirək, qüllə, qala” bəlkə də Bakı qalasına və yaxud Qız qalasına işarədir.

Gəncə

“Gəncə” adını fars dilində “xəzinə” mənasında izah edənlər bilməlidirlər ki, bu sözün türk dillərində bir neçə mənası var: “kenc” sözünün mənası “gənc” deməkdir; “kenc” qədim türklərdə igidlərin adına verilən əlavədir; “kencək” Mahmud Kaşğarlıda qeyd edilən türk tayfasının adıdır; “kencək”, Mahmud Kaşğarlının dediyinə görə, Orta Asiyada Talas şəhərinin yaxınlığında yerləşən şəhərin adıdır⁷⁶.

Çalışaq ki, Sevortyanın lüğətinə əsasən bu şəhərimizin adının etimoloji izahını izləyək. Sevortyanın lüğəti bu sözün iki versiyalı izahatı üçün kifayətdir. “Gen” geniş mənasını daşıyır. “Gəncə”

isə iki mənə daşıyır: «gənc və gec yaranmış»⁷⁷. Beləliklə, polisemantik etimoloji metodla “Gəncə”nin mənası “Geniş sahədə gec yaranmış gənc (şəhər)” olur. Məntiq varmı belə adda? – Var. Gəncə qədim şəhərlərimiz olan Qəbələ, Bakı, Şamaxı, Bərdə arasında ən gənci, gec yarananı və geniş məkanda yerləşəndir.

Yerevan

“Yerevan” qədim türk sözü olduğu halda nədən onu biz başqa dildə izah edirik, “İrəvan” edirik? “Yer” sözünün türk mənşəli olduğuna necə etiraz etmək olar? Mahmud Kaşğarlı qeyd edir ki, “yer” türk mənşəli sözdür və “torpaq”, daha doğrusu, “yer üzü” deməkdir⁷⁸. Türk dillərində vətən mənasını kəsb edən “yurd” sözü də bu kökdəndir. Tanrıçılıqda üç əsas tanrı var: Tanrı-xan, Humay və Yersu. Deməli, “Yersu” tanrıçılıq dininin əsas tanrılardan olan “Yersu”nun adı olduğu halda biz bu məkanın adını niyə özümüzdə yadlaşdırırıq və “İrəvan” edərək başqa dildə izahat veririk ki, bu “rəvan yer” deməkdir? Axı “rəvan” sözü türk mənşəli deyil. (Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, qədim türk dillərində “r” hərfi ilə başlayan söz yoxdur, uzaqbaşı Ərvan olar).

Şamaxı

“Şamaxı” şəhəri tarixdə məlum olan ən qədim şəhərlərimizdəndir. Bu şəhərin etimologiyasının qədim türk ənənələri əsasında aparılması mümkündür. Qədim yunan tarixçisi Ptolomey (b.e. II əsr) şəhərin adını Kamaxiya kimi qələmə verir. Deməli, biz qədim şəhərimizin adına üç versiyada rast gəlirik: “Şamaxı=Kamaxı=Samaxı”. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Türkiyə şəhəri Ani də qədim yunanlar tərəfindən “Kamaxiyya” adlanıb⁷⁹. Biz iki məsələni aydınlaşdırmalıyıq: “ş(s)” hansı dillərdə “k” səsine keçə bilər və bu sözü təşkil edən köklərin hansı dillərdə izahı var? F.Cəlilov araşdırmalar apararaq belə nəticəyə gəlir ki, ş=k keçidi dialekt fərqiindən irəli gəlir. Yəni bu hərflərlə başlayan

sözlər eyni dilin fərqli dialektlərində tələffüz olunan sözlərdir. O, buna kın=şın, gir=şer türk mənşəli sözlərini misal gətirir. Bu sıradadır F.Cəlilov kam=sam=şam sözlərini də qeyd edir. Bu söz məhz iki dialekt tələffüzündə «şaman» «kaman», «kamçı» kimi işlənir. «Kam» Mahmud Kaşğarlıda və Dədə Qorqud boylarında qədim türklərin tanrıçılıq dininin kahinləri mənasında işlədilir. Tarixdən məlumdur ki, “Ağ şamanlar” və “qara şamanlar” məlum idi. Ehtimal etmək olar ki, “Şam-ax” “Ağ-şaman” ifadəsinin versiyasıdır.

Bilgə

“Bilgə” sözünü başqa dillərdə izah etmək cəhdləri dilimizdə hələ də var. Amma bu söz Mahmud Kaşğarlının lüğətində türk mənşəli olaraq iki mənada verilir. Birinci mənəsi “müdrək” deməkdir, ikinci mənəsi isə adam adı kimi istifadə olunur. “Древне-тюркский словарь”da qədim türk məxəzlərindən gələn bu adda adam adlarının 15-dən çox versiyası verilir⁸⁰. Deməli, heç şübhə yoxdur ki, Bilgə ya konkret olaraq Bilgə qağanın, ya da bu adla olan hər hansı bir müdrəkin, yaxud sərkərdənin adını daşıyır.

Kaspi

“Kaspi” sözü Xəzərin adlarından biridir və tarixə məlum olan Xəzər sahillərində yaşayan xalqın adıdır. Bəzi etimoloji cəhdlərdə bu sözün “kas” kökündən və “pi” şəkilçisindən ibarət olduğu iddia edilir. Məncə, bu etnonim “kas” kökündən deyil, “asp” kökündən ibarətdir. Qədim türklərin dillərində “asp” qazan, su saxlanan yer deməkdir⁸¹. Türk dilləri üzrə tanınmış alim Yoki “asp” sözünə xüsusi və geniş miqyaslı tədqiqat həsr edib və nəticəyə gəlib ki, bu, qazan, su saxlanılan yer deməkdir. Sevortyan da öz növbəsində belə nəticəyə gəlir ki “asp” qazan, su saxlanılan yer deməkdir. Bəs bu halda “k, q, h” əlavəsi nədir? Bu əlavə türklərin qıpçaq ləhcəsinə məxsus bir əlavədir. O ki qaldı “i” şəkilçi-

sinə, o, məxsusluq mənası verir: “Kaspi”, yəni “kaspilərin”. Z.Həsənov Herodotun işlətdiyi “trasp” tayfasının adını da məhz “asp” kökü əsasında izah edir.

Beləliklə, “Kaspi” qədim türk dillərində sadəcə “su hövzəsi”, yaxud da “kaspilərə məxsus su hövzəsi” deməkdir.

Kaspi Gürcüstanda Xəzər dənizindən xeyli aralı yerləşən məskən, şəhər adıdır. “Kaspi” sözünün təkcə Kaspi – Xəzər dənizinin ətrafına aid olmadığı, onun bütün türk dünyasında mövcud olduğu, Qara dəniz sahilində qəsəbə adı və orada yaşamış böyük türkçü İsmayıl Qaspiralının soy adında da özünü göstərir.

* * *

Bütün gətirdiyim toponimik və hidronimik terminlərin türk dillərində açımının çox vacib qanunauyğunluğu var, o da ondan ibarətdir ki, toponimik terminlər ətrafın, təbiətin, coğrafi vəziyyətin təsvirindən əmələ gəlib. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində türk mənşəli toponimlərin yaranmasında biz bir qanunauyğunluğa rast gəlirik, o da ondan ibarətdir ki, toponimlərin çoxu və bəzi hidronimlər (Azərbaycan, Alban, Aran, Bakı, Gəncə, Yerevan, Şamaxı, Bilgə, Araz, Kaspi) mövcud təbiətin təsvirindən yaranır. Bu qanunauyğunluq seçdiyimiz yolun düzgün olduğuna dəlalət edir.

Bir çox hallarda bizim toponimlərin mənşəyinin etnonimlərdən irəli gəldiyi fikri irəli sürülür. Mən bu fikirlərlə razıyam, amma bir şərtlə ki, toponimlər və etnonimlər bir çox hallarda birbirindən törəmə kimi yaranırlar. Yəni etnonim öz adını məskənə verdiyi kimi, toponim də etnonimin yaranmasına əsas olur. Buna misal Alban-albanlar, Aran-aranlar, Azərbaycan-azərbaycanlar və i.a. göstərmək olar.

Mən bütün toponimlər və hidronimlərimizin etimologiyasını vermək fikrində deyiləm. Söhbət ancaq ondan gedir ki, bizim

məhz milli düşüncəmizə, soy düşüncəmizə təsir edəcək bir çox toponimlər, etnonimlər və hidronimlər süni şəkildə Qafqaz, ərəb, İran dilləri əsasında izah olunmağa məruz qalıbdı. Bu səbəbdən də tariximiz bəzən bizə yad gəlir. Bu səbəbdəndir ki, “azərbaycançılıq” “türkçülüyə” zidd kimi düşünülür. Bu səbəbdəndir ki, torpağımız bizə yad gəlir, bəzən özümüzünkülər də burada özlərini gəlmə kimi hiss edirlər.

Niyə biz türk dilində izah olunan terminlərimizin izahını başqa dillərdə axtarmalıyıq? Mənim bu fikrim heç də o demək deyil ki, nəyin hesabına olursa-olsun biz toponimlərimizi türkləşdirməliyik, yox, sadəcə, hər hansı toponimik məfhumumuz əgər türk dilində elmi əsaslarla izah olunursa, ona elmdə mövcud olan əvvəlki səhv ənənələri əsas götürərək başqa dillərdə izahat axtarmaq əbəsdir.

Maraqlıdır ki, biz öz doğma sözlərimizdən, mahnılarımızdan, ənənələrimizdən üz çevirdiyimiz halda, digər xalqlar bizim milli, mənəvi sərvətlərimizi “özəlləşdirməkdə” davam edirlər.

Beləliklə, bizim milli düşüncəmizə təsir edə biləcək bir çox toponim və etnonimlərin türk mənşəli olaraq məhz türk dilləri əsasında izah olunmaq imkanı göz qabağındadır.

Mənim bu etimoloji cəhdlərimi tənqid etmək olar, onu qeyri-elmi də elan etmək olar, onu təxəyyülün nəticəsi də elan etmək olar, amma türk dillərində bu toponim və hidronimlərin belə sər-rast, aydın, məntiqli, qanunauyğunluğa əsaslanan izahını inkar etmək olmaz. Gətirdiyim bütün sözlərin, hecaların, köklərin, şəkilçilərin hamısının dünya türkologiya elminin ən mötəbər alimlərinin tədqiqatlarından və lüğətlərindən götürüldüyünü inkar etmək olmaz. Mənim etimoloji araşdırmalarım Radlovun, Yokinin, Malovun, Budaqovun və başqa görkəmli dilçi alimlərin araşdırmalarına əsaslanır.

2.8. Dilimizdə izi saxlanılan qədim sözlər

Qədim türklərin sənətlərinin izlərini lüğətlərimizdən, yazılı abidələrimizdən öyrənmək olar. Aşağıda gətirdiyim misalların əksəriyyəti Mahmud Kaşğarının və Yusif Balasaqunlunun əsərlərindən, Orxon-Yenisey və Uyğur abidələrindəndir.

Köçəri olduğumuzdan guya şəhər mədəniyyətindən məhrum olduğumuz haqda fikirlər irəli sürülür. Bu yalandır, çünki hələ qədim dövrlərdən qədim lüğətlərimizdə şəhər mədəniyyəti ilə bağlı bir çox sözlərimiz var, onlardan ev-bina, taruş-binanın damı, uram-küçə, örgü-hörgü, kərpic, balıq-qədim türk dillərində şəhər deməkdir. Qədim dilimizdə artıq «arx», yəni «kiçik kanal» sözü var idi. Nəinki arx, hətta arxdan su sızmasının qarşısını almaq üçün ona salınan döşəməyə babalarımız “böri” deyiblər. Maraqlıdır ki, qədim dilimizdə hətta arxeoloji abidələri ifadə edən sözlər də var. Qədim uçmuş memarlıq abidələrinə babalarımız “tanq” deyərdilər.

Qədim babalarımız ilk əvvəl əkinçi olubdur və buna hətta dilimizdə bir çox sübutlar var. Dilimizdə mövcud olan «oraq», «arpa», «darı», «tarla», «kətmən», «kərənti», «toxa», «vəl», «ələk», «təpmə» sözlərinin sırf türk sözü olaraq dilimizdə minilliklərlə mövcudluğu təsdiqlənir. Türk dilində “qalan, kalan” ifadəsi əkinçiliklə məşğul olan əhalidən alınan vergiyə deyilirdi. İslama qədərki türklər üzümçülüklə və şərabcılıqla çox geniş məşğul idilər. Tənəyə “borluq”, üzümçüyə “borluqçu”, şəraba “bor” deyərdilər. Belə fikir yarana bilər ki, bəlkə türklər üzümü və şərabi başqalarından alırdılar. Buna cavab olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, üzüm toplananda ayaq altına qoyulan stula qədim türklər «tapçan» deyərdilər. Sevortyan da əkinçilik mədəniyyətinin türklərdə islama qədərki dövrdə geniş inkişafını qeyd edir.⁸²

Qədim babalarımız dənizçiliklə məşğul olduqlarından qədim lüğətlərdə bu sənətlə bağlı bir sıra terminlər var, onlardan ən

maraqlısı “tar” sözüdür ki, mənası “dəridən düzəldilmiş, hava ilə doldurulmuş, qamışla bağlanmış bərə”dir. «Tarımla», bərə ilə çayı keçmək deməkdir. «Gəmi», «körpü» sözləri dilimizin ən qədim sözlərindəndir.

Qədim türk babalarımız dəmirçiliyin, daha doğrusu, metallurgiyanın və xalçaçılığın banilərindəndirlər. Qədim dilimizdə bu sahələrə aid, demək olar ki, bütün terminlər mövcuddur.

Qədim türklər astronomiya ilə çox sıx məşğul idilər. Bir çox planetlərin və ulduzların türk adları dünya elminə yaxşı məlumdur: Qədim uyğurlar Venera planetinə “Altun yultuz” deyiblər, Yusif Balasaqunlu Mars planetinə “Körüd, Kürüd” deyib, Mahmud Kaşğarlı Yupiter planetinə “Qara quş”, uyğurlar Saturn planetinə “Topraq yulduz”, Merkuri planetinə “İrbiz qudruğu” deyiblər. Mahmud Kaşğarlı da, Yusif Balasaqunlu da göyə, səmaya “qalıq” deyiblər.

Qədim türklər mürəkkəbə, tuşa “qara” deyirdilər, biliyə böyük məna verirdilər. Sadəcə “bilik” müasir dilimizdə “müdrüklük” mənası daşıyır. “Köz bilig” ifadəsinin mənası elementar, təhlilsiz yiyələnmiş bilik deməkdir. Bir də qədim türklərdə “tuymaq bilig”, yəni tədqiq və təhlil olunmuş bilik var idi.

Qədim türklər siyasi, ictimai həyatlarını tənzimləyən qanunlar tərtib edərdilər və ona “törə” deyərdilər. «Törə» sözünün mənalardan biri həm də biz indi işlətdiyimiz ərəb mənşəli olan “adət-ənənə”dir. Nə olardı, əgər biz “adət-ənənələrimizi qoruyaq” əvəzinə “törəmizi qoruyaq” desəydik, bəlkə bu halda doğrudan da qoruyardıq. Qədim türklər müasir dilimizdə işlətdiyimiz ərəb mənşəli “əlahəzrət” sözü əvəzinə “elin qutu” ifadəsini işlədirdilər ki, bu ifadənin kökündə türk dilinin şah və çoxmənalı sözlərindən olan «qut», «kut» sözü durur və təsadüfi deyil ki, Qorqud sözünün də tərkibində bu türk sözü var. Məncə, belə halda biz Qorqudun dilinə qayıtmış olarıq.

2.9. Qədim türklərin heroqlifləri olubmu?

Türk dillərinin istər leksikasının, istərsə də qrammatikasının fəlsəfəsi, məntiqi düzümü, milli psixologiya ilə əlaqəsi hələ də lazımi qədər öyrənilməyib. Ancaq elə ilk baxışdan da görünür ki, türk dillərinin leksikasının da, qrammatikasının da məntiqli quruluşuna görə dilimiz təsadüf və xaotik təkamül yolu ilə deyil, elə ibtidai dövrdən elmi əsaslarla formalaşmışdır. Ola bilsin ki, ilk-əvvəl bizim dilimiz də bütün dillərin yaranma yolunu keçib. Amma nə vaxtsa türk hakimləri və müdrikləri (xaqanları, ozanları, qorqudları, şamanları) kəmiyyətə artıq formalaşmış dilimizi yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırmışlar və onun qorunmasını öz nəzarətləri altına götürmüşlər.

Belə halda niyə qədim skiflərin/quzların yazısı yox idi? Niyə əsrlərlə çinlilərlə, yunanlarla, farslarla, başqa yazı mədəniyyətləri olan xalqlarla ünsiyyətdə olan skiflər/quzlar öz yazılarını yaratmırdılar? Niyə dünyanın ən mükəmməl ornament sənətinə yiyələnən skiflər, adi hərflərə yazısına yiyələnmirdilər? Niyə qızıl lövhə üstə döymə sənətinin zirvəsinə çatan skiflər/quzlar kağız üzərində bir kəlmə belə yazmırdılar?

Şəxsi mülahizələrimə əsaslanaraq deyirdim ki, bu ondan irəli gəlir ki, skiflərin/quzların *dilində onların soy fəlsəfələrinin sirləri var idi*. Bu sirlərin açılışı ancaq tanrıçılıq dininin kahinlərinə məlum idi. Babalarımız dilin qorunmasını əvvəl şamanlara, sonra isə tanrıçılıq dininin kahinlərinə tapşırırdılar. Bu kahinlərin adları Qorqud, Ozan, Şaman idi. Qorqudlar, ozanlar və şamanlar idilər dilimizin alimləri, yaradıcıları, qoruyucuları. Dilimizin sözlərini də yaradanlar qorqudlar, ozanlar və şamanlar idilər, onun məntiqini, fəlsəfəsini də yaradanlar qorqudlar və ozanlar idilər. Qorqudlar və ozanlar idilər tariximizin sirlərini yaddaşlarında gəzdirən, boy-boylayanlar, soy-söyləyənlər. Deyə bilərlər ki, bəs xalq dil və folklor yaradıcılığında iştirak etmirdimi? – Edirdi.

Bunsuz mümkün olmazdı. Qorqudlar və ozanlar xalqla ən çox ünsiyyətdə olanlar idilər. Qorqudların və ozanların müdrikliyi, dərin bilikləri onları xalqımızın psixologiyasını dərk etməyə qadir etmişdir. Və bu səbəbdən dilimiz xalqımızın psixologiyasına, dərrakəsinə, həyat tərzinə, duyğularına və hissələrinə cavab verən bir dünyagörüş məkanında formalaşdı. Elə bu səbəbdəndir ki, dilimiz dünyanın ən mühafizəkar dillərindən sayılır.

Dədə Qorqud boylarının birində “Dədəm Qorqud gəlsin bu oğlana (Buğaca) ad qoysun” kəlməsi adqoymanın təsadüfdən və kiminsə şəxsi istəyindən gələn bir proses olmadığına dələlət edir. Qədim oğuzlarda adqoyma ictimai mənə kəsb edirdi. Mirzə Fətəli Axundovun arxivində oğuzlar arasında məhz Dədə Qorqudun söz yaradıcılığı ilə məşğul olması haqda yazı var.

Amma ulu babalarımız insan yaddaşının vəfasız olduğunu nəzərə almadılar. Bu səbəbdən tariximizin böyük bir hissəsi, xüsusilə də ən qədim hissəsi unuduldu. İlk qorqudlar və ozanlar tariximizin və dilimizin sirlərini ürəklərində saxlayaraq o dünyaya apardılar. Nə vaxtsa bunu başa düşərək qədim türklər dəyərli hadisələri yazıya almağa başladılar. Bir Çin alimi mənimlə söhbətdə Çində qədim türk heroqliflərinin tapılmasını və onların hələ də oxunmamasını xəbər vermişdi. Ola bilsin ki, ilk türk yazılarımız həqiqətən də heroqlifə bənzər olub. Mahmud Kaşğarlı öz toplusunda qədim türklərin tamğalarını gətirir. Bu tamğalar həqiqətən də, bir növ, heroqliflərə bənzəyir. Bəlkə də bunlar əsl türk heroqliflərinin qalıqlarıdır.

Görkəmli xalçaçı alimimiz Lətif Kərimov mənimlə söhbətlərinin birində deyirdi ki, xalçalarımızda iki növ ornament var, indi onlara *həndəsi* və *nəbatı* deyirlər. O, çox istəyirdi ki, bu adları dəyişib həndəsini *sınıq xətti*, nəbatını isə *əyri xətti* adlandırсын. Özü də dönə-dönə vurğulayırdı ki, həndəsi ornamentlərimiz daha qədimdir. Niyə? Çünki o, belə hesab edirdi ki, bu ornament konkret həndəsi fiqurların, yaxud bitkilərin mənasını kəsb etmir,

daha geniş mənaları var. O, belə hesab edirdi ki, hündəsi – sınıq xətti ornamentlərimizin bəziləri xalçaya ornament olaraq düşməkdən xeyli əvvəl heroqlif olaraq mənə daşıyıbdır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək olar ki, ərəb yazı qrafikasının nümunəsində də biz belə hala rast gəlirik. Ərəb hərfləri bir çox hallarda ornamente və obrazlara çevrilib. Mütəxəssislərin fikrincə, bu iş ilk əvvəl türkdilli xalqlar islamı qəbul etdikdən sonra daha böyük vüsət alıb. Təbriz xəttatı Mirzə Əli tərəfindən icad olunmuş nəstəliq xətti ərəb hərflərinin ornament və süjetə çevrilməsinə daha geniş yol açdı. O ki qaldı türk heroqliflərinə, sonralar hər şeyə unutkanlıq göstərdiyimiz kimi, bu qədim heroqliflərin də mənasını itirmişik və bunlar bizim üçün indi sadəcə ornament olaraq qalıbdı. Başqa xalçaçımız Eldar Mikayılov söhbətlərinin birində demişdir ki, xalçalarımızda ornament şəklində istifadə olunan elementlər arasında insan, istirahət, ov, ağac, ev, müharibə mənasını kəsb eləyən elementlərə, xüsusən Gəncə-Qazax və Quba-Şirvan xalçalarında təsadüf olunur. Beləliklə, hər xalq hissələrini, duyğularını, demək istədiyi fikirlərini bir sənət növündə izah edirdi. Qədim finikiyalılar ilk olaraq bunun üçün hərfləri icad etmişlər, misirlilər divar rəsmlərində, Maya xalqları heykəllərdə, hindlilər rəqslərdə, türk xalqları da bunu xalça sənəti vasitəsi ilə edirdilər. Luvrda bir Azərbaycan xalçası var (Şirvan məktəbi). Xalça yarısı qırmızı, yarısı isə qara rənglərlə toxunub. Bunun qədim tarixçəsi var. Bu xalça xoş məqsəd üçün qırmızı rənglə toxunmağa başlamışdır. Toxunan zaman kədərli hadisə baş vermişdir. Toxucu qadın xalçanın qalmış hissəsini qara rənglə bitirmişdir. Öz acı taleyini, hissələrini, duyğularını, taleyin vəfasızlığını, həyatının durumunu iki rəngli xalça ilə ifadə edərək tarixə salmışdır. Xalçaşünaslar etiraf edirlər ki, belə bir hadisəyə dünyanın heç bir başqa xalça məktəbində rast gəlinmir. Xalça qədim türklərdə məişət əşyasından daha çox fikri, duyğuları əks etdirən bir vasitə olub.

Eldar Mikayılov Nizami Gəncəvinin bir qədim türk rəvayətini yazıya aldığını da yada saldı. Nizami yazır ki, bir şah günlərin birində əsir düşür və sağlığını danaraq özünü xalçaçı kimi təqdim edir. Əsir olaraq o, zindanbaşıya deyir ki, mən elə xalça toxuyaram ki, onu çox baha qiymətə alırlar. Şahın zindanda toxuduğu xalçaları onun ölkəsində satırlar. Xalçalardan biri onun yaxınlarının əlinə düşür. Onlar şahın dəst-xəttini bilərək xalçanın ornamentindən onun başına gələn hadisələrdən və onun saxlandığı yerdən xəbərdar olur və onu azad edirlər. Bu rəvayət bir daha təsdiqləyir ki, xalça ornamentləri özündə mətn, yazı sirlərini saxlayırdı.

Heroqliflərdən sonra türklər samit və saitdən ibarət yeni yazılar yaratdılar. Onlar hər fə “bit” deyər dilər. Bunların ən möhtəşəm nümunəsi Orxon-Yenisey yazılarıdır.

Maraqlısı budur ki, böyük türkoloq alim S.E.Malov öz əsərlərində bizim üçün çox vacib olan bir məlumat verir. Monqolustanda yerləşən və VII–VIII əsrlərə aid edilən Xoıto-Tamir abidəsində (bu abidələr ilk dəfə V.V.Radlov və türk alimi Orkun tərəfindən oxunmuşlar) tapılan türk yazıları arasında iki çin heroqlifi də istifadə olunub ki, mənası “отменный князь” kimi verilib⁸³. Qırğızıstanda tapılan türk yazıları arasında bir neçə ideogram da müəyyənləşdirilib. Onlardan birinin rəsmi IXI kimi və mənası “dağın başı” kimi verilib⁸⁴. Beləliklə, qədim türklərin öz heroqliflərinin olması, bizim dövrümüze gəlib çatan tamğaların və bəzi ornamentlərin həmin qədim türk heroqliflərinin qalığı olması, qədim türklərin çin heroqliflərindən istifadə etməsi, öz ideogramlarının olması və nəhayət, öz etnik hər f yazılarının olması aydın görünməkdədir. Bütün bunları sistemli şəkildə öyrənmək, dərk etmək, tariximizin və dilimizin sirlərini açmaq da kökümüze *qayıdışın* bir hissəsidir.

2.10. Çin-türk tarixi paralelləri və Çin heroqliflərinin mahiyyəti

Türkdilli xalqlar bütün dünyaya səpələnmişlər və dünyanın bir çox xalqları ilə uzun əsrlik ünsiyyətdə olublar: skiflər/quzlar yunanlarla, Qafqaz və Orta Asiya türkləri farslarla, qərbi hunlar avropalılarla, şərqə hunlar⁸⁵ cinlilərlə. Bu ünsiyyətlər bəzi paralellər aparmağa əsas verir.

Niyə çinlilər özlərini zaman və məkanda qoruyub saxladılar? Necə oldu ki, kəskin şəkildə bir-birlərindən fərqlənən 1 milyard 300 milyonluq Çin əhalisi öz milli, tarixi, dil, zaman və məkən birliyini saxladı, amma onlardan 10 dəfə az olan türkdilli xalqlar öz birliklərini saxlaya bilmədilər.

Bəlkə buna səbəb türklərin dillərinin arasında mövcud olan dialekt fərqiçidir? Çinlilərin dialekt fərqi ondan heç də az deyil.

Bəlkə türklərin böyük əraziyə səpələnmişləridir? Çinlilərin ərazisi türklərinkindən az olmayıb.

Bəlkə türklərin arasında mövcud olan fərqli iqlim və ondan irəli gələn fərqli həyat tərzi, yaxud kulinariya? Çinlilərin arasında iqlim də, həyat tərzi də çox fərqlidir. Çinlilərin kulinariyası isə şimalla cənub, qərblə şərq arasında tamam fərqlidir.

Bəlkə türk xalqları arasında olan mədəniyyət fərqliliyidir? Çinlilər arasında olan mədəniyyət müxtəlifliyi heyret doğurur.

Bəlkə türklərin daima bir-biriləri ilə savaşıda olmalarıdır? Çinlilər bir-biriləri ilə türklərdən az savaşmayıblar.

Bəs onda nə? Səbəbi ondan ibarətdir ki, çinlilər tarixi heroqliflərini saxlayaraq, tarixi milli düşüncələrini və dillərinin saflığını saxlayıblar, türklər isə yox. Çinlilər bütün dialektləri üçün vahid yazı sistemi yaradıblar, türklər isə yox. Çinlilər heroqlifləri qədim üsulla düşünərək anlayırlar, türklər isə qədim yazılarını heç oxuya bilmirlər. Çinlilər heroqliflərin çoxunun yaranma tarixini bilirlər, türklər isə bir çox türk sözlərini ya sadəcə unudublar,

ya mahiyyətini heç başa düşməzlər, ya da düzgün yozmurlar. Belədir tariximizin təzadları.

Heroqliflərdən qədimdə şumerlər, misirlilər də istifadə etmişlər. İndiki zəmanədə yalnız çinlilər, koreyalılar və yaponlar buna sadıq qalıblar. “İeroqlif” nə Çin, nə Şumer, nə də qədim Misir sözü deyil. Bu yunan sözüdür. Mənası da «hieros» – “müqəddəs” və «gliphe» – “kəsilən” deməkdir. Yəni ilk heroqliflər daşda kəsilmə üsulu ilə yazılırdılar və müqəddəs sayılırdılar. İlk heroqliflər məhz rəsmdən əmələ gəlmişdir.

Çin heroqlifləri yaranan vaxtdan çoxalmağa doğru getdi. Hər dialekt qrupu, hətta hər alim öz heroqliflərini uydururdu. Çinlilər arasında ayrı-seçkilik artırdı. Belə bir vəziyyətdə b.e.ə. 213-cü ildə Sin sülaləsindən olan Sin Şixuan qılın hesabına Çini birləşdirdi və vahid imperiya elan etdi. Həmin dövrdə Çinin bütün dialektləri üçün vahid heroqliflər siyahısı təsdiq olundu və bunların istifadəsini məcbur edən sərəncam verildi. Beləliklə, Çində vahid dövlət və vahid yazı sistemi yarandı və bu hadisə vahid Çinin minillik gələcəyini təmin etdi.

Heroqliflər Çində sadəcə yazı vasitəsi deyil. Əsrlərlə heroqliflər çinlilərin zaman və məkan birliyini qoruyub saxlayıbdir. Məhz heroqliflər vasitəsi ilə hər yeni nəsil Çinin düşüncə mirasını qoruyub. Məhz heroqliflər dialekt fərqlərini aradan qaldıraraq, çinlilərin milli düşüncəsini, milli birliklərini zaman və məkanda yenilməz edib. Hətta XX əsrdə heroqliflər çinlilərin çoxuna imkan verirdi ki, Konfutsini birbaşa oxuyub başa düşsünlər.

Çin dialektləri arasında fərq o dərəcədədir ki, iki çinli bir-birini başa düşmədiyi halda, heroqlifləri yazırlar və məhz belə bir-birlərini başa düşürlər. Misal üçün Honkonq adı ilə tanınan şəhərin heroqlifi hər yerdə eyni yazılır, amma Pekində həmin heroqlif Syanqan kimi oxunur. Bu dialekt fərqliliyini aradan götürmək üçün heroqliflər ən uyğun vasitədir.

Aydın məsələdir ki, mən bununla yenidən heroqliflərə qayıt-

mağı tövsiyə etməyəm. Sadəcə xatırlatmaq istəyirəm ki, Çində çox dialektli əhalini vahid dövlət və vahid millət səviyyəsində saxlamaqda heroqliflərin oynadığı tarixi missiyanı türkdilli xalqlarda hansı vasitə oynaya bilər?

Çinlilərdən fərqli olaraq türkdilli xalqlar qarşısında daha asan bir vəzifə durur. Asanlıqı ondan ibarətdir ki, türkdilli xalqlar nə təzədən vahid millət ola bilməzlər, nə də vahid unitar bir dövlət. Sadəcə türkdilli xalqlar arasında tarixi dəyərlər vahid sistem yaratmalıdır, türkdilli xalqlar arasında vahid dil yaranmasa da, anlaşılmaq dərəcəsi artmalıdır, türkdilli xalqlar arasında vahid dövlət yaranmasa da, həmrəylik dönməz olmalıdır.

2.11. Xaçatur Abovyan və çoxlu türk sözlü erməni ləhcəsi

Ermənilər qədim dillərinə “qubar” deyirlər. Sonralar təxminən b.e. IV əsrdə formalaşan dillərinə isə “aşxarabar” deyirlər. Ta XIX əsrə qədər bu yeni dil erməni xalqı arasında inkişafda idisə də, onu ədəbiyyata gətirmirdilər. Bu dildə sadəcə bəzi təlimatlar yazılırdı. XIX əsrdə Xaçatur Abovyan “aşxarabar” dilini erməni ədəbiyyatına gətirdi və bu dildə “Ermənistanın yaraları” adlı tarixi romanını yazdı. Bu əsərlə mən hələ 50-ci illərdə Tbilisidə tanış olmuşam, sonra 60-cı illərdə Moskvada işləyərkən bir daha oxudum. Səhv etmərsə, bu əsər Azərbaycan dilinə nə tərcümə olunub, nə də Azərbaycanda nəşr edilib. Xaçatur Abovyanın bu əsərdə söylədiyi bəzi fikirlər, demək olar ki, mənim yaddaşıma həkk olunmuşdur və həyatımda baş verən bir çox hallarda mən onun fikirlərini xatırlayırdım. Dilimizin milliləşməsi haqqında yazmaq istədikdə bu əsər, orada yazılan bəzi fikirlər və onun müəllifinin faciəli taleyi yenə də xatirələrimdə canlandı və mən bu yazımda onları istifadə etmək qərarına gəldim. Əsəri rus dilində oxumuşam, orada “türk” deyil, “түрок” yazıldığından bu

ifadəni “azərbaycanlı” kimi qiymətləndirmək olar. Türkiyənin türkləri isə əsərdə “osmanlı” adlandırılır.

Niyə bu əsər və əsərdəki bir çox fikirlər mənim yaddaşıma həkk olundu? Niyə X.Abovyan «qrabara» deyil, «aşxarabara» müraciət etdi, niyə aşxarabarı erməni ədəbiyyatına gətirdi, niyə bu addımı onun üçün faciə ilə nəticələndi? Niyə bu addımlarına görə bir çox ermənilər onu ittiham edirdilər? Bu suallara X.Abovyan özü öz əsərində cavab verir. Əsərdə belə bir yer var: “Ay əzizim, mən sənə hirsələnirəm, taleyimiz belə gətirib. Zaman belə idi, qanlı-qadalı idi, adam ancaq başının sağ və salamat olması hayında idi, belə bir zamanda kim idi dilin hayında. Elə bu səbəbdəndir ki, bizim yeni dilimizdə sözlərimizin yarıısı türk və fars sözləridir. Lakin bunu təmizləmək bir o qədər də çətin iş deyil, bunu az-az təmizləmək olar, bunun üçün xalq gərək öz ana dilinin sözlərinə yiyələnməyə başlasın. Götürək türk dilini, türklərin özləri bu dildə yazırlar, sadəcə danışirlar, özü də çox kobud şəkildə, bizdən də kobud. Bizim xalqımız o dərəcədə onların dilinə həvəs göstərir ki, mahnılarımız, nağıllarımız, atalar sözlərimizin hamısı öz dilimizdə deyil, türklərin dilindədir. Bu ondan irəli gəlir ki, biz sadəcə vərdiş etmişik. İşə bax, biz türklərə basurman (müsəlman ifadəsinin təhqiredici variantı – H.Ə.) deyirik, amma dillərini sevirik. Məəttəl qalmalı deyilmi? Olan işdirmi ki, südanasının südü doğma ananın südündən dadlı olsun?”⁸⁶. Müasir tədqiqatçı L.K.Yeremyan da etiraf edir ki, Xaçatur Abovyanın “Ermənistanın yaraları” romanının “leksikasının böyük qismi türk və fars sözlərindən ibarətdir”. Lakin Xaçatur Abovyanın nəyi erməni sözü və erməni mənşəli, nəyi isə yad söz adlandırması müəmmalı qalır, çünki o, əsərində sazı erməni aləti, bayatını erməni şeir forması, «Can gülüm»ü erməni mahnısı, “dolma, küftə, bozbaş, şişlik”i erməni yeməkləri adlandırır. Əsərdə gətirilən atalar sözlərinin bir çoxu, bəlkə də hamısı Azərbaycan dilində yazılıblar: “Aslan balasıdır, aslan balası”, “Kef

sənin, kənd koxanın”, “Yoldan çıxanın gözü çıxar”. Azərbaycan atalar sözlərini gətirərkən X.Abovyan əlavə edir: «Турок проклят, а слово его благословенно».

X.Abovyanın faciəvi ölümü, demək olar ki, onun ideyasının həyata keçirilməsinə heç bir təsir etmədi. Ondən sonra erməni ədəbiyyatına gələn bir çox erməni yazıçıları ədəbi dillərini erməniləşməyə doğru apardılar. Bir müddətdən sonra Raffi adlı başqa bir erməni ədəbi, demək olar ki, erməni ədəbi dilini cəsərlə erməniləşdirdi.

Xaçatur Abovyanı bu cəsərlinə görə məhv etdilər. O yoxa çıxdı və taleyi namələumdur. Belə ehtimal olunur ki, o, çoxlu türk sözlü erməni ləhcəsini ədəbiyyata gətirdiyindən onu erməni mühafizəkarları məhv etdilər. Xaçatur Abovyan məhv oldusa da, erməni dilinin erməniləşməsi yolunda xalqına əvəzsiz bir xidmət göstərdi. Mən demirəm ki, ermənilərin yolu bir çox hallarda düz yoldur, amma onlar bütün dünyanı inandıra bildilər ki, adı əslən ərəb mənşəli sözlərdən ibarət olan dini məbədlərinin yerləşdiyi yerin «Eçmiədzin» adı «Üç müədzin» deyil, «Matenadaran», ərəbcə «mətn-dar-an» (yəni əlyazmalar, mətnlər saxlanılan yer) deyil, erməni mənşəli sözdürlər və erməni düşüncəsinin qədimliyini göstərən məbəddirlər. Türk mənşəli sözlərin erməni dilindəki yeri haqqında monoqrafiyalar yazmaq olar. Biz isə öz türk mənşəli sözlərimizdən imtina etməkdə davam edirik. Bəziləri belə düşünürlər ki, dilimizi ana kökünə qaytarmaq artıq gecdir. Ona görə ki, bizim çox inkişaf etmiş ədəbiyyatımız var. Bu belədir, amma söhbət dilimizdə “inqilabi çevrilişdən” getmir, dilimiz ardıcıl olaraq ana kökündən gələn sözlərlə zənginləşdirilməlidir.

Sözümü bununla bitirmək istəmirəm. Daha iki məqamı diqqətinizə çatdırıram.

Xaçatur Abovyan “Ermənistanın yaraları” əsərinin sonunu qrabarla yazır. Niyə? Buna birmənalı cavab vermək mənim üçün

çətindir. Erməni tədqiqatçıları isə bunu onunla izah edirlər ki, X.Abovyan erməni ənənələrinə sadıqlığını, qrabarın ona yad olmadığını nümayiş etdirmək istəyirdi. Ola bilsin ki, səbəblərin bəziləri bu idi. Amma romanın son sözündə yazılan mətn bu məqsədin daha geniş olduğundan xəbər verir. Romanın son sözü Ermənistanda axan Zəngi çayı adından yazılıb: “Mən (Zəngi-çay), mənim Erasx (Araz çayı) bacım, bizim böyük bacımızla (Volqa çayı ilə) Xəzərin dalğaları arasında doğma anamızın bətnində vəhdətləşərik”⁸⁷. Bu cümlənin mahiyyəti çox şəffafdır. Xəzər ermənilər üçün “ana bətnidir”. Biz bir çox hallarda erməninin dediyi sözü boşboğazlıq kimi qiymətləndirməkdə mahirik. Amma tarixin bizi bu qədər imtahana çəkdiyi dərslərdən sonra inanıram ki, fikrimiz yayınmamalıdır və biz heç olmasa aldanmamalıyıq.

Erməni tarixində “qrabar”ın “aşxarabar”la əvəz olunması daha bir hadisə ilə əlamətdardır. L.K.Yesayan özünün «Литературный ашхарабар и язык романа Х.Абовьяна»⁸⁸ adlı dissertasiyasında bu prosesini xüsusi olaraq tədqiq etmişdir və bu, əvəz olunma prosesinin 6 mərhələsini müəyyənləşdirmişdir. Bir dilin bu iki versiyası arasında müəyyən fərqlər göz qabağındadır. Biri odur ki, “qrabar” qədim dil olmaqla həm də erməni kilsəsinin rəsmi dilidir, “aşxarabar” isə yaranan dövrdən xalq dili olaraq inkişaf edirdi. XIX əsrə qədər “qrabar” ədəbiyyat dili kimi qalmışdır, “aşxarabar”da isə uzaqbaşı təlimatlar yazılırdı, “qrabar”la “aşxarabar”ın istər leksikası, istərsə də qrammatikası əsaslı şəkildə fərqlənir. Erməni alimləri “aşxarabar”ın meydana çıxmasını b.e. IV əsrinə aid edirlər, “qrabar”ın isə xalqdan uzaqlaşmasını b.e. VI–VII əsrlərinə aid edirlər. Nəzərə almalıyıq ki, “aşxarabar”ın əsas mahiyyəti erməni dilinə türkmənşəli sözlərin və türk dillərinin qrammatikasının geniş miqyasda müdaxilə etməsidir. Onu da deməliyə ki, məhz b.e. IV əsrdən erməni dili türkləşməyə doğru getməyə başladı. Niyə məhz IV əsrdən? – sualını versək,

bizcə, çox maraqlı cavab əldə edirik. Məhz b.e. IV əsrində Azərbaycan ərazisində yaşayan bir qisim türkdilli hunlar xristianlığı qəbul edərək eyni vaxtda erməniləşməyə başladılar. Erməni millətinin tərkibinə böyük sayda türkdilli tayfalar assimilyasiya yolu ilə daxil oldular. İki qarşı duran tərəflər bir-birilərinə doğru getməyə başladılar. Bu, çox qeyri-adi assimilyasiya idi: ermənilərin dilləri türkləşirdi, xristianlaşmış türklər isə erməniləşirdi. Bu məsələ Sovet elminə ilk dəfə əsaslı olaraq Z.Bünyadov tərəfindən gətirilmişdi. Z.Bünyadovun irəli sürdüyü əsas tezis ondan ibarət idi ki, məhz Qarabağda yaşayan ermənilər qədim türkdilli hunların xristianlaşması nəticəsində erməniləşən əhalidir. Beləliklə, “qrabar”ın xalq dili kimi öz mövqeyini itirməsi, türkmənşəli sözlərlə dolu və türk qrammatikasına meyilli “aşxarabar”ın bir xalq dili kimi meydana çıxması məhz yuxarıdakı hadisə ilə (“erməni dilinin türkləşməsi”, “türkdilli hunların erməniləşməsi”) üst-üstə düşür. Bu həm etnolinqivistik, həm də siyasi mənə kəsb edən hadisə idi. Erməni alimləri onların bir qisminin türkdən döndüklərini heç cürə qəbul etmək istəmirdilər. Bu səbəbdən Z.Bünyadov hələ 60-cı illərdə məşhur monoqrafiyası çapdan çıxandan sonra bir çox dairələr tərəfindən tənqidlərə məruz qaldı.

Belə idi Xaçatur Abovyan. O, bəlkə də ölümünü gözünün qabağına gətirərək erməni dilinin milliləşməsi yoluna cəsarətlə çıxdı. Nizami Gəncəvi üçün möhtəşəm “Xəmsə”-sini böyük şeir ənənələri olan fars dilində yazmağa nə qədər cəsarət tələb olunnurdusa, XIII əsr şairimiz Həsənoğlu üçün Azərbaycan dilində iki-üç qəzəli yazmaq bir o qədər cəsarət tələb edirdi. Fars milli ideologiyasının banisi Firdovsi üçün türk hakimi tərəfindən sifariş verilən əsərini farsın türkə qarşı daimi mübarizəsini təsvir etməklə və 120 min beytlik farsdilli əsərində ərəb sözü işlətməməklə bağlı düşünülmüş səyi nə qədər cəsarət tələb edirdi? Tarixin belə məqamları çox olub, yəqin hələ də olacaq. İtalyan şairi Covanni Bokaçço XIV əsrdə italyan ədəbi dilini xalq dili ilə eyniləşdir-

məyi İtaliyada humanizmin, insansevərliyin başlanğıcı kimi qiymətləndirir. Bizim ədəbi dilimizin xalq dili ilə yaxınlaşması yeni bir mövzu deyil, bunu ədiblərimiz addım-addım ediblər. Elə Nəsiminin və Füzulinin yaradıcılığında dil üslubu fərqlidir. Bu işi Şah İsmayıl Xətai də görüb. Bu yolda ən bariz fəaliyyət isə Vidadiyə və Vaqifə məxsusdur. Sonralar Zakir və dramaturgiyada Mirzə Fətəli Axundov bu işi etdilər. 20-ci əsrin əvvəllərində molla-nəsrəddinçilərin vasitəsi ilə, sonra Sovet dövründə, demək olar ki, ədəbi dilimizin xəlqiləşməsi daha sürətlə getdi. Amma bu iş başa çatmadı. Söhbət yeni mövzudan getmir, söhbət mövcud problemə yeni çaralar verməkdən gedir.

2.12. Dilimizin milliləşməsi nə deməkdir?

Çox səciyyəvidir ki, 2003-cü ilin ilk günündə Prezident Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan ilk fərman Azərbaycan dilinin Dövlət dili statusuna həsr olunub. Dilimiz haqqında Qanunun maddələrinin birində “Dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi” nəzərdə tutulur. İnanıram ki, bu yığcam dövlət proqramı dilimizin inkişafı yolunda həlledici rol oynayacaq.

Dilimizin milliləşməsi üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. Onların hamısını bu kiçik məqalədə əks etdirmək mümkün deyil. Mən sadəcə bir neçə məqamı açıqladım. Silsilə lüğətlər nəşr olunmalıdır, xüsusən yenilənmiş tərkiblə izahlı lüğət, etimoloji lüğət, sinonimlər lüğəti, Mahmud Kaşğarlının lüğəti. Mahmud Kaşğarlının, Radlovun və Sevortyanın lüğətləri ətrafında geniş tədqiqatlar aparılmalıdır. Dilimizin sinonimlər cərgəsini türkəsilli sözlərlə artırmaq üçün gerek xüsusi dil komissiyası təşkil olunsun. Yeri gəlmişkən, qeyd edirəm ki, gürcülərin izahlı lüğəti 8 cild-dən, 112 min sözdən ibarətdir, sinonim lüğətinin isə sırası heç olmasa beş sözdən ibarətdir⁸⁹.

O ki qaldı dilimizdə mövcud olan yad sözlərin taleyinə, deyə bilərlər ki, sən yad adlandırdığın sözlər artıq mənimsənilib, xalqımıza doğmalaşıb, onlardan imtina etməyin heç bir mənası yoxdur. Deyə bilərlər ki, sən doğma saydığın sözlər bizə yadlaşıb. Deyə bilərlər ki, “ruh”, “can” sözləri müasir azərbaycanlı üçün “qut” sözündən, “aşiq” sözü “ozan”dan, “dastan” sözü “boy”dan daha doğmadır. Bunun hamısını demək olar, bunlarla razılaşmaq da olar, düşüncələrimi mənə irad tutmaq da olar, amma əsas bu deyil. Əsas odur ki, milli düşüncəmizin formalaşmasında iştirak edən və babalarımızdan bizə miras qalan sözlərə milli düşüncəmizin formalaşmasında öz tarixi missiyalarını daşımaq üçün qayğı göstərib, dilimizdə yer vermişikmi? Əfsuslar olsun ki, bəzən bunu etmirik. Biz milli düşüncəmizin aparıcı sözlərini dilimizdən uzaqlaşdırmışıq.

Son əsrdə dilimizdə yeniləşmə prosesi dayanmadan gedib. Dilimizdə «qiraət»i «oxumaq», «lisan»ı «dil», «lisaniyyə»i «dilçilik», «tətəbbönü» «araşdırma» sözləri ilə əvəz etmişik və belə misalların sayı yüzlərcədir. «Millət» sözünü tam əvəz etməsə də, bu sözə çalar verən «soy» sözü dilimizdə geniş yayılmaqdadır. B.Vahabzadə söhbətlərinin birində dedi ki, o, heç vaxt «müasir» sözünü işlətmir, «çağdaş» işlədir, F.Cəlilov isə heç zaman «meyar» sözünü işlətmir, «ölçü» işlədir, «əhvali-ruhiyyə» kəlməsi əvəzinə isə ancaq «ovqat» işlədir. Əzəmət kəsb eləyən sözlərimizi yad mənşəli sözlərlə əvəz etdiyimizdən doğma sözlərimizin mənası aşınıb, yaxud ucuzlaşıb. Xarici terminlərlə desək, eroziyaya, yaxud devalvasiyaya uğrayıblar.

Müştərək əlifba türkdilli xalqların bir-birilərinin nəşrlərini oxumaqda və anlamaqda xeyli asanlıq yarada bilər. Dillərimizdə ərəb və fars sözlərindən azad olma prosesi sinxron getməlidir. Yəni müasir türk dillərində bərpa olunan sözlər eyni olmalıdır və sinonim şəklində dillərimizə daxil olmalıdır. Biz yeni sözləri bir-birimizdən götürməliyik, qıraqda axtarmalı deyilik. Başqa türk

dillərindən götürdüyümüz sözlərlə birlikdə dilimizdə olmayan, başqa türk xalqlarına məxsus hərflər də dilimizə gələr və mənimsənilər.

Bu yolda çox iş görülməlidir. Mənə elə gəlir ki, ən əlverişli variantlardan biri əlifbalarımızın müştərək qrafikasının yaranmasıdır. Bu işdə bütün türkdilli xalqlar kompromisə getməyə hazır olmalıdırlar. Yəni bizim dilimizdə olmayan başqa türk xalqlarına məxsus səsləri də biz əlifbamıza əlavə edə bilərik. Bizim hərflərimizi isə başqa türk xalqları öz əlifbalarına əlavə etməlidirlər. Deyə bilərlər ki, bizə məxsus olmayan hərfləri əlifbamıza salmağın nə mənası var? Belə halda sual olunur ki, qədim dilimizdə olmayan «f» hərfini biz niyə dilimizə salmışıq? Yeri gəlmişkən, deyim ki, qədim slavyan yazılarında da «f» həfli söz yoxdur. Rus dili bu hərfi xarici sözlərlə birlikdə qəbul edib. Latın dilində də «f» hərfi olmadığından bütün «f» hərfi mövcud olan sözlər gəlmə sayılır. Latın dili bu hərfi yad sözlərlə birlikdə qəbul edib. Biz əgər yad sözlər naminə hərf qəbul ediriksə, bizə doğma olan türk dilləri naminə hərf qəbul etməmiş Orxon-Yenisey dilinə yaxınlaşmağımıza yardımçı olar. Tarixin təkərini geriye döndərüb vahid dil, yəqin ki, yaratmaq çox çətin olar, amma türk dilləri arasında anlaşma dərəcəsini maksimum artırmaq mənəcə mümkündür.

Dilimizi milliləşdirmək ideyasını irəli sürərək mən heç də dilimizdə əsaslı, yaxud hər hansı islahat aparılmasından, yaxud kütləvi şəkildə sözlərimizin əvəz edilməsindən, yaxud kiminsə təxəyyülünün nəticəsi olan yeni uydurma sözləri dilimizə əlavə etməkdən danışıram. Söhbət sadəcə bir neçə seçmə sözümlərin Mahmud Kaşğarlıdan, Orxon-Yenisey yazılarından gələn sözlərlə əvəz edilməsindən, daha doğrusu, onların bərpalarından gedir. Söhbət dilimizdə mövcud olan sözlərdən imtina etməkdən də getmir. Söhbət dilimizdə mövcud olan yad mənşəli sözlərin sinonim cərgələrini türkəsilli sözlərlə genişləndirməkdən gedir.

Söhbət ondan gedir ki, ənənəvi türk dəyərləri ətrafında dil

yaxınlığı və aydınlığı əmələ gəlməlidir. Oğuz xan, Qorqud, Ozan, Koroğlu, Alpamış, Ural-Batır adları, alqış, qayıdış, soy, boy, qut, sözləri deyilərkən bütün türk xalqlarında eyni, hətta deyərdim müsbət mənada stereotip bir düşüncə oyanmalıdır.

Türkşünaslıq ətrafında görülmək bütün işlər türk xalqları tərəfindən birgə görülsə, koordinasiya olunsu daha effektiv, daha nəticəli olar.

III. TÜRK MƏNLİYİMİZİ ÖYRƏNMƏK YOLLARINA AİD

Milliləşmənin əsas əlaməti milli özünüdərkətmədir

3.1. Köçərilik təsadüfdür, yoxsa düşünülmüş seçimdir?

Türkün köçərilik həyat tərzi və ondan yaranan fəlsəfə və düşüncə sistemi nədən irəli gəldi?

İlk insanlar yaranandan qruplara bölünmüşdülər. İbtidai icmada insanların bir qrupu bitki qidalarını, başqa bir qrupu isə ovçuluq və balıqçılıq məhsullarını toplayırdı. İcmanın tərkibində ovçular da var idi, bitki toplayanlar da. Zaman keçdikcə təbii məhsullar azalırdı. Bu səbəbdən bu iki qrupun ikisi də istifadə etdikləri qidanın artırılması ilə məşğul oldu. Bunun üçün əkinçiliklə məşğul olan insanların ən böyük icadı irriqasiya, kotan və oraq alətləri olub. Ovçuluqla məşğul olan insanlar ardıcılıqla iti, maralı, öküzü, qoyunu və atı əhliləşdirdilər və təbii otlaqlar axtarışında köçəri həyat sürdülər. Qılıncı (ilk əvvəl primitiv daş və ağac qılınclar), nizəni, yay-oxu, kəməndi, qamçını, toru icad etdilər. Türklərin ovçuluq təcrübəsi, bir növ, müharibə metodlarının başlanğıcı da sayıla bilər.

Dünya tarixində elə bir xalq yoxdur ki, o ancaq əkinçiliklə və yaxud ancaq heyvandarlıqla məşğul olsun. Radlov, Sevortyan və başqa türk dillərini araşdıran alimlər qədim türklərin dilinin tərkibində əkinçilik və tikinti ilə bağlı terminlərin lap qədimdən mövcudluğunu sübuta yetiriblər. Tikinti hər iki qrup tərəfində inkişaf

etdirilirdi. Əkinçilər taxıl anbarları, heyvandarlar isə aran yataqları (heyvanlar saxlanılan yer) tikirdilər.

Türklər tarix boyu əkinçiliklə məşğul olublar. Onların həyat tərzində inqilabi çevrilişi at etdi. Nəticədə türklər köçərilik həyat tərzinə keçdilər. Köçəriliklə köçkünlüyü (köçürmə, köçürülmə, miqrasiya) dəyişik salmaq olmaz. Köçərilik mayatnik (saatdakı kəfkir gediş-qayıdışı) üsulu ilə baş verir, yəni nisbətən yaxın, yaylaq-qışlaq məsafəsindən artıq olmur. Köçkünlük isə birbaşa köçməkdir. Tarixşünaslığın son tədqiqatları göstərir ki, qədim türklər öz həyatlarında həm köçkünlük ediblər, həm də köçərilik. Məsələn üçün, qədim skiflər (quzlar) Asiyada yaşayırdılar. E.ə. IX–VII əsrlərdə onlar Asiyadan Qara dənizin şimal sahillərinə, bəziləri isə oradan Azərbaycana köçmüşlər. (Bu heç də o deyil ki, onlara qədər burada türkdilli tayfalar mövcud deyildi.) Sonra orada məskunlaşaraq elə həmin ərazidə köçəri həyat tərzinə keçiblər. Köçkünlük bir çox xalqların tarixinə məxsusdur. Köçkünlük faktları şumerlərin, ermənilərin, irandilli xalqların, yəhudilərin, slavyanların, almanların, yunanların tarixində müşahidə olunur. Yəni bu xalqlar təşəkkül tapdıqları ərazidən başqa əraziyə köçüb və yeni ərazidə dövlətləşiblər. Atillanın, Bilgə xaqanın dövlətlərini köçkün deyil, köçəri adlandırmaq olar. Qədim Albanlar həm əkinçiliklə, həm də heyvandarlıqla məşğul idilər. Yığcam şəkildə desək, *köçkünlük siyasi hadisədir, köçərilik isə həyat tərzidir*. Türklərin tarixində bu deyilən anlayışların ikisi də mövcuddur. Onların tarixində bəzən köçkünlük də olub, amma köçərilik daha uzun davam edib. Ermənilər bu iki məfhumun arasında olan fərqi varmadan, köçəri həyat tərzini köçkünlüklə qarışdıraraq öz tarixşünaslıqlarında və təbliğatlarında azərbaycanlıların köçərilik həyat tərzini köçkünlük kimi qələmə verərək Azərbaycan torpaqlarının əsl sahibi onlar olduqlarını iddia edirlər. Özlərini köçərilikdən uzaq kimi qələmə verən və bununla fəxr edən bəzi xalqlar əsassız olaraq heyvandarlıq məhsullarının məhz onların tərəfindən icad olunduğunu iddia edirlər. Bu para-

doksdur. Ermənilər bizə köçəriliyi irad tuturlar, amma özləri “köçəri” soyadı daşıyırlar. Ermənilər bizə də heyvandarlığı irad tuturlar, amma qatığın, dovğanın, ayrıanın guya ermənilərin milli yeməkləri olduğunu sübuta yetirmək istəyirlər.

Qədimdə köçərilik heç də baş qaxıncı olmayıb. Misal üçün, IX əsr Çin şairi Bo-Tsyu-İ köçərilərin çadırının Çin zadəganlarının saraylarından və kəndlilərin evlərindən üstün olduğunu öz şeirində təsvir edir. Köçərilərin paltarı ən rəşional paltar kimi dünyanın bir çox xalqları, o cümlədən bizanslılar, çinlilər tərəfindən qəbul olunmuşdur. *Bütün dünya xalqları tərəfindən indi qəbul olunan paltar tərzii türk köçərilərin icad etdikləri paltarlardır.* Bu haqda daha ətraflı məlumatları qədim yunan tarixçilərinin əsərlərində tapmaq olar. (Uzağa getmək lazım deyil. Qədim yunanların və romalıların kişi paltarlarına baxın!) Hunların saç düzümü Bizansda xüsusi bir moda əlaməti kimi yayılırdı. L.Qumilyov özünün “Изменение климата и миграция кочевников” əsərində vurğulayır ki, əslində köçəri xalqlar daha az köçkünlüyə meyillidirlər, nəinki əkinçiliklə məşğul olan xalqlar.

Belə hesab olunur ki, köçəri xalqlar şəhər mədəniyyətindən məhrum olduqlarından, ümumiyyətlə, mədəniyyətin bütün sahələrindən uzaq düşmüşlər. Bu fikrin doğru olmadığını bir çox alimlər köçərilik haqqında geniş monoqrafiyalarında sübut ediblər. Əfsuslar olsun ki, bu problem nə bizim elmimizdə öz əksini tapıb, nə də dünya elmində mövcud olan əsərlər dilimizə tərcümə olunub.

Köçərilik, xüsusən də qonşularımızın interpretasiyasında sanki azərbaycanlılara qarşı əsas qaxıncı olub. Özlərini daha zadəgan sayan bəzi şəxslərimiz məhz bu səbəbdən özlərini türkəsilli saymaqdan çəkinirlər. Birinci, onu qeyd etmək istəyirəm ki, köçərilik heç bir vəchlə gerilik əlaməti ola bilməz. Məhz köçəri xalqlar və köçərilik insanlar, xalqlar və mədəniyyətlər arasında əlaqə rolunu oynadı və mədəniyyətlərin qovuşması üçün şərait yaratdı.

İkinci odur ki, qədim insanların məişətlərinin ilk mahiyyəti bitki toplanması və ovçuluq olub, sonra əkinçilik, heyvandarlıq və nəhayət, köçərilik yaranıb. Köçərilik o vaxt hökm sürməyə başlayıb ki, tayfalarda artıq əhliləşdirilmiş heyvanların sayı çoxalıb. At əhliləşəndən sonra köçəriliyin yeni dövrü başlanıb. Əsrlər boyu türklərin başbilənləri (misal üçün Tonyukuk) köçərilik həyatından əl çəkməyi qəbahət sayıblar, belə hesab ediblər ki, türklər köçərilikdən əl çəksələr mübarizliklərini itirəcəklər və başqa xalqlar tərəfindən assimilyasiya olunacaqlar. Əfsuslar olsun ki, bir çox hallarda həqiqətən də belə olub.

Tarix boyu köçəri xalqlar daha mübariz olublar. Herodotun skiflərin (quzların) nümunəsində dediyi kimi, onlar müharibə sənətini çox mükəmməl inkişaf etdiriblər. Köçəri xalqlar tarix boyu dinamik və mübariz olublar. Köçəri xalqlar nəqliyyat sahələrinin ilk inkişafını təmin edən və bir çox hallarda icad edənlər-dəndirlər. Hələ e.ə. XIV əsrdə Qiksos (onların etnik mənsubluğu mübahisəlidir) adlı köçəri xalqlar Misiri işğal edərək misirlilərə çox vacib olan atçılıq və ikitəkərli araba mədəniyyətini gətirmişlər. Məhz türklər “üstü örtülü arabanı” bir yaşayış vasitəsi kimi icad edərək inkişaf etdiriblər. Demək olar ki, heyvandarlıqla bağlı insanların bütün nailiyyətlərinə ən çox töhfə verən türkdilli xalqlar olublar.

Deməli, köçərilik insanın həyat tərzinin, məişətinin qaydaları arasında tarixən dinamikliyi təmin edib. Türk xalqlarının dilini araşdırarkən də bu nəticəyə gəlmək olur ki, xalqlarımız heyvandarlıqla yanaşı əkinçiliklə, üzümçülüklə, şərəbcılıqla (islama qədərki dövrdə), gəmiçiliklə, tikinti ilə və köçəriliklə bilavasitə bağlı olmayan sahələrlə çox geniş şəkildə məşğul olublar. Köçərilik türkdilli xalqlara qanunlara əsaslanan dövlət sistemləri yaratmağa nəinki mane olmayıb, əksinə, hətta təkan verib.

Heyvandarlıqla məşğul olmayan xalq, demək olar ki, çox azdır, bəlkə də yoxdur. Sadəcə, türklər heyvandarlıq sahəsini və

köçərilik həyat tərziini çox mükəmməl şəkildə inkişaf etdirmişlər və digər xalqlara nisbətən daha uzun müddət belə həyat tərzinə riayət etmişlər.

“Köçəri” və “oturaq” sivilizasiyaların qarşıdurması, demək olar ki, qədim və orta əsrlərdə (XV əsrə qədər) tarixin aparıcı hadisəsi olub. Avrasiya çöllərinin köçəriləri dünya tarixində silinməz izlər qoyublar.

Dünyanın ən böyük imperiyalarını türkdilli köçəri «çingizidlər» yaratdılar. Bu imperiyanın ərazisi Roma imperiyasından daha geniş idi, qanunların tətbiqi də Roma imperiyasından geridə qalmırdı. Qədim köçərilər tarixin ən möhtəşəm imperiyalarını (skif, hun, türküt, oğuzlar və i. a.) yaratdılar. Onlar dəmiri üzə çıxartmaq və əritməyi öyrənmişdilər və dulusçuluqla məşğul idilər. Köçərilərin hərbi silahı qədim yunanların və romalıların hərbi silahlarından nəinki geridə qalmırdı, hətta bir çox hallarda onları üstələyirdi. İqlimləri müəyyənləşdirən ilk məlumatları köçərilər tərtib etmişlər. İlk yol xəritələrini tərtib edib, ay-ulduzla yol tapmaq təcrübəsini ilk dəfə köçərilər toplamışlar. Arxeoloji qazıntılardan və Herodotun dediyindən aydın olur ki, köçəri dövlətləri öz tərkiblərinə əkinçiliklə məşğul olan tayfaları cəlb edirdilər. Skiflərin (quzların/oğuzların) dövründə Skif imperiyası qədim yunanların taxıl tələbinin yarısını təmin edirdi. Amma hökmranlıq zirvəsində olanda belə köçəriləri fərqləndirən bir amil var idi ki, o da onların qələbə çaldıqları dövlətlərin əhalisindən sayca qat-qat az olmaları idi. Köçərilərdə geniş inkişaf etmiş vergi sistemi var idi. (Yeri gəlmişkən, qədim türk dilində vergi alanlara “alban” deyirdilər. Məncə, Alban dövlətimizin adının izahlarından biri də budur). Bir ənənə olaraq, köçəriləri “yazısız” sivilizasiya kimi qələmə verirlər. Türk sivilizasiyası haqqında belə fikir həqiqətə uyğun deyil. Ona görə ki, türklərin ən azı b.e. VI əsrdən (əslində bəlkə də bundan daha əvvəl) qalmış yazılı abidələri var (Orxon-Yenisey və başqaları).

Köçərilik həyat tərzini sadəcə “heyvandarlıq” üsulu kimi qiymətləndirmək bu məqamı başa düşməmək deməkdir. *Köçərilik həyat təzi iqtisadi üsul, hərbi strategiya, siyasi qurum sistemi-dir. Köçərilik maddi və mənəvi mədəniyyət, xüsusi dünyagörüş, xüsusi siyasi və dövlət qurum ənənəsi və dini baxışlar sistemi deməkdir.* Köçərilik öz tarixi missiyasını yerinə yetirib, yeni həyat, məişət və mədəni dəyərlərə yer verdi.

XVII əsrdən başlayaraq köçəri sivilizasiyası artıq generasiya qüvvəsini tükəndirir, tarixin meydanından çıxırdı. Heyvandarlıq özü də, bir növ, “oturaq” üsula keçirdi. Klassik köçərilik dövlətçilik sisteminin indi mövcudluğu tam mümkünsüzdür. XVII əsrdə Avropa geniş miqyaslı əks hücumla keçib, Asiyanın istər keçmiş köçəri, istərsə də “oturaq” sivilizasiyalarını işğal etməyə başladı. Yerlərdə avropalılar köçərilərə rast gəlirdilər, amma artıq qüvvələr nisbəti tam avropalıların xeyrinə idi. Köçərilər döyüş cəsarətləri göstərsələr də, eyni zamanda bu döyüşlərdə heç bir uğurlu nəticə qazana bilmədilər. Artıq yeni silahlar, yeni hərbi üsullar hökm sürürdü. XVII əsr köçərilərini qədim dövrün köçəriləri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, onlar bir çox hallarda öz ənənəvi imkanlarını itirmişlər. Onlar artıq dəmirçiliklə məşğul olmurdular, dünya bazarından xəbərsiz idilər və çox primitiv əkinçiliklə məşğul idilər.

“Köçərilər” termininə müxtəlif baxışlar var. Bəziləri bu terminin arxasında sadəcə, “at üstündə” yaşayan xalqı nəzərdə tutur. Avropa dillərində köçərilərə “nomad” deyirlər ki, bunun da digər mənası “atlı” deməkdir.

Köçərilik, bir tərəfdən, sərbəst həyatı, o biri tərəfdən isə həyatın yüksək rifahını təmin edən bir hadisə idi. Bu səbəbdən köçəri xalqar öz həyat tərzlərindən imtina etmək fikrində deyildilər.

Köçəriləri bir çox hallarda vəhşi, silahlı dəstələr kimi qələmə verirlər. Onların müharibəyə can atmalarını isə, sadəcə, ətraf

mühitin dəyişməsi, ərzağın azalması ilə izah etmək cəhdləri nəticəsiz oldu. Atılanın və Çingiz xanın ordusu, sadəcə, silahlı dəstələr deyildi, bəşər tarixinin ən mütəşəkkil orduları idi.

Köçərilik əvvəl bir həyat tərzini kimi yarandı, lakin sonralar bu həyat tərzinə uyğun dövlətçilik, yəni siyasi və iqtisadi sistemlər yarandı. Bir çox alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, köçərilik bizim eradan əvvəl II-I minilliklər arasında Avrasiya çöllərində yaranıb. O zamanlar burada məhz türkdilli xalqlar yaşadığından, köçərilik məhz türk düşüncəsinin məhsuludur.

Müharibə dövründə köçəri dövlətlərində ancaq qoşun deyil, bütün xalq («xalq-qoşun» anlayışı) hərəkətə çıxırdı. Hətta “yaşayış arabaları”, arvad, uşaq bilavasitə döyüş iştirakçısı olurdular.

Köçərilikdə insan təbiət ilə daha çox təmasda olurdu. İnsan təbiəti daha yaxşı bilirdi.

Bəzi alimlərin fikrincə, dənizçilik də bir növ köçərilikdir (su vasitəsi ilə köçərilik). Avropanın şimalında geniş miqyaslı dəniz köçərililiyi inkişaf edirdi. Bu vikinqlər, normanlar və başqaları idi.

Etnoqrafik tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, köçəri insan oturaq həyat sürən insan haqqında nə düşünür. O düşünür ki, sadəcə tənbellik və bir yerdə oturmaqdan kökəlib, piyləşib. Psixoloqlar onu da aydınlaşdırmışlar ki, köçərilərin qərar qəbul etmək məsələsində xüsusi psixologiyaları var. Onların qərarlarının qəbulu daha sürətli və daha dəqiq olur. Çünki onların həyatı da sanki daha sürətlə gedir. Köçərilik kollektiv həyat tərzini, kollektiv düşüncə və kollektiv qərar qəbul etmək ənənələrini inkişaf etdiribdir. Təsadüfi deyil ki, ümumxalq qurultayları məhz türkdilli köçəri xalqlar arasında qədim dövrlərdən geniş inkişaf edib. Köçəri dövlət başçıları, adətən, xalq qurultaylarında seçilirdi.

Bütün mədəniyyətlər öz fəlsəfi baxışlarında köçəriliklə əkinçiliyi bərabər tutur. Çoban bir çox xalqların mifologiyasının əsas obrazıdır. Yəhudilərin ailə miflərində iki qardaş obrazı verilir: böyük qardaş Avel qoyun otaran çoban olub, kiçik qardaş isə

əkinçi Kain olub. Zərdüştlük dinində Ahurəmözda çobanlara və heyvandarlığa xüsusi qayğı göstərib. Hind mifologiyasında bir çox bütlər heyvandarlığa və çobanlara qayğı göstərməklə fərqlənirlər. Avropa mədəniyyətinin anası sayılan Yunan mifologiyasında ən mötəbər ilahilərdən olan Apollon, romalıların və friqiyalıların ən məşhur ilahilərindən olan Attis çoban olublar. Qədim Misirlilərin ən mötəbər bütü Osiris insanları eyni vaxtda əkinçiliyə və heyvandarlığa öyrədib. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edim ki, Osiris, Attis və Apollon bizim milli mifimiz olan Xızırın eynisidirlər. Bu da türk mifologiyasının qədim Misir, yunan, Roma mədəniyyətlərilə eyni məcrada inkişafını göstərir.

Mənşəcə çar skiflərindən (quz/oğuz) olan Anaxarsis ömrünün böyük hissəsini qədim Yunanıstanda keçirmişdi. Onun köçəri xalqa quz/oğuzlara mənsubluğu orada yaxşı məlum idisə də, Anaxarsis yunanlar tərəfindən zəmanənin 7 böyük filosofundan biri kimi qiymətləndirilirdi. Plutarx “Yeddi müdrikin məclisi” əsərində dahi yunan təmsilçisi Ezopla Anaxarsis arasında köçerilik həyat təzi haqqında bir dialoq verir. Ezop sataşır ki, Anaxarsisin evi yoxdur və o, arabada yaşayır və bununla fəxr edir. O, Günəş tanrısı kimi ilin bir fəslə bir tərəfə, o biri fəslə o biri tərəfə hərəkət edir. Anaxarsis buna cavab olaraq deyir: Sən məni müqayisə etdiyən Günəş-bütü bütlər arasında ən azadıdır, o, öz qanunları əsasında fəaliyyət göstərir, o, mütləq hakimdir, heç kimə tabe deyil, o, çarlıq edir və hakimiyyətini möhkəm saxlayır. Sən isə, Ezop, ömrün boyu daş-kəsəyə baxırsan və elə bilirsən ki, sənin evin bunlardır. Əslində isə bu, ev deyil, ev onun daxilində olan sənin qadının, övladların, dostlarındı, ev ailə üzvləri ilə birlikdə ağılla qurulan qurumdur⁹⁰.

Beləliklə, Anaxarsisin cavabından aydın olur ki, köçəri olan çar skiflərinin (quzların/oğuzların) düşüncəsində, ailənin mahiyyəti və dəyəri nədən (daşdan, yoxsa çətirdən) tikilmiş qurğuda yaşamaq deyil: “Ev ailə üzvləri ilə birlikdə ağılla qurulan qurumdur”.

Bütün dünya tədqiqatçıları belə nəticəyə gəlirlər ki, türk doğulandan özünün yüksək mövqeyini ancaq orduda, əsgər simasında görür. Yəqin elə bu səbəbdəndir ki, Çar Rusiyası ərazisində yaşayan bütün türkləri Rusiya hakimiyyəti ordudan təcrid etmişdir. Konkret olaraq azərbaycanlıları tarixin müəyyən dövrlərində orduya çağırmamışlar. Yüksək zabit rütbəsinə çatan azərbaycanlılarımız ya yüksək zadəgan ailələrindən olmuşlar, ya da xristianlığı qəbul etmişdilər. Tarix boyu türkün ilkin xüsusiyyəti iki amil üzərində formalaşmışdı: köçərlik və müharibə. Bunların ikisindən də məhrum olan türkün milli xasiyyəti, sözsüz ki, deformasiyaya uğrayırdı. Beləliklə, türklərin arasında minilliklərlə yaranmış meyarlar sistemi pozuldu və meyarlar fərqi yarandı. Amma türk xalqları arasında milli düşüncə o dərəcədə qüvvətlidir ki, bu fərq millətin parçalanmasına gətirib çıxarmadı. Sadəcə olaraq, daxili gərginlik yaratdı və milli düşüncəni zəiflətdi. Filosoflarımız gərək vaxtında bu vəziyyətdən çıxış kimi, yeni düşüncə tərzimizə yeni çalarlar və meyarlar sistemi gətirəydilər. Bu, baş vermədi.

Beləliklə, türkdilli xalqların məişətini başqa xalqlardan fərqləndirən amil onun uzun əsrlər boyu köçəri həyatı sürməsi olub. Köçərlik məişət hadisəsi olaraq türkün dünyagörüşünə, fəlsəfəsinə və ümumiyyətlə, bütün mahiyyətinə təsir etmişdir. Əsrlər boyu türk anlamışdır ki, nə vaxt ki, köçərlikdən əl çəkdi, onda da o, özünün türklük mahiyyətini itirəcəkdir.

Türklük mahiyyəti türk tarixi boyu dinamik həyat və düşüncə tərzində, ancaq türkə məxsus dil quruluşunda və dilin qrammatikasında, türk dilinin yaratdığı psixoloji və emosional təsirdə, həyatın keşməkeşlərinə və məişət çətinliklərinə dözümdə, təbiətin sirlərinə yiyələnməkdə, təbiətlə ünsiyyəti əldən verməməkdə, həyatının mənasını bir çox hallarda döyüşdə gördüklərində və bu baxımdan cəsarətdə, ölümdən qorxmamaqda, yüksək döyüş ustalığında, sırf türk düşüncəsinə aid hərbi strategiyasında və

taktikasında, at sürərkən, ox atarkən, vəhşi heyvan ovlayarkən, qılınc oynadarkən yüksək və bənzərsiz peşəkarlıqda, başçı-əsgər, ata-oğul, ər-arvad münasibətlərində, geyim-yeyim qaydalarında, xalçaların ornamentlərinin və rənglərinin sirlərində, tarixi boyları, rəvayətləri, mifləri, söyləmələri, bayatıları, atalar sözlərini, al-qışları, ağıları, nağılları ancaq şifahi olaraq yadda saxlayaraq, ancaq türkə məxsus olan yaddaş sistemində⁹¹, tanrıçılıq dinindən qalan fəlsəfədədir və i.a. Tam məsuliyyətlə bir daha qeyd edirəm ki, bütün bu keyfiyyətlər birbaşa türkün tarixi həyat tərzini olan köçərilikdən irəli gəlmişdir.

Türklər bu keyfiyyətlərindən istifadə edərək əsrlərlə dünyaya hakim olmuşlar. Türk başbilənləri minilliklərlə xalqlarını köçərilik həyat tərzindən çəkinməkdən qoruyurdu. Onlar tarix boyu yaxşı anlamışlar ki, türklər köçəriliyə əl çəkəndən sonra minilliklərlə topladığı unikal həyat təcrübələrini itirəcəklər. Amma türk başbilənləri bir çox hallarda türkləri həyatın müasir axarına hazırlamadılar. Həyat göstərdi ki, dəyişən dünyada daima keçmiş həyat tərzini, döyüş üsullarını, silah növlərini saxlamaq mümkün deyil. Tarix dəyişmə və yeniləşmələrə məhkumdur. Dəyişən dünyada türk tam mühafizəkarlaşıb qala bilməzdi, o da ya dəyişməli idi, ya da tarix meydanından bir xalq kimi getməli idi. Əslində türk bu dəyişən dünyada öz mənliliyini, minilliklərlə topladığı təcrübəsini saxlayaraq dəyişməli idi.

Əfsuslar olsun ki, bir çox hallarda bu, belə olmadı.

Türk mənliliyini, təcrübəsini, tarixini unudaraq dəyişirdi. Tüfəngə, odlu silaha alışmadan oxu, qılıncı unuddu, texnikaya alışmadan atı unuddu, yeni elmi proseslərə alışmadan təbiətlə ünsiyyətini kəsdi, ovçuluğu hərbi məşqdən istirahət növünə çevirdi, tarixini yazıya almadan tarixini unuddu, «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının özünü, Dədə Qorqudun kimliyini, «Koroğlu» boylarının mahiyyətini unuddu, minilliklərlə sahib olduğu ətraf təbiətə, dağlara, çaylara verdiyi adların mənasını unuddu və yad dillərdə

yozuma yol verərək özünə yadlaşdırdı, doğma torpaqlarını uduza-
 uduza dünyaya sahib olduğunu unutdu, dilini yad sözlərlə doldu-
 raraq, öz doğma sözlərini unudaraq, az qala ana köklərini unutdu
 və belə unuda-unuda yaşadı. Bir tərəfdən, bu proseslər tarixin
 təbii inkişafı nəticəsində baş verməkdə və müəyyən transforma-
 siyalar gerçəkləşməkdəydi, digər tərəfdən isə türk xalqlarının bir
 çoxu (o cümlədən azərbaycanlılar) bir müddət əsarətdə yaşadılar,
 hakim ölkələr bu nəticələri əldə etmək üçün planlı şəkildə iş
 apardılar. Və o əsarət dövründə yetişən yeni nəsillər də, çox tə-
 əssüf ki, indi içində olduğumuz acınacaqlı vəziyyəti normal qəbul
 etdilər, çünki gerçək tariximizi və mədəniyyətimizin gerçək
 mahiyyətini bilmirdilər.

Türk özünü unutdusa da, özünün yaddaşını qoruması da,
 Tanrı türkü qorudu. Tanrı nə vaxtsa türke türklüyünü xatırlatdı,
 yeniləmiş şəkildə, dünyaya yeni gözlə baxmaqla, elmə alışaraq,
 dünyanın güc mütənəsibliyini dərk edərək, nəhayət, türk öz mən-
 liyinə qayıtmağa başladı.

3.2. Türklərin islamaqədərki dinləri nə olub, yaxud tanrıçılıq və atəşpərəstlik (zərdüştlük) haqqında bəzi məlumatlar

Belə bir nəticə əldə olunub ki, tanrıçılıq e.ə. VII əsrdə Oğuz
 xan tərəfindən həyata keçirilib. Deməli, ən azı türklər tanrıçılığa
 1,4–1,5 min il sitayiş ediblər. Türklərin bir çox milli əlamətləri,
 tarixi uğurları məhz tanrıçılığın hesabına inkişaf etmişdir. Tanrı-
 çılıq sadəcə bir büt-pərəstlik dini deyildir. Tanrıçılıq türklərin
 minillərlə dünyagörüşlərini formalaşdıran bir etiqad idi. Tarix
 inkişaf edirdi. Zaman keçdikcə monoteist dinlər tarixdə öz qanuni
 yerlərini tuturdu. Türklər də bu proseslərdən geridə qalmırdılar.
 Tarixin meydanına bir-birinin ardınca üç monoteist dini çıxdı.
 Deməzdim ki, türklər bu dinləri qəbul etməyə çox asanlıqla

gedirdi. Moisey Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində hunların tanrıçılıqdan döndükdə nə kimi müqavimət göstərdiklərini geniş işıqlandırır. Məhz islam o din idi ki, türklərə həm həqiqi dini etiqad verdi, həm də onların milli düşüncələrini qorumaqda əvəzsiz tarixi rol oynadı. İslam sadəcə din olmaqla kifayətlənmədi, o həm də türk xalqları milli azadlıq yoluna çıxarkən onların milli bayraqlarına çevrildi⁹². Bu da ondan irəli gəlirdi ki, o zamanlar türk xalqlarının çoxu hələ də tanrıçılığa sadıq idilər. Beləliklə, haqlı olaraq bütün türk xalqları XIX–XX əsrlərdə yeniləşməyə, müstəqilliyə doğru gedərkən hər hansı şüarının başlıca kəlməsi islamlaşmaq idi⁹³. Məntiqidir ki, Çar Rusiyasının türk müsəlmanları öz milli azadlıq yollarına çıxarkən ideologiyaları üç mahiyyətin vəhdətindən ibarət oldu: “türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq”.

Türklər arasında tanrıçılıq olub, yoxsa zərdüştlük? Qədim türklər atəşpərəst olublar, yoxsa ocağa sitayiş ediblər? Bu suallara cavab vermək üçün bu iki məfhumun (tanrıçılıq və Zərdüştlük) mahiyyətini və onlar arasında fərqi aydınlaşdırmalıyıq.

Qədim skiflərin (quzların) inancları və Herodot tanrıçılıq dini haqqında

Bütün xalqlarda olduğu kimi, qədim türklər dini baxışlarda da müəyyən təkamül yolunu keçiblər. Qədim türklərin ən qədim dini baxışları, yəqin ki, “əcdadlara sitayiş” olub. O dinin qalıqlarına biz türk boylarında rast gəlirik. Onlardan «Dədə Qorqud», «Alp-amış», «Ural-batır», «Koroğlu» və başqalarını misal gətirmək olar. Bunlardan başqa, “əcdadlara sitayiş” dini baxışlara ucsuz-bucaqsız Avrasiya çöllərində qoyulmuş başdaşlarına sitayiş mərasimlərində rast gəlirik. (Bu başdaşlarına elmdə “bal-bal” deyirlər. Ehtimal etmək olar ki, məşhur “var-var”, “bar-bar” kəlmələri bu ifadədən yaranıb). Şamançılıq inancı bununla bir kontekstdə inkişaf edib. Belə hesab olunur ki, şamançılıq tayfa dini olub.

Türklər ilkin dövlətlərini təşkil edəndən sonra daha sistemli olan tanrıçılıq dini formalaşmış və türklər arasında övvəllər yaranmış “Əcdadlara sitayiş” və “Şamançılıq” sistemləri də tanrıçılığın tərkib hissəsi olub. Fəzlullah Rəşidəddinin dediyindən belə çıxır ki, tanrıçılıq dinini Oğuz xan formalaşdırıb və türklər arasında yayıb. Tanrıçılıq haqqında bizə məlum olan ən ilkin mənbə Herodotun çar skifləri (quzlar) haqqında verdiyi məlumatdır. Herodot misal gətirdiyi çar skiflərinin (quzların) dininin məhz tanrıçılıq olduğunu son zamanlar apardığı araşdırmalar nəticəsində Z.Həsənov üzə çıxarıb. Tanrıçılığa aid daha iki mötəbər mənbə göstərmək olar. Onlar Orxon-Yenisey abidələri və M.Kalankatuklunun «Alban tarixi» əsərləridir.

Herodot nə deyir? O deyir ki, çar skiflər (quzlar/oğuzlar) 8 ilahi qüvvəyə inanırlar və onların qədim yunanların səkkiz bütü ilə oxşar olduqlarını iddia edir: Tabiti-Qeya, Papey-Zevs, Api-Qera, Taqımasad-Poseydon, Qoytosir-Apollon, Arqimpasa-Afrodita, Ares, Herakl. (Son ikisinin oxşar bütələrinin adını Herodot çəkmir).

Bizə gəlib çatan bu ilahi qüvvələrin Tanrıçılıq ilahi qüvvələri ilə eyniliyini Z.Həsənov sübut edir və aşağıda mən onun araşdırmalarının nəticələrini verirəm. Tabiti=Ağ-Anadır, Papey=Tanqıxandır, Api=Umay-Anadır, Taqımasad=Yersu tanrısıdır, Qoytosir=Xızır adlı (hazırda onu daha çox peyğəmbər və ya övliya kimi tanıyırlar) tanrıdır, Ares qədim türklərin savaş tanrısıdır, onun adı Qor, Qur olub (Dədə Qorqud həmin tanrının elçisi, ruh daşıyıcısı olub). Herakl əslində indi də bizə aydın görünən «gərəkli» sözüdəndir və mənası həyatın harmoniyasını əks etdirən deməkdir⁹⁴. Nəhayət, skiflərin (quzların) səkkizinci bütü Arqimpasa rahiblərə, şamanlara himayəçilik edən ilahi qüvvədir. Maraqlıdır ki, bu səkkiz bütün beşinin obrazı və adı Tanqırxan, Ay bütü (Umay), Afrodita (Arqimpasa), Ağac bütü (Taqımasad), Kuar (Qor, Ares) Moisey Kalankatuklunun «Alban tarixi»ndə

gətirilir. Üçünün adı isə Tanqırxan (skiflərdə Papay), Humay (skiflərdə Api), Yersu tanrısı (skiflərdə Taqımasad) Orxon-Yeni-sey yazılarında gətirilir. Adı çəkilməyən və tanrıçılıq dinindən, demək olar ki, izi qalmadan yox olan Herakl–Gərəkli tanrısıdır. Yuxarıda adı çəkilən tanrılar çoxfunksiyalı və çoxsimalıdırlar. Bu səbəbdən onların tam açıqlanması bizim bu kiçik yazımızın qarşısında duran vəzifələrdən kənara çıxır. Maraqlananlar Z.Həsənovun “Çar skifləri” əsəri ilə tanış ola bilərlər.

Mən, sadəcə, onun tədqiqatının nəticələrini rezyume şəklində deyə bilərəm ki, ilkin tanrıçılıq 8 insan və təbiət qüvvələrinə sitayişdən ibarət olub. Tanrıçılıq dini müasir mənada anlanan mono-teist dini deyildi ⁹⁵, çünki bu inamın ən azı 8 tanrısı var. Onlardan biri Baş Tanrı idi. Tanrıçılıq formalaşmış, mükəmməl fəlsəfi olan təbiət və insan qüvvələrinə səcdə edən etiqaddır. Onun fəlsəfəsinin mənası ondan ibarətdir ki, dünya xaosdan – odun və küləyin fəaliyyətindən yaranıb. Skiflərin/quzların ali tanrısı olan Tabitin adının mahiyyəti skiflərin/quzların, oğuzların dilində oddur, küləkdir və dəmirdir. (Türklərdə Baş Tanrı dünyanı yaradan Ağ-Ana olub.) O yaratdığı dünyanın idarəsini Tanqırxana və Humay anaya tapşırıb. Yersu tanrısı yerüzünün bütün canlı və cansız cisimlərini (insanları, heyvanları, bitkiləri, yer üzərində axan suyu) özündə əks etdirib. Qədim türklərin ağaca sitayışı bu bütədən irəli gəlir. Qor tanrısı insanların daxili mübarizəsini əks etdirən, insanı xeyir və şər arasında olan axtarışa, qurmağa və qırmağa vadar edən tanrıdır. [Qorqud bu tanrının “qut”unu (yəni ruhunu, canını) qoruyandır, daşıyıcısıdır.] Xızır tanrısı təbiətin daxili mübarizəsini əks etdirən, ölen və dirilən təbiətin rəmzidir. (El arasında son zamanlara qədər “Xıdır Nəbi” bayramı qeyd olunurdu. Növrüz bayramı ilə də tutuşdurmaq olar). Və nəhayət, Arqımpasa (Moisey Kalankatuklunun dediyinə görə, hunlar ona elə qədim yunanlar tək Afrodita deyirdilər) rahiblərin, şamanların fəaliyyətini idarə edən tanrıdır. Çar skiflərinin/quzların bir tanrısının – Gərəklinin izi

müasir tanrıçılıq mifologiyasında qalmayıb. Bu ilahi qüvvə skiflərdə/quzlarda təbiətin və insanın inkişafının təkamülünü müəyyən edən butdür. O təbiətin və insanların bütün xeyir və şərinin gərəkli olanlarını və olmayanlarını seçən butdür. Araşdırmalar nəticəsində bu skif/quz, oğuz bütünün müasir tanrıçılıq məlumatlarında izi və oxşarlığı tapılmadı. Bəlkə elə bizim bəlalарımız ondandır ki, müasir türk xalqları həyatın “gərəkli”sini və “gərəksiz”ini müəyyənləşdirə bilmirlər. Bütün özü də itib, onun qoyduğu meyarlar da.

Deməli, ilkin tanrıçılıq 8 butdən ibarət olub. Bu səbəbdən 8 rəmzi türklər üçün daima müqəddəs olaraq qalıb. Təsadüfi deyil ki, 8 guşəli ulduz istər qədim çar skiflərinin/quzların, oğuzların, istərsə də, sonrakı türklərin qəbirlərində tapılan ən geniş yayılmış ornamentlərdəndir. Beləliklə, 8 guşəli ulduz bir çox izahlara məruz qalsa da, əslində ilkin 8 butlük tanrıçılığın və qədim türk dünyagörüşünün və dövlətçiliyinin simvoludur.

Qədim çar skiflərinin imperiyası dağılandıqdan sonra, müxtəlif türk dövlətləri yaranıb–dağıldıqca, tanrıçılıq müxtəlif şəkllə düşürdü, amma mahiyyətini heç vaxt itirmirdi. Üç baş tanrı yenə də tanrıçılığı özündə cəmləşdirir. İslam bizi haqlı olaraq tanrıçılıqdan uzaqlaşdırsa da, bütün monoteist xalqlar ilkin dinlərinə bir mədəniyyət fenomeni kimi münasibət bəslədiklərindən, biz də tanrıçılığa bir din kimi deyil, bir tarixi mədəniyyət və dünyagörüşü kimi baxmalıyıq.

Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində tanrıçılıq dini haqqında

Moisey Kalankatuklu öz kitabında məlumat verir ki, xristian missionerləri hunlar arasında xristianlığı, Sasani hökmdarları Albaniyada yaşayan hunlara zərdüştlük dinini məcburən qəbul elətdirdilər. Hunlar bunların ikisindən də imtina edirdilər. Niyə? Moisey Kalankatuklunun dediyinə görə, onların öz soy dinləri var idi. Bu, tanrıçılıq dini idi. Əsərdə tanrıçılıq dininə mənsub bir

neçə tanrının adı verilir. Hunlar Tanqrixana, Aya, yəni Humaya, Ağaca, yəni Yersu tanrısına və İldırıma, yəni Kuar (bu adın versiyaları Qur, Qordur) adlı tanrıya sitayiş edirdilər⁹⁶. Maraqlıdır ki, Moisey Kalankatuklu «Alban tarixi» əsərində tanrıçılıq haqqında yazır, Tanqrixanın adını çəkir, Albaniyada hunların yaşadıkları haqda yazır, əsərdə məlumat verir ki, Albaniyada Qor və Qazan adlı iki qardaş gəlib məskən salıblar, bəzi alimlərimiz isə hələ də təkid edirlər ki, türklər Azərbaycana XII–XIII əsrlərdə gəliblər.

Tanrıçılıq təqvimi

Tanrıçılıq inamı ilə əlaqədar mən “12 illik” təqvim haqqında bir neçə söz demək istərdim. Niyə? Ona görə ki, bu təqvim də tanrıçılıq inanlığının məhsuludur. Təqvimin mükəmməlliyi tanrıçılıq dini çərçivəsində əsrlər, bəlkə də minilliklər boyu elmin yüksək inkişafını göstərir.

Dünyada çox təqvimlər tərtib olunub. Bunların bəziləri qəbilə səviyyəsində qalıb, bəziləri isə ümumdünya miqyasında qəbul olunub. Dinlərin özlərinə məxsus təqvimləri var. Müsəlmanlar ay (qəməri) və günəş (şəmsi) təqvimini, xristianlar isə günəş təqvimini tətbiq edirdilər. Müsəlmanlar ilin başlanğıcını Məhəmməd peyğəmbərin hicrətindən, xristianlar isə İsa peyğəmbərin doğulduğu aydan başlayırlar. Buddizm dininin də özünəməxsus təqvimini var. Bu sırada qədim türklər tərəfindən icad olunmuş 12 illik təqvim maraqlıdır. Bu təqvimə indi bəzən “yapon-çin-şərqi təqvimini” də deyirlər. Hələ sovet dövründə bir çox alimlər tərəfindən bu təqvimin türkəsilli və hələ miladdan əvvəl birinci minillikdə mövcud olduğu etiraf olunurdu⁹⁷. Bəzi alimlər hətta etiraf edirlər ki, inqilabdan əvvəl Rusiya elmində bu təqvimə qırğız-qaysak təqvimini deyirdilər⁹⁸.

Bu təqvimin müəllifləri minilliklərlə toplanmış kosmik məlumatı əsas götürərək belə nəticəyə gəliblər ki, hər 12 ildən bir

təbiətin əsas məqamları təkrar olunur. Bu təqvim qədim türklərə təbiətin şıltaqlıqlarına, iqlimin dəyişik hərəkətinə, hansı heyvanların düzgün bəslənməsinə hazır olmağa əsas verirdi. Bunlardan başqa, 12 illik dövr Günəşdə baş verən aktivləşmə hadisələrilə, Yupiterin Günəş ətrafında fırlanma dövrü ilə bağlıdır⁹⁹. Maraqlıdır ki, moñqollarda yurt-çadırın gümbəzi 12 hissəyə, sutka da 24 saata deyil, 12 saata bölünüb. İstər çadırın, istərsə də saatin hər hissəsinin də bir heyvana həsr olunmuş adı var¹⁰⁰.

Təqvim bir çox hallarda onu icad edən cəmiyyətin dünyagörüşünü əks etdirməli idi. Bu təqvim 12 illik dövrü əhatə edir. Niyə “məhz 12 illik” sualına iki izah var: biri təbiətin qanunları ilə, o biri isə canlının bədən quruluşu ilə. Türklər qədim dövrdən belə hesab edirdilər ki, hər hansı canlı, istər insan, istərsə də heyvan 12 hissədən ibarətdir. Bu səbəbdən də onlar heyvanı, adətən, 12 hissəyə parçalayırlar. 12 illik dövrdə hər ilin hər hansı bir heyvanla bağlı öz adı var.

Bu təqvimin türklər tərəfindən çinlilərdən götürüldüyünü iddia edənlər fikirlərini, əsasən, “əjdaha” ilinin adı ilə bağlayırlar. Deyirlər ki, türk mifologiyasında əjdaha yoxdur, bu ənənə çinlilərdən götürüldüyü kimi, bu təqvim də çinlilərdən götürülüb. Təqvimdə əjdaha ilinə “ulu” deyirlər. Qazax alimləri bu problemi tədqiq edəblər və maraqlı nəticələr əldə edəblər. “Ulu” sözü bütün türk dillərində mövcuddur, mənası da çox aydındır: ulu, qoca, ali, ulamaq və i.a. Müasir dildə çinlilər həqiqətən də əjdahaya “lu” deyirlər. Lakin 12 illik təqvimdə bu ilin adı çinlilərdə «çen», koreyalılarda «çin», vyetnamlılarda «txin», yaponlarda «tasu» kimi qəbul olunub¹⁰¹. Qazax alimi M.Iskakov belə hesab edir ki, bu ilin “ulu” adı çin “əjdahasından” deyil, türklərin “ulu-böyük” və “ulu-ulama” sözlərindən yaranıb¹⁰². Belə hesab olunur ki, bu, türklərin totemi olan qurda aiddir. Həqiqətən də əgər biz bu sözü polisemantik üsulla izah etsək və mənaların cəmini əsas götürsək, onda olur “ulu-böyük, əcdad”, “ulu-ulayan”, yəni “ulayan əc-

dad” və yaxud qurd olur.

Tarıncılıq təqvimini, bir növ, türklərin totem cədvəlidir. Rəvayətlərə görə, illərin ardıcılığının müəyyənləşməsi Oğuz xan tərəfindən təklif olunub. Ona sual veriblər ki, illərin adını nə ardıcılıqla verək? O, məsləhət görüb ki, heyvanları suya buraxın, nə ardıcılıqla sudan çıxarsalar, o ardıcılıqla da illərə ad verin.

Atəşpərəstlik haqqında qısa məlumat

Atəşpərəstliyə elmdə həm də Zərdüştlük deyirlər. Bu, tam sistemli, formalaşmış dindir. Bu din ilahilərin (Hörmüz=Ahuramazda və Əhriman=Anqromanyu) fəlsəfəsinə (iki müstəqil büt – Xeyir qüvvəsi ilə Şər qüvvəsi arasında gedən mübarizə nəticəsində həqiqət tapılır), peyğəmbərinə (Zərdüşt), müqəddəs kitabına (Avesta), sitayiş obyektinə (Məbədlərdə yanan müqəddəs Od) və rahiblərinə mənsubdur. Avesta ən qədim İran dilləri qrupuna aid bir dildə bizə gəlib çatıb. Artıq orta əsrlərdə bu dil unudulmuşdur. Zərdüştlüyün rahibləri bu dinə münasibəti canlandırmaq üçün onu pəhləvi dilinə (orta İran dili) tərcümə etdilər. Zərdüştlük öz mahiyyəti ilə İran, hind və Avropa mifoloji sistemində yaxınlıq göstərir.

«Avesta»nın süjetlərində İran-Turan qarşılıqlılığı

«Avesta»nın məhz İran mədəniyyətinin məhsulu olduğu, yuxarıda dediyim amillərlə yanaşı, həm də «Avesta»nın miflərinin süjetlərindən irəli gəlir. «Avesta» həqiqəti iki qüvvənin – Xeyirin və Şərin mübarizəsində axtarır. Belə ki, Xeyir qüvvələrə İranın əfsanəvi Keyyənilər sülaləsi başçılıq edir, Şər qüvvələr isə Turanlıların simasında verilir və onlara Əfrasiyab başçılıq edir. (Mahmud Qaşqarlı Əfrasiyabın əfsanəvi türk hakimi və əsl adının Alp Ər Tonqa olduğunu deyir). İrənlilər oturaq həyat sürən əkinçi, turanlılar isə köçəri-heyvandar kimi təqdim olunurlar. «Avesta»da köçəri turanlılar heyvan oğurluğu və qarətlə məşğul olan

bir tayfa kimi təqdim olunurlar. «Avesta»da əfsanəvi iran hakimləri alqışlanırlar, turanlıların hakimləri də, rahibləri də qarğış olunurlar, lənətlənirlər. Turanlıların həyat tərzini olan köçərlik pislənir, iranlıların həyat tərzini olan əkinçilik isə təriflənir. Firdovsi öz «Şahnamə»sində xüsusi vurğulayır ki, İran şahı Geştasp Zərdüştlük dininin yayılması ilə məşğul olduğu halda, Turan hökmdarı Əfrasiyab, yəni Alp Ər Tonqa türklər arasında Zərdüştlüyün yayılmasına mane olur.

Zərdüştlüyün bizə aidiyyəti varmı?

Tanrıçılıq bir din sistemi kimi, Sovet hakimiyyəti dövründə lazımınca öyrənilmirdi və türkdilli xalqlar, daha doğrusu, geniş xalq kütlələri öz soy dini olan tanrıçılıq haqqında ətraflı məlumata elə də çox bələd deyildilər. Bir tərəfdən də bu, obyektiv bir hadisədir, çünki bu gün türkəsilli xalqların əksəriyyəti İslam dininə sitayiş edir. Lakin əlaqədar sahələrin mütəxəssisləri Tanrıçılığa bir tarixi–elmi obyekt olaraq lazımı maraq göstərmirlər.

Bununla yanaşı, Sovet dövründə «Azərbaycan» sözünün İran dilində “Odlar yurdu” mənəsi nə qədər bizdə romantik duyğular oyadırdısa, Zərdüştin atəşpərəstlik dininə tarixi mənsubluğumuz iddiaları da bir o qədər bizim romantik hisslərimizin obyektini idi. Bu, bir neçə səbəbdən irəli gəlirdi. Maraqlıdır ki, zərdüştlük Orta Asiya türkdilli xalqlarının da tarixinə salınır. Oralarda da bu sivilizasiyadan törənməyi üstün tutan alimlər var. Sovetin məkrli təbliğatı orada da özünü büruzə verir.

Birinci o idi ki, türkəsilli xalqları Sovet dövründə total şəkildə türk düşüncəsindən uzaqlaşdırmaq prosesi gedirdi, ona görə də bizim guya İran sivilizasiyasına mənsubluğumuz geniş şəkildə təbliğ olunurdu, elmi əsərlərdə əks olunurdu, düşüncəmizə daxil olunurdu və i.a. Sual olunur, niyə Sovet ideoloqları hesab edirdilər ki, biz İran düşüncəli olaraq daha az ziyanlı olarıq, nəinki türk düşüncəli olsaq? Axı SSRİ-nin istər Türkiyə, istərsə də İranla

münasibətləri eyni dərəcədə mürəkkəb idi. Niyə onlar bunu edirdilər? Buna cavab olaraq onu qeyd etmək istəyirəm ki, əsas məqsəd bizi əsl tariximizdən ayırmaq, xalqın milli düşüncəsində fikir ayrılığı, parçalanma yaratmaq, milli mənsubluğumuzda şübhə yaratmaq, kökünə naxələf nəsil böyütmək idi. Belə şikəst düşüncə ilə Moskva xalqımızın lap “nepalli” olmasına da razı olardı.

Zərdüştlük haqqında istər Sovet dövründə, istərsə də son zamanlar çox yazılıb. Oxucu bu haqda geniş ədəbiyyatla tanış olmaq imkanına malikdir. Bəziləri nəinki Sovet dövründə, lap elə indi də çalışırlar sübut etsinlər ki, «Avesta» türk düşüncəsinin və dünyagörüşünün məhsuludur. Zərdüştliyin əsas müqəddəs kitabı «Avesta»dır, «Avesta» yazılan dilə bəzən elə avesta dili də deyirlər. Dünyada «Avesta»nı avesta dilində oxuyan və fəlsəfəsini dərk edən alimlərin sayı barmaq sayı qədərdir. Bizdə isə avesta dilini bilməyən, lakin onu tədqiq edənlərin sayı hesabsızdır. Bəzi tədqiqatçılarımız «Avesta»nın dilinə varmayaraq bu dini Azərbaycanın islamaqədərki dövrünün aparıcı dini sayır. Ola bilsin ki, Zərduşt lap türkəsilli idi, ola bilsin ki, bu dinin də fəlsəfəsini Zərduşt formalaşdırdı, amma bu dinin indi hal-hazırda məlum olan fəlsəfi konsepsiyası bizə məlum olan tanrıçılıqla nə dərəcədə səslənir? Bununla yanaşı, mən qeyd etməliyəm ki, biz, sadəcə, zərdüştlikdən imtina etməklə kifayətlənə bilmərik. Bu iddiada olan tədqiqatçıların əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, Avesta-tanrıçılıq fəlsəfi və dil paralellərini tədqiq edərək Zərdüştün «Avesta» dininin yaratdığı dünyagörüşünün bizə aidiyyətini aydınlaşdırsınlar. Bəzi təşəbbüskarlarımız «Avesta»nın məhz türk dilindən tərcümə olunduğunu iddia edirlər. Mən bu yolda axtarış apararlara uğurlar arzulasam da, onların bir nəticə əldə edə biləcəklərinə inanmıram. Ona görə ki, gərək o dövrün yazılı mənbələri əldə olunsun. Avestanın türk dilindən tərcümə olunduğunu sübut etmək üçün heç də onun rus, yaxud Azərbaycan, hətta müasir fars dilinə tərcüməsi əsas ola bilməz. Belə bir nəticə əldə etmək üçün

görək tədqiqatçı «Avesta»nı tarixən yazılan dildə oxusun. Görək «Avesta»nin əlyazmasının heç olmasa kserokopiyasını əlində tutsun, «Avesta»nin elmi-tənqidi mətnini tədqiq etsin, «Avesta»nın yazı qrafikasına yiyələnsin, «Avesta» dilini mənimsəsin. Bunlara əlavə olaraq, belə iddiada olan görək aydınlaşdırsın ki, hansı türk dünyagörüşü və türk tarixi sənədləri ilə «Avesta»-Türk paralelləri aparır.

«Avesta»nın böyük tədqiqatçısı E.E.Bertels deyirdi: «Avesta»nı tədqiq edən ən azı Avesta dilini, sanskriti, İran dillərini və xüsusən Pamir dillərini, pəhləvi və aramey dillərini bilməlidir. Bunlardan başqa, «Avesta»nın tədqiqatçısı ingilis, fransız, alman və rus dillərində nəşr olunan elmi tədqiqatlarla tanış olmalıdır. Bizdə, indiki zəmanədə bu dilləri bilən şəxs varmı?

Mən heç bir vəchlə «Avesta»nın türk tarixinə dəxli olmadığını iddia edə bilmərəm. Niyə? Ona görə ki, «Avesta» süjetləri əslində İran-Turan, əkinçilik-heyvandarlıq, Əfrasiyab-Rüstəm-Zal qarşıdurmasına həsr olunubsa, deməli, həm iranlılara, həm də türklərə dəxli var. Bu məqamları məhz bu baxımdan araşdırmaq lazımdır. Ola bilsin ki, «Avesta» tanrıçılıqdan qidalanıb. Yəqin söhbət «Avesta»nın nədən qidalandığından getmir. Söhbət ondan gedir ki, «Avesta» hansı sivilisasiyanın məhsulu, törəməsidir? Mənə belə gəlir ki, «Avesta»nın türk tanrıçılığından qidalandığı mümkündür, amma dilinə və dünyagörüşünə görə onun İran mədəniyyətinin məhsulu olduğu daha açıq özünü büruzə verir. Bir çox tarixi mənbələrdə Atəşpərəstlik dininin peyğəmbəri olan Zərdüştün əslinin Azərbaycandan olduğu qeydə alınıb. Zərdüştün Azərbaycanda doğulması heç də Zərdüştlük dininin Azərbaycanın türkdilli əhalisinin soy dini olduğuna dəlalət etmir. O ki qaldı Zərdüştün Azərbaycanda doğulmasına və soykökü ilə azərbaycanlı türkü olmasına, bu, ola bilər, necə ki, İsa peyğəmbər milliyətçə və dini mənsubluğu ilə yəhudi olub, ivrit dilində danışmış, amma əslində başqa xalqlara mənsub bir dinin banisi kimi tarixə

daxil olub. İsanın yaratdığı din ilk əvvəl romalıların və yunanların düşüncəsinə hakim oldu.

Fəlsəfəyə, tarixə, sosiologiyaya, psixologiyaya aid Sovet elminin bir çox elmi nəticələri son zamanlar təftiş olunur. Bu, çox yaxşı haldır. Ona görə ki, ictimai elmlərin nəticələrinin vaxtaşırı təftiş olunması özü tarixi həqiqətlərə yaxınlaşmaqdır. Zərdüştlüyə, onun yaranma məkanı və zamanına, «Avesta»nın dilinə, qədim İran dilindən pəhləviyə tərcüməsinin dəqiqliyinə, onun bir çox sözlərinin etimoloji təhlilinə, süjetlərinin mahiyyətinə, «Avesta»da verilən teonimlərin, toponim və hidronimlərin yeni etimoloji izahına yeni baxış, tətbiq olunan yeni metodlar, umidvaram ki, yeni nəticələr verə bilər.

Türk, Altay, Ural mifoloji sistemləri hind, Avropa və İran mifoloji sistemlərinə müxalif bir sistemdir. «Avesta»nın dili Türk, Ural, Altay dillər sistemində tam müxalif bir dildir. Belə halda biz türkəsilli olaraq bunların hansına aidik? Mümkün olan şey deyil ki, biz həm türk olaq, həm də müxalif mifoloji və dil sistemində mənsub olaq. Sual oluna bilər ki, bu, nə pis şeydir? Hər hansı xalq nə qədər çox mədəniyyətə mənsubdursa, bir o qədər də o, dolğun ola bilər. Ola bilsin ki, bu fikirdə hansısa əsilsiz-nəsilsiz bir xalq öz həqiqətini tapa bilər. Amma türkəsilli xalqların buna heç ehtiyacı yoxdur. Bizim öz tariximizin əzəməti bizə bəs edər. Mənə belə gəlir ki, əsilsiz bir xalq heç bir vəchlə dünya sivilizasiya sistemində özünə yer və hörmət qazana bilməz.

İran sivilizasiyası, fəlsəfəsi dünya tarixinin ən mötəbər mədəniyyətlərindəndir, ona mənsub olmaq ancaq baş ucalığı gətirər. Biz İran mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə olaraq birgə yol keçmişik. Bu iki mədəniyyət – türkəsilli Azərbaycan mədəniyyəti və farsdilli İran mədəniyyəti bir-biri qarşısında böyük xidmətlər göstəriblər. Biz bununla fəxr etməliyik və birgə qazandığımız nailiyyətlərimizi qorumalıyıq. Sözsüz ki, dillər, xalqlar, mədəniyyətlər qovuşduğu kimi, qədim dinlər də qovuşublar və onların arasında,

sözsüz ki, oxşarlıq da ola bilər. Amma söhbət tarixi həqiqətdən gedirsə, onda etiraf etməliyik ki, müasir azərbaycanlılar ilk əvvəl türk sivilizasiyasının, dilinin, tarixi tanrıçılıq dünyagörüşünün törəmələridirlər. Bizim kiməsə yamaq olmağa əsasımız və ehtiyacımız yoxdur.

Son zamanlar, «vətənpərvərlik qریفi» ilə çıxan bəzi tarixi ədəbiyyatlarımızda belə fikir irəli sürülür ki, xristianlığı da türklər yaradıblar, müqəddəs Georgi də türk olub və i.a. Və yaxud qələmə verirlər ki, babalarımız alban xristianları olublar. Bütün bunlar müxtəlif yönümlü missionerlərin kələyindən başqa bir şey deyil, məqsəd də türkləri və xüsusən də azərbaycanlıları xristianlığa cəlb etmək, doğmalaşdırmaq və islamdan uzaqlaşdırmaqdır. Albaniyanın xristianlıq tarixini yada salanların məqsədi heç də xalqımızın tarixini zənginləşdirmək deyil, bizi islamdan uzaqlaşdırmaqdır. Bəli, türkdilli albanlardan bəziləri (hunlar, sabirlər və i.a.), həqiqətən də, xristianlığı qəbul ediblər. O zamanlar bunda heç bir qəbahət olmayıb, çünki bütün dünya monoteist dinlərin arxasında getməyə meyilli idi. Xristianlığı bütün alban xalqı qəbul eləməmişdi, alban xalqının çox az bir qismi xristianlığı qəbul elədi. Başqa bir qismi isə Tanrıçılığa sadıq qaldı. Özü də xristianlığı qəbul edən albanlar sonralar islama keçmədilər, onların hamısı erməniləşdi. Beləliklə, albanların xristianlığı qəbul edən hissəsi erməniləşdi, tanrıçılıqda qalan hissəsi isə islamlaşdı və bu gün özünü azərbaycanlı adlandıranlar onların varisləridirlər. Xristian-albanlar tanrıçı-albanlarla artıq etnik fərqlə məruz qaldılar. Onların, yəni xristian albanların xalqımızın sonrakı təşəkkülündə, xüsusi ilə islamlaşma dövründə heç bir iştirakı olmadı. Bu faktlar bir çox ciddi tədqiqatlarla təsdiqlənir. Bu gün islama inamı olan azərbaycanlıların babaları islamaqədərki dövrdə nə xristianlığa, nə də hər hansı başqa dinə deyil, məhz Tanrı dininə inanıblar. Xalqımız islamı qəbul edib, doğmalaşmış, islamla inkişaf edib. Bizim doğma dinimiz, milli dinimiz islamdır. O ki qaldı tarixi araş-

dırmalara, mənə belə gəlir ki, bizim elmi potensialımız, daha yaxşı olardı ki, şamançılığı və tanrıçılığı araşdırsın, xaçpərəstliyin və zərdüştlüyün özünün araşdırıcıları kifayət qədərdir.

Zərdüştlük və tanrıçılıq arasında bəzi fərqlər

Zərdüştlük və tanrıçılıq arasında olan bəzi fərqləri də qeyd etmək istərdim.

Zərdüştlük yeddi bütə inamdan irəli gəlir, Herodotun dediyinə görə, qədim çar skifləri/quzlar, oğuzlar səkkiz bütə inanırdılar¹⁰⁴.

Dilimizdə «ocaq» sözü var. Bu söz məhz bizim dilimizdən bir çox dillərə və həmçinin rus dilinə keçib. Türk düşüncəsində «ocaq» həm od, atəş, həm də «ailə» deməkdir. Biz isə tariximizi unudaraq bütün od, atəşlə bağlı hadisələri birbaşa Zərdüştlüklə bağlayırıq. Bu, heç də ədalətli bir mövqə deyil. Niyə? Ona görə ki, qədim türklərdə, həmçinin azərbaycanlılarda “oda sitayiş” olub, amma bu heç də Zərdüştlüklə eyni bir təfəkkür deyil.

Zərdüştlükdə oda sitayiş dinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Tam fərqli olaraq, türklərdə oda sitayiş mahiyyətə “ailə oduna=ocağa” sitayiş olaraq tanrıçılıq dininin tərkib hissəsidir. Zərdüştlükdə müqəddəs olan «Məbəd odu»dur, tanrıçılıqda müqəddəs olan “ailə odudur, yeni ocaqdır”. Zərdüştlükdə “məbəd odu”nu qoruyan rahiblərdir, tanrıçılıqda ailə odunu=ocağı qoruyan ailənin baş qadınıdır. Zərdüştlükdə qurbanlar məbəddə “məbəd odu”na verilir. Tanrıçılıqda “ailə oduna=ocağa” hər yeni il qurban verilir. Zərdüştlükdə qurbanı məbəd rahibləri, tanrıçılıqda qurbanı evin baş qadını elə “ailə odu=ocağı” qarşısında verir. Tanrıçılıqda “ailə odunu=ocağı” evdən bayıra çıxartmaq olmaz, özgə ailəyə vermək olmaz. Qədim türklər bir yerdən başqa yerə köç edəndə “ailə odunu=ocağı” söndürməzdilər, oda su tökməzdilər, onun közünü özləri ilə aparıb yeni yerdə yandırardılar. Tanrıçılıqda gəlin gələndə iki odun arasından keçib bəyin evinə daxil

olurdu. Bu da odla təmizlənmə mərasimi kimi qiymətləndirilir. Zərdüştlükdə Xeyir və Şər bir-birilə vuruşan müstəqil ilahi qüvvələrdir. Tanrıçılıqda Xeyir və Şər hər insanın daxilində gedən mübarizəni əks etdirir. Evlənmək prinsiplərində tanrıçılıqla atəşpərəstlikdə əsaslı fərq var. Atəşpərəstlər (Zərdüştlər) arasında incest (lap yaxın qohumların, hətta ana+oğul evlənməsi) mümkün idi, türklərdə isə ekzoqamiya (kənar tayfalardan evlənmə) ənənəsi hökm sürürdü.

Türklər qurdu totem sayırlar, Zərdüştlər isə qurdu məhv olunacaq düşmən sayırlar. Ahuramazdanın yaratdığı “yaxşı” heyvanlara qarşı çıxan Anqra Manyunun yaratdığı “pis” heyvanlar «Avesta»da “xrafstra” adlanır. “Xrafstra”ya, yəni ziyan gətirən heyvanlara canavar (qurd) da daxildir. Zərdüştpərəstin düşmənləri arasında hər zaman qurdun adı çəkilir. Qurdu məhv etmək zərdüştlərdə xeyirxahlıq və yaxşılıq hesab olunur¹⁰⁵.

Zərdüş atı qurban verməyə mənfi baxırdı¹⁰⁶, qədim türklər isə atı qurban verməyi müqəddəs hal kimi qiymətləndirirdilər.

«Avesta» mədəniyyətinin daşıyıcıları, yəqin ki, dəmir istehsalı ilə məşğul deyildilər¹⁰⁷, ancaq türkdilli tayfalar metal istehsalı ilə lap qədim dövrlərdən məşğul idilər.

«Avesta»da ayrı-ayrı tayfalar haqqında danışılır¹⁰⁸, halbuki qədim türkdilli tayfalarda tayfa quruluş sistemi aparıcı amil idi.

Meyitləri yandırmaq ənənəsi zərdüştilərdə deyil, məzh türklərdə, bir qayda olaraq, mövcud idi. Arxeoloqlar müəyyənləşdiriblər ki, Qara dənizdən şimalda yaşayan türkdilli skiflərin aşkar olunan məzarlarının 36%-ində meyit yandırılma üsulu ulə basdırılıb. Meyitin yandırılmasının türk ənənəsi olduğunu Brokqauz F.A. və Efron İ.A. “Ensiklopedik lüğət”ində, çuvaş tədqiqatçısı N. Biçurun, L. Qumilyov və bir çox başqa alimlər tədqiqatlarında qeyd ediblər. Bəlkə elə bu səbəbdəndir ki, türklər arasında “külünü göyə sovuraram” deyilişi qədim türk etiqadına görə ən ağır qarğışlardan biridir.

Xüsusi qeyd etməliyəm ki, zərduştilər meyiti murdar, odu isə müqəddəs saydıqlarından nəinki meyiti yandırmazdılar, hətta can verən bir şəxslə odu biri-birilərindən aralı saxlayardılar. Hindlilər isə meyiti yandırıb, külünü suya atardılar.

3.3. Biz kimik, hansı dünyagörüşün məhsuluyuq?

Eklektik, yoxsa əcdadlarımızın ənənəsi üzərində qurulan milli dünyagörüşü, milli düşüncə tərzii? Fəlsəfədə, incəsənətdə və memarlıqda «eklektika» adlı ifadə var. «Eklektika» bir-biri ilə heç bir məntiqi əlaqəsi olmayan və bəzən qarşıduran müxtəlif üslubların, müxtəlif dünyagörüşlərin, müxtəlif düşüncə tərzlərinin və müxtəlif məntiqlərin, müxtəlif məktəblərin, bir-birinə zidd prinsiplərin və baxışların harmoniyasız toplusu deməkdir. Mütəxəssislər tərəfindən eklektika heç zaman yüksək fikir kimi qiymətləndirilməyib. Eklektik üsulla formalaşan hər hansı mövqe, xüsusən psixologiyada daxilən ziddiyyətli, məntiqsiz və inamsız bir nəticə kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatçı məntiqi ardıcılığa əsaslanmayanda, nəticədən şübhəli olan zaman, hər hansı sivilizasiyanın, mədəniyyətin, xalqın özünə məxsusluğunu inkar edəndə eklektika özünə yer tapır. Eklektik üsul əksər hallarda, xüsusən özünüdərk etmə probleminə ziddiyyətli nəticə verir.

Eklektik, yəni yamaq, qurama, qondarma düşüncə sistemi ilə yaranan milli düşüncənin özü də eklektik, qurama, qondarma, yamaqlı düşüncə tərzii ola bilər. Belə düşüncə tərzii üzərində biz öz milli düşüncəmizi qura bilmərik! Milli düşüncəni belə bir əsas üzərində qurmaq səhvdir.

Nədir eklektika, nədir yamaq, qurama, qondarma düşüncə sistemi? Bunların mahiyyəti nədədir? Ondadır ki, bəzilərimiz deyirik ki, biz türkük, amma monqolun bizə dəxli yoxdur. (Var! Biz ikimiz də bir ana dildən yaranmış iki dilin məhsuluyuq. Biz minilliklərlə birlikdə inkişaf etmişik. Biz monqoldan imtina edə-

rək dünyanın ən dahi şəxslərindən olan Çingiz xandan da imtina edirik). Bəzilərimiz deyirik ki, türkün, ancaq köçərlik həyat təzi bizə yaddır. (Yad deyil. Biz bir neçə min il köçəri həyat təzi sürmüşük və onunla fəxr etməliyik. Biz tarix boyu yaşadığımız köçəri həyat təzindən imtina edərək atı, iti əhliləşdirməyimizdən də imtina edirik. Biz, demək olar ki, heyvandarlıq, ovçuluq, savaş sahəsində dünya tarixinə bəxş etdiyimiz bir çox dahiyanə icadlardan imtina edirik.) Bəzilərimiz deyirik ki, türkün, ancaq atəşpərəst olmuşuq (deməli, biz dünya fəlsəfəsinə bağlı olduğumuz tanrıçılıq kimi çox mükəmməl təkəkkür təzindən imtina edirik), bəzilərimiz deyirik ki, türkdilliyik, ancaq «Avesta» bizim dilimizin məhsuludur (bunu deyərək biz Herodotun nümunələrini göstərdiyi və ən azı 2700 illik tarixi olan quz (oğuz) dilindən imtina edirik). Bəzilərimiz deyirik ki, türkün, ancaq Tanrıçılığın nə olduğunu bilmirik, biz deyirik ki, türkün, ancaq toponimikamızı əksər hallarda tərəddüdsüz başqa dillərin əsasında izah edirik (bunu edərək, biz özümüz öz əlimizlə bu torpağın sahibi olmadığımızı, bu torpaqda gəlmə olduğumuzu dolayı yolla təsdiqləyirik)... Bax, budur eklektik, yamaq, qurama, qondarma düşüncə təzi. Dünyada bu şəkildə yamaq, qurama, qondarma sistem üzərində milli dünyagörüşünü, düşüncəsini quran ikinci xalq varmı? Onu da bilməliyik ki, heç bir xalq özlərinin milli düşüncələrini belə yamaq, qurama sistem əsasında qurmurlar. Bizdə də qurmamaq üçün bütün əsaslarımız var.

Eklektik yanaşma insana nəinki öz mənliliyini tapmaqda çətinlik yaradır, insan tarixinin həqiqətlərinə inamını itirir, insanda milli özünüdərkətmə qabiliyyətinin immunitetini, hətta təbiiliyini itirir.

Zərdüşt bir şəxsiyyət kimi və Zərdüştlük bir dünyagörüşü kimi çox cazibədardır. Bir çox ziyalılarımız bizim tarixən atəşpərəst olduğumuzu iddia edirlər. Nağıllarımızda, dastanlarımızda atəşpərəstliyin izlərini axtarırlar. Bunu inkar etmək olmaz.

Əgər biz, həqiqətən də, atəşpərəst olmuşuqsa və nəticədə, deməli, hind-İran sivilizasiyasının məhsuluyuqsa, onda, deməli, biz əslən türk deyilik, hər cəhətdən yarımçıq bir millətlik. Onda ikinci versiya qüvvəyə minə bilər. Yəni biz iki sivilizasiyanın (hind-İran və türk-Altay) məhsuluyuq. Onda “biz kimik?” sualı yaranır. Belə halda biz nə iranlıyıq, nə də turanlıyıq. Bu iki sivilizasiyaların ikisinə də yad və yamaq bir xalqıq.

Biz bir şeyi tam aydınlaşdırmalıyıq. Əgər biz həqiqətən də zərdüştlük dininə mənsub olmuşuqsa, deməli, biz Altay-Ural-türk sivilizasiyasının məhsulu deyil, İran mədəniyyətinin məhsuluyuq.

Bir çoxları deyirlər ki, dünyada elə bir xalq yoxdur ki, onun təşəkkülündə bir neçə xalq iştirak etməsin. Bu, həqiqətən də belədir. Ancaq bəzi alimlər belə demirlər. Bəzi üzdənirəq milli alimlərimiz bizi inandıрмаğa çalışırlar ki, biz XII əsrə qədər irandilli, yaxud da qafqazdilli idik, XII əsrdən sonra türkləşmişik. Bu heç də iki xalqın birləşməsindən əmələ gəlmək deyil. Bu sadəcə əslinə, nəcabətinə, kökünə naxələflik, dönüklük deməkdir, dönüklük! Biz bununla razıyıqmı?

Məncə, biz ilk əvvəl onu dərk etməliyik ki, biz kimik, hansı sivilizasiyanın məhsuluyuq.

Sualı belə qoyduqda biz araşdırmalıyıq ki, biz hind-iran sivilizasiyasının, yoxsa türk-altay sivilizasiyasının məhsuluyuq. Köçəri həyat tərzinə biz istehza ilə baxırıq, yoxsa tariximizin ayrılmaz hissəsi sayırıq? Əcdadlarımız hansı milli dini yaradıbdır, Atəşpərəstliyi (Zərdüştlüyü), yoxsa Tanrıçılığı? İlk peyğəmbərimiz kim olub, Zərdüşt, yoxsa Qorqud¹⁰⁹? Dilimiz hansı dil olub, oğuz (quz), yoxsa «Avesta»? Yazımız hansı olub, qədim İranın mixi yazısı, yoxsa Orxon-Yeniseydə tapılan türk yazıları? Tarixi qəhrəmanımız Əfrasiyabdır (Alp Ər Tonqa), yoxsa Rüstəm-Zal? Ailə ocağına sitayiş etmişik, yoxsa məbəəd oduna? Ailə ənənəsi inest əsasında yaranıb, yoxsa ekzoqamiya? Bizim ulu babaları-

mız Herodotun yazdığı quzlar/oğuzlar olub, yoxsa düşüncəmizə yad və naməlum olan əfsanəvi arilər?

«Özünə qayıt, türk» ifadəsinin mənalarından biri də məhz bundan ibarətdir ki, biz bu suallara cavab verərək kimliyimizi anlayaq.

IV. TÜRKÇÜLÜYÜN OYANIŞI

Hakimlərin və ziyalıların türkçülüyə qayıdış yolunda tarix boyu etdikləri cəhdlər

4.1. Türkçülüyn tarixi kökləri

Qədim çar skiflərində (quz/oğuz) soy ənənələrinə sadıqlıq. Herodot yazırdı ki, skiflər (quz/oğuz) öz ənənələrinə sadıqdırlar. Onların arasında soy ənənələrinə sadıq olmayanları qətlə yetirirlər. O, yad xalqların ənənələrinə sitayiş etdiklərinə görə iki nəfər skifin (quz/oğuz) qətlə yetirilməsi haqqında məlumat verir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, qətlə yetirilənlər adi insanlar deyildilər, onlardan biri hakimiyyətdə olan Skil adlı skif (quz/oğuz) çarı, o biri isə qədim yunanlar tərəfindən dünyanın yeddi ən müdrik şəxslərindən biri kimi tanınmış, böyük filosof, qədim olimpiya oyunlarının qalibi, mənşəcə skif (quz/oğuz) olan Anaxarsis idi. Qədim skiflərin (quz/oğuz) soykökünü dananlara, unudanlara, naxələf çıxanlara qarşı münasibətləri belə olub.

Qədim çin mənbələrində hun ənənələri haqqında məlumatlar. *Orxon-Yenisey yazılarında türkçülük.* *Tonyukukun və Bilgə xaqanın türkçülük baxışları (e.ə. II əsr–b.e. VI əsri)* e.ə. II əsrdə yaşayan çin tarixçisi Sma Syanın əsərində Asiya hunlarının imperatorunun öz müşaviri Çunqhan Yuexlə söhbəti var. Yazıda deyilir: «Hunlar ona görə mövcuddurlar ki, öz çövrələri və paltarları ilə kifayətlənirlər və heç kimdən yardım istəmirlər. Onlarda bu ənənənin dəyişməsi baş versə, bütün hun xalqını qul

etmək olar». Bilgə xaqan türklərin həyat tərzini dəyişmək fikrinə düşərkən vəziri Tonyukuk onu bu cəhddən çəkinməyə çağırır. Onu inandırır ki, türk həyat tərzini dəyişsə, özü də dəyişilib zəifləyəcək, belə halda qonşu dövlətlər bizi işğal edəcəklər. Orxon-Yenisey yazıları arasında Gültəkin abidələrində verilən yazılardan türkçülüyün hələ onda artıq aktual olduğu qeyd olunur. Bu yazılarda türklərin hansı halda qalib, hansı halda isə məğlub olduqları izah olunur. Bilgə xaqanın «Özünə qayıt, türk!» kəlməsi ilə bitən məşhur kəlmələri məgər türk soy düşüncəsinin əsasını təşkil etmirmi?

Atillanın türkçülüyü və soy ənənələrinə sadiqliyi. Bizanslı Prisk Paniyski (V əsr) və alman (qot) tarixçisi İordan (VI əsr) böyük hun hökmdarı Atillada soy düşüncəsinin çox güclü inkişaf etməsindən yazırlar. Atillanın əsgərlərindən biri çöldə qədim qılınc tapır. Atilla qılıncın qədim babalardan qaldığını, xüsusən ona göndərildiyini və onun dünya üzərində hakimliyini təsdiq edən bir əlamət olduğunu deyir. Bu hadisədə, sadəcə, vəzifə hərisliyindən söhbət getmir, söhbət ondan gedir ki, Atilla qədim skiflərdən qalan ənənəyə sadiqliyini bildirir.

Moisey Kalankatuklu hunların milli ənənələrə sadiqliyi haqqında. Moisey Kalankatuklu hunların milli ənənələrə sadiqliyi haqqında yazır, hunların dini əqidələri, daha doğrusu, tanrıçılıq haqda söz açır.

Mahmud Kaşğarlıda türkçülük (XI əsr). Dilimizdə elə bir söz, elə bir ifadə yoxdur ki, M.Kaşğarının türkçülük qarşısında xidmətlərini həmin sözlə, ifadə ilə qiymətləndirə bilək. M.Kaşğarlı özünün məşhur "Türk dillərinin toplusunu" yazaraq nəinki türk tarixində, dünya dilçilik elmində fəvqəladə xidmətlər etmişdir. Ona qədər belə bir əsər dünyanın heç bir dilində, heç bir yerində yaranmamışdı. Bu əsərdə o, ilk dəfə olaraq türk tayfalarının və xalqlarının adlarını, türk dünyasının xəritəsini, türk folklorunun, şeirlərinin, nəsr nümunələrinin, atalar sözlərinin, türk dilləri ara-

sında müqayisəli təhlilini, türk dillərinin qrammatikasını, türk dilində olan isimləri, felləri, fellərin quruluşunu, şəkilçiləri göstərir, türk dillərində söz yaratma proseslərini izah edir. Türklər haqqında ərəb mənbələrində verilən məlumatları, türk dilinin bütün İslam xilafəti tərəfindən öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edir. XX əsrdə türklərin özlərinin və dillərinin qədimliyini sübut etmək, türk dillərinin tarixi inkişafını, qrammatikasını öyrənmək baxımından M.Kaşğarının "Türk dilləri toplusu"nun əvəzsiz xidməti vardır.

Yusif Balasaqunluda türkçülük (XI əsr). Yusif Balasaqunluya qədər türk müəllifi tərəfindən türk dilində, türklər haqqında, türk dövlətinə aid yazılan başqa əsər bizə məlum deyil. Yusif Balasaqunlu öz əsərində türklərə idarəçiliyə, yaxud xoşbəxtliyə, bilik qazanmağa gedən yolları göstərir. Əsərdə hadisələr adı çəkilməyən türk dövlətində baş verir. Əsərin bütün qəhrəmanları türk adı daşıyır. Burada türklər üçün vacib olan ədəbi, mənəvi, didaktik prinsiplər verilir. Əsərdə əfsanəvi türk bahadırı, sərkərdəsi Alp Ər Tonqa göstərilir. Dövlətin hakimi Gündoğdu, vəziri Aydoldu, onun oğlu Öyülmüş, dərviş Öydürmüşdür. Əsər dörd əxlaq prinsipi üzərində qurulmuş mənəviyyatın izahından ibarətdir: Ədalət, Xoşbəxtlik, Dərrakə (Ağıl) və nəhayət, «gözü tox olmaq», «qənaət», «ağıbət», «afiyət», «sağlamlıq». Əsərin xüsusiyyətlərindən biri odur ki, əslində qəhrəmanlar canlı insan kimi deyil, keyfiyyətlər toplusu kimi təqdim olunurlar. Əsərdə insan üçün biliyin, natiqliyin vacibliyi, xoşbəxtliyin və ağılın mahiyyəti, dilə ithaf, saray məmurunun vəzifələri, ağa və nöker, ailə qurmaq, ata-oğul münasibətlərinə aid düşüncələr, uşaqları tərbiyələndirmək üçün tövsiyələr, yaxşılığa-yaxşılıq prinsipini həyata keçirmək, dostluğa naxələflik haqqında yazılar var. Əsər türkçülüüyün, türk mənəviyyatının, türklərin inkişafının bənzərsiz şah əsəridir. "Kutadqu bilik" əsərini elmə ilk gətirən avstriyalı şərqşünas fon Hamer Purquştal olmuşdur. O, bu əsəri 1796-cı ildə İstanbulda alıb,

Vyana kitabxanasına hədiyyə etmişdir. Məhz Q.Vamberi bu əsəri alman dilində ilk dəfə nəşr etdirmişdir. Ondan sonra V.V.Radlov 1891–1900-cü illərdə onun bütün mətnini iki dildə – qədim türk və alman dillərində nəşr edərək elmə daxil etmişdir. Sonralar bu əsər müxtəlif dillərdə nəşr olunmuşdur. Otto Alberts adlı alman alimi Yusif Balasaqunlunun dövlətçilikdə tətbiq olunan etik baxışlarını Aristotelin və İbn Sinanın baxışları ilə müqayisə edir. Bu əsərin ali məqsədi türklərə öz dillərini bilmək, dövlətçiliyi öz dillərinin və dövlətçiliklərinin ənənəsində qurmağı aşılamaqdır. Bu əsərin türkcülüyə töhfəsi ondan ibarətdir ki, burada bir neçə problem irəli sürülür: türk dili istər ədəbiyyatda, istər elmdə, istərsə də dövlətçilikdə ərəb və fars dillərini əvəz etməlidir; türk sülalələri dövlətlərini türk ənənələri üzərində qurmalıdırlar; türk dövlətçiliyi islam əxlaq normaları üzərində qurulmalıdır; türk dövləti dünya fəlsəfi ənənələrindən qidalanmalıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, Yusif Balasaqunlunun dünyagörüşü üç mənbəyə əsaslanır: *fəlsəfə, şamanlıq (türk tanrıçılığı) və islam*. Türkoloq A.N.Kononov belə hesab edir ki, bu əsər islam dünyagörüşünə və ideologiyasına əsaslanan və onu təbliğ edən türk dilində yazılan ilk əsərdir. Beləliklə, biz Yusif Balasaqunlunun əsərində üç hadisənin – sonralar daha bariz şəkildə açılan türkçülük, islamçılıq və avropalaşma kimi fikirlərin təzahürünü görürük. O, həm antik yunan fəlsəfəsinə, həm türk dilinə, mədəniyyətinə, dövlətçiliyinə və dünyagörüşünə qayıdış, həm də türk düşüncəli və islam əxlaqlı dövlətin mövcudluğuna əsaslanır.

Seyid Əhməd Yasəvidə türkçülük (XII əsr). Türk dilində yazan ən ilkin şairlərdən biri də Seyid Əhməd Yasəvi olub. Onun türkcülüyə xidməti o olub ki, o, türk dünyasında şeirə mənəvi duruluq gətirmiş və baxmayaraq ki, ilahiyyətə bağlılıqla dini ən yüksək ideologiya səviyyəsinə qaldırıb, dini-mənəvi dəyərləri poetik təfəkkürün içərisindən keçirib xalqa çatdıran təsəvvüf ədəbiyyatını yaradıb. S.Ə.Yasəvinin “Divani-hikmət” əsəri türkdilli ədəbiy-

yatımızın şah əsərlərindəndir. Sonralar türk dünyasında Yunis Əmrə onun varisi oldu. Beləliklə, biz üç böyük türkün türkçülük-də xidmətlərini qeyd edərək, onların yaradıcılığında, sonralar – XX əsrdə formalaşmış milli ideologiyanın hüceyrələrini görürük. Bu üç böyük türkün simasında biz XXI əsrin formulasının qaynaqlarını izlədik. XX əsrdə türklərin milli düşüncəsi üç prinsip üzərində qurulur: türk dili (Mahmud Kaşğarlı), islam dininin mənəvi dəyərlərinin mahiyyəti (Seyid Əhməd Yasəvi), müstəqil türk dövlətçiliyi (Yusif Balasaqunlu).

Nizami Gəncəvi (XII əsr) öz əsərlərində türk mövzusunu çox geniş işıqlandırmışdır. Bu haqda Rüstəm Əliyev 1981–1982-ci illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində ətraflı danışır.

Deyilənə görə, Çingiz xan ordusunu dünyanı fəth etməyə göndərəkən ona sual verirlər ki, bütün dünyanı fəth edək? Çingiz xan cavab verir: «Bizə ancaq türk dünyası lazımdır. Son türk rəstınıza gələnə qədər gedin. Son türkü görəkən dayanın». Ona görə də Çingiz xanın döyüşçüləri cənubda Bağdada qədər, Avropada isə Macarıstana qədər getdilər. Çingiz xanın imperiyası dünya tarixində ən böyük və misilsiz imperiya olub. Onun hüduqları fars Əhəmənilərinin, makedoniyalı İsgəndərin, romalı Sezarın, Napoleonun və başqa fəthlərin imperiyalarından ərazicə daha nəhəng, daha möhtəşəm olub.

Əmir Teymur qədim skiflərin/oğuzların, Çingiz xanın imperiyasının təkrarını təşkil etmək istəyirdi. O, dünya hakimi olmaq istəyirdi, amma dünya deyərəkən o da türk dünyasını nəzərdə tuturdu.

Əlişir Nəvainin “Müqayisəti lüğəteyn” (Dillərin müqayisəsi, XV əsr) əsərində türk dilinin başqa dillərdən və xüsusən də fars dilləndən üstünlükləri haqda danışılır.

Şah İsmayılın türkçülüüyü özünü çox qabarıq şəkildə bürüzə verirdi. O, türk dövlətlərinin tarixində ilk dəfə olaraq türk dilini

rəsmi dövlət dili elan etdi. O, İrana da hakim olduğundan bir çox Orta Asiya tarixçiləri Şah İsmayılı türk şairi, lakin fars hakimi sayırlar. Hətta belə hesab edirlər ki, Şah İsmayıl Ağqoyunlu sülaləsini süquta yetirdiyindən İranda türk hakimliyinə son qoydu¹¹⁰.

Koroğlu boylarını əzbərdən yadda saxlayanlar, Dədə Qorqud boylarını qələmə alanlar ən böyük türkçülər olublar, XVI əsrin əvvəllərində onun üzünü köçürənlər də.

Rəşidəddinin "Oğuzların tarixi" (XIII əsr). Rəşidəddin Fəzullah dünya tarixçiliyinin böyük simalarındandır. Onun yazdığı "Cami-ət-təvəriq", yəni "Dünyanın tarixi" əsəri dünya elmində Herodotun "Tarix" əsəri qədər əhəmiyyətli sayılır. Onun bu əsəri həm həcminə, həm də mövzu əhatəsinə görə dünya tarixşünaslığının ən möhtəşəm əsərlərindəndir. Rəşidəddinin türkçülük qarşısında xidməti ondan ibarətdir ki, o, "Oğuz tarixi"ni yazaraq iki min yeddi yüz il bundan əvvəl baş verən hadisələrdən: oğuzların dirçəlişindən, ilk dövlət qurmalarından, tanrıçılıq, büt dininin yaranmasından yazır. Əfsuslar olsun ki, müəllif tərəfindən "Oğuz tarixi" adlanan əsər Azərbaycanda "Oğuznamə" adı ilə nəşr olunub. Rəşidəddin oğuzların iki minlik tarixini yazaraq türkçülüyə, oğuz varisliyinə marağı artırır, türk soy düşüncəsinin intibahını yarada bilir. Məhz Rəşidəddindən sonra dünya xəritəsində üç nəhəng türk imperiyası meydana çıxdı: Osmanlılar, Teymurilər, Səfəvilər. Bu, türkçülüyn dövlətçilik sahəsində təzahürü idi. Azərbaycanda Azərbaycan dilində ilk şeir yazan Həsənoğlunun yaradıcılığı elə bu dövrə təsadüf edir.

Bahadır xanın Oğuznaməsi (XVII əsr). Məhəmməd Əbdül Qazi "Oğuzların tarixi"ni qələmə alıb.

Avropada türkçülük. İlk olaraq Avropada yaşayan türklər dirçəlməyə başladılar. Litva tatarları 1823-cü ildə Varşavada müsəlman cəmiyyəti yaratdılar. Rusiyada "türkçülük" və "pantürkizm" fikirlərini yayanlar Əhməd Ağayev, Yusif Akçura, Əlibəy Hüseyinzadə, İsmayıl Qaspiralı olmuşlar¹¹¹. Avropalılardan isə "türk-

çülük” və “pantürkizm” ürek yandıranlardan xüsusən macar alimi Vamberi Arminius (1822–1913) və polşalı qraf Borzeski Konstantinin (1826–1876) adlarını qeyd etmək lazımdır. Sonuncu Mustafa Cəlaləddin adını və islam dinini qəbul etmiş, Türkiyədə yaşamış və bir sıra əsərlər çap etdirmişdir.

Türkçülüyn Türkiyədə intibahı. XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə bir sıra islahatlar keçirmək istəyən qruplar yaranırdı. Bunlardan “Yeni osmanlılar” və “Gənc türklər” ən gözə çarpanları idilər. “Gənc türklər” 1908-ci ildə hakimiyyətə gəlsələr də, hakimiyyətləri uzun sürmədi. Birincilər «Yeni osmanlılar» idilər, onlar ilk əvvəl islamı Avropanın liberal dəyərləri ilə qidalandıрмаq niyyətində idilər. “Gənc türklər”in isə ideologiyası məhz türkçülük, pantürkizm idi. Onların şüarı “Vətən, Millət, Konstitusiya və Azadlıq” idi. Bu hərəkatların vəhdətindən islamçılıq, avropalaşma, vətən, millət, konstitusiya, azadlıq, türkçülük ideyaları yarandı. İndi bizim üçün adi gələn türkçülüyn milli ideyası türkçülük, müasirləşmə, islamaşma kimi formalaşmışdır.

1908-ci ildə “Gənc türklər” inqilabı nəticəsində monarxiya hakimiyyəti konstitusiyalı oldu. Azsaylı xalqlara mədəni və bəzən hətta siyasi sərbəstlik hüququ verildi. Bu minvalla da məhz türk həmrəyliyi ideyaları (pantürkizm, turanizm) inkişaf etməyə başladı. Bu meyil xüsusən Rusiya imperiyası tərkibində olan türkdilli xalqlara şamil olunurdu. Söhbət sadəcə bu xalqların azad olunmasından getmirdi, bununla yanaşı, bu xalqların məhz Osmanlı imperiyası tərkibində birləşməsindən gedirdi.

Qafqaz Türkiyə ilə Volqaboyu və Sibir türkləri arasında çox vacib bir körpü rolunu oynamalı idi. Osmanlı Türkiyəsi Rusiyada yaşayan bütün müsəlman xalqlarının və xüsusən də türk xalqlarının maraqlarına çox qayğı ilə yanaşırdı. 1908-ci ildə İstanbulda Qafqaz xalqlarının həmrəylik təşkilatı yarandı. (Adı Çərkez təşkilatı olsa da, bütün Qafqaz xalqlarının maraqlarını əks etdirirdi.) Bu təşkilat tarixi, etnoqrafik, folklor, linqvistik problemlərlə

məşğul olmaq niyyətində idi. Bu işləri həyata keçirmək üçün qəzet, kitab, bülleten və jurnallar nəşr olunurdu. Rusiyada baş verən 1917-ci il inqilabından sonra Türkiyədən Qafqaza çoxlu könüllü müəllim və dərslilər göndərildi. Bu tədbirlər Qafqaz xalqlarını müstəqillik ideyasına yaxınlaşdırırdı. Birinci Dünya Müharibəsi ərafında Türkiyədə “Qafqazın Müstəqillik Komitəsi” yarandı. Bu Komitəni yaradanların arasında əslən Qafqazdan olan bir çox Türkiyə paşaları və nazirləri var idi.

Şimali Qafqaz müsəlmanları XIX əsrin 50–60-cı illərində (xüsusən 1863–1864-cü illərdə) kütləvi şəkildə, məcburi olaraq köçürülməyə məruz qaldılar. Belə bir ağır vəziyyətdə onlar üçün pənah yeri məhz Türkiyə oldu. Qəti demək olar, elə bir Qafqaz xalqı yox idi ki, onun bir hissəsi Türkiyəyə köçməsin. Bəzi azsaylı xalqlar xristianlara tabe olmasınlar deyə tam tərkiyədə köçürdülər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, köçənlərin sayı 1 milyona çatırdı. Onların arasında həm türkdilli qaraçaylar və balkarlar, həm də qeyri-türk dilli xalqların nümayəndələri var idi. Türk-Osmanlı hökuməti bu məcburi köçənləri qəbul etməkdə çətinlik çəksə də, buna gedirdi.

Vahid türk dövlətçiliyinin ideoloqu Yusif Akçura vahid unitar türk dövlətinin yaranmasına çağırırdı.

“Türkçülüynün əsasları”nın yaradıcısı Ziya Göyalp ilk dəfə olaraq türkçülüynün əsaslarını dil, din birliyi, türklər arasında mənəvi və mədəni birlik, siyasətdə birlik, türkçülüynün tarixi, türkçülük nədir, türkçülük və turançılıq, türkçülüynün proqramı, vahid siyasi qurumda deyil, siyasi həmrəylikdə görürdü.

Zəki Validi Toğan 1913-cü ildə “Türk tarixinə giriş” adlı monumental əsər yaratmışdır.

Türkiyədə bir-birinin ardınca baş verən üç hərəkət milli ideologiyanın formalaşmasında öz izini buraxdı: «Yeni osmanlılar», «Gənc türklər» və nəhayət, «Mustafa Kamalçılar». XVIII–XIX əsrlərdə osmanlılardan başqa bütün türk xalqları müstəqilliklərini

itirdilər. Əmir Teymurun Toxtamışla, Əmir Teymurun Bəyazidlə, Şah İsmayılın Sultan Səlimlə, Qacarın Azərbaycan xanlıqları ilə türk torpaqları uğrunda qarşıdurmaları türk dövlətçiliyinə böyük zərbə vurmuşdu. Fürsətdən istifadə edərək, türklərin tarixən ümumi olan, lakin tarixin təzadlarından bir-biriləri arasında mübahisə doğuran bütün torpaqlarını rus ordusu işğal etmiş, dilini və dinini dar bir çərçivəyə almış, türkləri dövlətçilikdən məhrum etmişdi. Dünyada bir türk dövləti – Osmanlı imperiyası qaldı.

Osmanlılar imperiyaya daxil olan xalqları əmin-amanlıq vəziyyətində saxlamaq üçün hətta «türk» sözünə qadağa qoydular və hamını birləşdirən və eyniləşdirən «osmanlı» sözü ilə əvəz etdilər. Türk dili məfhumu aradan götürülmüş kimi oldu, onu osmanlı dili məfhumu əvəz etdi. Osmanlı imperiyası çoxmillətli olduğundan türk düşüncəsini birmənalı şəkildə əhalinin düşüncəsinə aşılaya bilmirdi. Bütün əhali dilindən və dinindən asılı olmayaraq osmanlıdır.

Yeganə müstəqil türk dövləti olan Osmanlı imperiyasını o zamanlar artıq «xəstə insan» adlandırırdılar. Avropa onun Balkan, Yaxın Şərq və Şimali Afrikadakı, Çar Rusiyası Şimali Qara dənizdəki, yunanlar və ermənilər Anadoludakı torpaqlarına gözələrini dikmişdilər. Avropanın ən mötəbər salonlarında qəbul olunan bir dəstə türk zadəganı və hərbiçiləri Osmanlı tarixində ilk dəfə olaraq, əvvəl «Yeni osmanlılar», sonra «Gənc türklər» və tənəpərvərlik ideyalarını yaymağa başladılar. Amma nə birincilər, nə də ikincilər uğur qazana bilmədilər. Ziyalılar, mütərəqqi zabitlər özlərini «qara və nadan kütləyə» «milli ruh» vermək, patriarxal ənənələri aradan qaldırmaq, xalqın düşüncəsini yeni məfhumlarla və dəyərlərlə doldurmaq yolunda qurban verməyə hazır olduqlarını göstərirdilər¹¹⁹. Kəndlərdə və şəhərlərdə xüsusi «türk ocaqları» yaranırdı. Lakin bu millətçi ideyaları xalq tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Xalq özünü ilk əvvəl müsəlman kimi tanıyırdı.

Mandelştamın fikrincə, Atatürkün siyasəti «yüz faiz türkçülük olmuşdur»¹¹². Bu iş hətta dövlət tərəfindən maliyyələşdirilirdi¹¹³. Lakin sovet alimləri bu işi milli inkişafa deyil, irqçiliyə yönəlmiş fəaliyyət kimi qiymətləndirirdilər¹¹⁴. Əsl mənada türk millətçilik ideyasının formalaşması və yayılması Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyi altında keçirilən dəyişikliklər zamanı reallığa çevrildi. Mustafa Kamal isə öz nümunəsində milli ideyanın formalaşmasına və yayılmasına təkan verib, şəxsən özü ona rəhbərlik edirdi. Mustafa Kamalın tərəfdarları xalqa milli ideyanı aşılamaq üçün kəndbəkənd gəzirdilər. Ziyalılar kənd məktəblərində dərs demək üçün can atırdılar. Türk ədəbiyyatında müəllim, ziyalı, zabıt obrazları çox cəlbedici yaradılırdı. Amma tarix öz hökmünü verdi. Məhz xalq öz türkçülüyünü anlayaraq, Mustafa Kamal paşaya görünməz inam bəsləyərək, onun dalınca getdi və dünya xəritəsində dövlət dili türk dili olan Türkiyə adlı müstəqil bir dövlət yaratdı.

Pantürkizmin dünya elmi tərəfindən birmənalı qəbul olunmuş izahı yoxdur. Bu cərəyan müxtəlif prinsiplərlə izah olunur. Məncə, ümumiyyətlə, bu ifadə dünya siyasətində və elmində, bir növ, devalvasiyaya uğramışdır. Həm də türk alim və siyasətçiləri özləri bu termindən heç istifadə etməmişlər. Onlar daha çox “türkçülük” terminindən istifadə etmişlər. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, “türkçülük” termini ilə yanaşı “türk həmrəyliyi” termini bugünkü reallığı daha çox ifadə edir.

4.2. Çar Rusiyasında türkçülük

Ruslaşma Rusiyanın dövlət siyasəti kimi inkişaf etməkdə idi. Artıq 1830-cu ildə Rusiya başqa xalqların nümayəndələrindən rus meyilli ziyalı hazırlamaq siyasətinə keçdi. Həmin il “rus-tatar” məktəbləri açılmağa başladı. XIX əsrin ortalarında Qori seminariyası açıldı. Bu təhsil ocaqlarına Çar Rusiyası böyük ümidlə ba-

xırdı. Onlara belə gəlirdi ki, rus təhsili almış hər hansı azərbaycanlı tam rus meyilli olacaq və xalqını ruslara yönəltmək işində Rus dövlətinin əsas dayacağına çevriləcək.

Rusiyanın türkdilli xalqlarının ruslaşdırılmasının məşhur ideoloqu N.N.İlminski (1822–1891) ruslaşdırma işinin mahiyyətini türkdilli xalqların xristianlaşdırılmasında görürdü.

Bunlarla yanaşı, 1902-ci ildə Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr olundu. Mahiyyəti “türk” məfhumunu avropalaşmağa və islamlaşmağa qarşı qoyurdu. Yusif Akçura 1904-cü ildə çap etdiyi “Üç tərəz siyasət” adlı türkçülük haqqında məqaləsində türkçülük haqqında əsas fikirlərini irəli sürmüşdür. Onun ardınca 1905-ci ildə türkçülüynün mahiyyətinin “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyasını açıq bildirən Əli bəy Hüseynzadə və 1923-cü ildə “Türkçülüynün əsasları” adlı əsərini yazan Ziya Göyalp gəlir.

Türk həmrəyliyyəinin ilk qaranquşu İsmayıl bəy Qaspiralı (1851–1914). İ.Qaspiralı mədəniyyətimizin genişmiqyaslı olaraq türkləşməsinin banisidir. Onun 1883-cü ildən nəşrə başlamış və 31 il Kırımın Bağçasaray şəhərində çap olunan “Tərcüman” qəzeti, demək olar ki, Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetindən sonra türk dünyasının ən fəvqəladə hadisəsi oldu. Azərbaycan ziyalılarından Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə və b. bu qəzetin türkçülüynün inkişafında böyük rol oynadığını xüsusi olaraq qeyd edirdilər. 1900-cü ildə o, türk alimlərini və ədiblərini əhatə edən ensiklopedik lüğət nəşr etdirmişdir. İ.Qaspiralının çoxsaylı kitabları qalıb. Onlardan birinə ön söz olaraq İ.Qaspiralı yazır ki, türk alimlərini öyrənməklə biz türk millətinin təbiətdən verilmiş istedadının və onların dünya elminə verdikləri töhfələrin şahidi oluruq. İ.Qaspiralının fəaliyyətinin mahiyyəti onun verdiyi «düstur»dan aydın görünür: “Dildə, fikirdə, işdə birlik”. Tarixin təkəri artıq fırlanmağa başlamışdır.

İsmayıl bəy Qaspiralı Rusiyanın müsəlman xalqları arasında yeni təfəkkürün yaranmasında əvəzsiz rol oynayan və cədidçilərin ən möhtəşəmi idi. Qaspiralının fəaliyyətinin əsas mahiyyəti üç istiqamətə yönəlmişdi: birincisi, müsəlman icmalarının maarif vasitəsi ilə müasirləşməsi, ikincisi, Rusiya müsəlmanlarının siyasi və mənəvi birliyinin yaradılması, üçüncüsü, Rusiya müsəlmanlarının Qərblə əlaqəsinin yaradılması. İsmayıl Qaspiralı türk xalqlarını maarif, elm, mədəniyyət sahəsində türk birliyinə və Qərbi öyrənməyə çağırır. Maarifləndirmədə etdiyi inqilab ondan ibarət oldu ki, yeni yaranmış türk məktəblərində əlifba ərəb fonetikasi əsasında deyil, daha asan olan Avropa fonetikasi əsasında aparıldı. “Dəli Kür” filmində gördüyümüz səhnə, yəqin, çoxlarının yadındadır. Azərbaycan uşaqlarına ərəb fonetikasi və qrammatikasi əsasında qurulan tədrisin bir epizodu göstərilir. Əlifba öyrədilərkən deyilən sözlər (əlif zəbər ə, bey zəbər bə, tey zəbər tə) bizlərdə, yəni tamaşaçılarda təbəssüm doğurur, amma XX əsrin əvvəllərinə qədər əlifba öyrənən uşaqlarımızın çoxunun taleyi bu yoldan keçirdi.

1884-cü ildə İ.Qaspiralı ərəb qrafikasının yeni oxu üsulunu irəli sürdü. Bunu reallaşdırmaq məqsədi ilə o, xüsusi dərslik nəşr etdirdi. Bu üsul ərəb və türk yazılarının oxunması və tədrisini xeyli asanlaşdırdı, tədris dövrünü qısaltdı. İ.Qaspiralının dərsliyi qısa müddətdə bütün köhnə tədris dərsliklərini sıxışdırıb aradan çıxartdı. İ.Qaspiralının üsulu ilk əvvəl mollaxanalarda dərs verənləri və Çar Rusiyası hakimlərini narahat etdi. Niyə? Birincisi, tədris dini məktəblərdən uzaqlaşdırılıb, dünyəvi sahəyə keçirilirdi, ikincisi, müsəlman xalqları qısa müddətdə savadlanıb öz hüquqlarını daha cəsarətlə tələb etmək iqtidarında olacaqdı. Köhnə tədris üsulu ilə yeni tədris üsulu arasında mübarizə müsəlman ziyalıları və din xadimləri arasında geniş diskussiyaların mövzusu oldu. Yeni üsulun tərəfdarları sadəcə əlifba tədrisi ilə kifayətlənməyib, getdikcə, ümumiyyətlə, müsəlman xalqlarının daha sür-

ətlə savadlanması, dünyəvi elmləri, Avropa dillərini öyrənməsi, təlim milli dillərdə aparılan məktəblərin açılması, dini baxışları fanatizmdən, nadanlıqdan təmizləmək kimi məsələləri geniş şəkildə qoyurdular. Hakimiyyət dairələri xüsusi göstərişlə aydınlaşdırırdılar ki, müsəlman ziyalılarından kim yeni üsulun tərəfdarıdır, harada yeni üsullu məktəblər açılıb, onlarda kimlər müəllim işləyir, bu fəaliyyət Osmanlı imperiyasından dəstək alırmı və i.a. Sonuncu məsələ çarizmi xüsusi ilə narahat edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısından Rusiya türkləri arasında Üsulicədid (Yeni üsul) hərəkatı inkişaf etməyə başladı. 1843-cü ildə Rusiyanın müsəlman, türk xalqları arasında, əsas məqsədi təhsil sistemində islahatlar etmək olan, “Cədid” hərəkatı başladı. XIX əsrin 70–80-ci illərində cədidçilik bir ictimai-siyasi hərəkat kimi artıq formalaşmışdı. Mollaxanalarda köhnə üsulla=“üsuli-qədim” metodu ilə savadlanma prosesi 3–5 il çəkirdisə, üsulicədid metodu ilə savadlanma 1 il çəkirdi¹⁵. Azərbaycanda üsulicədid məktəbləri artıq 70-ci illərdən açılmağa başladı. Başlangıç fikiri dini məktəblərin islahatı olsa da, bu hərəkat bununla kifayətlənməyərək, Rusiya müsəlmanlarında, türklərində yeni tefəkkürün formalaşmasına yönəldi. Beləliklə, üsulicədid sadəcə təhsil islahatı kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz. Bu hərəkat, ümumiyyətlə, müsəlman, türk xalqlarının mədəniyyətinin yeni yollarının formalaşması üçün cəhdlər demək idi. Bu üsulun baniləri və tərəfdarları əslində Çar Rusiyasının sıxıntıları və təqibləri şəraitində böyük cəsarət göstərdilər. Əslində özündə ictimai-siyasi, milli-vətənpərvər və demokratik mənə daşıyan cədidçilər hərəkatının, Rusiyanın müsəlman, türk xalqlarının milli özünüdərk etmə yolunda yeni tefəkkürün formalaşması və millətlərin dirçəliyi yolunda əvəzsiz xidmətləri vardı. Cədidçilər mollaxanaların dünyəvi məktəblərlə əvəz edilməsini, tədrisin ana dilində aparılmasını, milli dillərdə qəzetlərin nəşrini, mədəniyyət ocaqlarının açılmasını, məişətə Avropa elementlərinin daxil edilməsini irəli

sürürdülər. Beləliklə, Rusiyada cədidçilik dörd istiqamətdə inkişaf edirdi: dinin təbliğində yeniləşmə, mədəniyyətdə yeniləşmə, siyasi düşüncənin inkişafı və nəhayət, milli düşüncənin dirçəlişi. Müsəlmanlar arasında 1905-ci ildə baş vermiş siyasi dirçəliş də bir növ cədidçilik hərəkatının nəticəsi idi. Cədidçiliyin ən ümdə nəticəsi türk-müsəlman xalqlarında milli düşüncəyə qayıdışın inkişafı, xalqların dini düşüncənin hökmündən azad olub, ilk əvvəl öz milli düşüncələrini dirçəltmələri, sonra isə müasir milli düşüncəyə yiyələnmələri oldu.

Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarında milli düşüncəyə qayıdış prosesi geniş miqyas alırdı. Məncə, etnik düşüncə ilə dini düşüncənin müasir təfəkkür ilə vəhdətinə müasir milli düşüncə deyilir¹¹⁶. Qərbə baxış deyərkən ilk əvvəl Osmanlı dövlətinin nümunəsi ortaya çıxırdı. Rusiya hökuməti bu hadisələrdən çox narahat idi. Türkçülük və islamçılıq mərkəzi olan Osmanlı imperatorluğunun təsirindən qorxu o dərəcəyə çatmışdı ki, türk sultanının adyutantı polkovnik İsmayıl Həqqinin «Rusiyada neçə müsəlman yaşayır?» sualı təhlükəsizlik baxımından cavabsız qalmışdı¹¹⁷. Bəzən hətta mollaxana məktəblərində də dünyəvi dərslərin tədrisi çar hökumətini narahat etdiyindən o çalışırdı bunun da qarşısını alsın¹¹⁸. Türklər tarix boyu imperiya mövcudluğunun daşıyıcıları (sahibi) olublar. Yəqin bu səbəbdən türk milli düşüncəsi bəzən imperiya-vətəndaşlıq düşüncəsi ilə əvəz olunurdu. Nə qədər ki, türk xalqları hakim xalq idi, müxtəlif əraziləri və xalqları işğal edirdi, möhtəşəm imperiyalar yaradırdı, etnik düşüncə onun üçün dar bir çərçivə kimi görünürdü. Bununla yanaşı, uzun əsrlər türk düşüncəsi dini düşüncə ilə əvəz olunurdu. Bəzi türk xalqları nəinki millətinə, hətta dillərinə də «müsəlman dili» deyirdilər. Müsəlman məfhumu ilə türk məfhumu eyniləşmişdi. XVIII–XIX əsrlərdə, demək olar ki, Şimali Qafqazın bütün müsəlman xalqları milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Osmanlılar tərəfindən türk sayılırdılar.

Dirçəliş, qayıdış lazım idi. Amma tarix o dərəcədə bir tərəfdən nəhəng və əzəmətli, o biri tərəfdən isə ziddiyyətli idi ki, onu o zamanlar heç kim bir çərçivəyə alıb konsepsiyasını düzəldə bilmədi.

Çar Rusiyasında türkçülük ideyasının yayılmasına təkan verən əsas amillərdən biri məhz türklərə qarşı ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti idi. Rusiya imperiyası tərkibində türkçülük bir neçə cərəyanla inkişaf edirdi. İlk əvvəl, sadəcə, türklərə xaçpərəst xalqlarla bərabər hüquq verilməsi məsələsi qaldırıldı. Sonra türk xalqlarının Rusiya tərkibində muxtariyyət hüququ uğrunda mübarizəsi baş verdi. Nəhayət, türk xalqları müstəqil dövlət uğrunda mübarizəyə başladılar və uğur qazandılar.

4.3. Cəmaləddin Əfqani

Türk dünyasının böyük fikir adamı Cəmaləddin Əfqaninin yaradıcılığında türk xalqı və dili deyil, ümumiyyətlə, islam xalqlarının inkişaf yolları müəyyənləşdirilirdi. Onun bu fikirlərinin açıqlandığı əsas əsəri “Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti” adlı əsəridir. O hələ də “islam milləti” məfhumunu işlədir və “islam millətinin” inkişafından söz açırdı. C.Əfqanidə biz “türk xalqı”, “türk milləti” adlı məfhumlara rast gəlmirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, C.Əfqani bu əsərini fars dilində yazmışdır. Bu qüsurlara baxmayaraq C.Əfqaninin bu əsəri islam xalqlarının və xüsusən də türk xalqlarının oyanışında böyük rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, onu M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bu əsərin mahiyyəti nədir? *İnsanın xoşbəxtliyi hər hansı bir millətə mənsubluğundadır*. Millətin əsas aparıcı amili isə dildir. Dil birliyi olmasa, milli birlik mümkün olan şey deyil. Milləti kollektiv orqan kimi təhlil edərkən, millətin qarşısında duran vəzifələrdən danışarkən C.Əfqani qeyd edirdi: “İctimai qüsurları birgə dəf etmək”, “Milli çətinlikləri bir-

gə aradan qaldırmaq”, “Millətin məqsədi ümumxalq səadətinə nail olmaq”, “Müsibət və bədbəxtliklərdən nicat yollarını arayıb tapmaq”, “Yekdil həmrəylik hissi yaratmaq”. Millət əgər bu missiyaları layiqincə yerinə yetirərsə, onda bu ideyalar “gözəl yaşayışdan ibarət təzə həyata qovuşduran, vətəndaşlarının öyün-lərinə istiqlal paltarı geydirən əsas vasitədir”. C.Əfqani insan birliyinin iki amil üzərində qurulduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə, onlardan birincisi və vacibi dil, ikincisi isə dindir. Dil birliyi insanlar üçün daha vacibdir, nəinki din birliyi. Dilin milli düşüncədə müstəsna rolunu qeyd edən C.Əfqani milli dilin “qorunması və zənginləşməsi”, “dilin inkişafına laqeyd olmamağı” dilin daşıyıcılarının və xüsusən də alimlərin ümdə borcu kimi qeyd edir. C.Əfqani dilin inkişaf yollarını da qeyd edirdi: sözləri birləşdirmək yolu ilə, xarici dillərdən sözləri götürüb, “öz dilinin libası ilə geydirilsin”, “təhsil, tədris, elmlər milli dildə olmalıdır”, hər yeni nəsil “öz sələflərinin kitablarından və əsərlərindən faydalanmalıdırlar”, dil xalqın möhtac olduğu bütün istilahları və kəlmələri ahəngdarlıqla təmin etməsə, xalqın birliyi yaranmaz.

C.Əfqani millətin tərkibində olan ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması ideyasını irəli sürür. Millətin tərkibini araşdırarkən onun sıralarında “xalqın əxlaqını saflaşdırmağa çalışan nəsihətçilərin”, “lətif və şairənə kəlamlarla yatmış insanları oyadan və xalqın xarakterini qüvvətləndirən ədiblər və şairlər”in olmasını məsləhət görür. O deyir: “Sənət və peşə təbəqələrinin əsası möhkəm olmalıdır”, “Millət gerək bəşər səadətinin bütün məziyyətlərini əldə edə bilsin”.

C.Əfqani ilə Ə.Hüseynzadənin türkçülükdə yerini müəyyənləşdirərkən, onların prioritetlərini müəyyənləşdirməyə ehtiyac yoxdur. Onların hərəsinin öz yeri, öz xidməti var. C.Əfqanını Ə.Hüseynzadədən fərqləndirən bir neçə mühüm cəhət var. Ə.Hüseynzadə konkret olaraq türk dilinin və xalqının taleyini düşünür, C.Əfqani isə “islam millətləri” üçün ümumən dil, millət və istiq-

lala çatmaq ideyalarının prinsiplərini açıqlayır. Ə.Hüseynzadə Rusiya tərkibində Qafqaz xalqlarına müştərək muxtariyyət istəyir, C.Əfqani isə xalqların, millətlərin ali məqsədinin “istiqlal” olduğunu açıqlayır.

M.F.Axundovun gənc müasiri Cəmaləddin Əfqaninin¹²⁰ adı uzun illər ictimai fikir tariximizdə layiqincə qiymətləndirilməmişdir. Cəmaləddin Əfqani ictimai mənşəyi etibarilə azərbaycanlıdır, təvəllüd yerinə görə Əfqanıstanda doğulmuşdur, yazıb-yaratdığı, əsasən, Avropa ölkələri, faciəli şəkildə öldüyü yer Türkiyədir. Onu ilk əvvəl əfqanlar öz həmvətənləri sayırdılar, Azərbaycanlılar isə, əfsuslar olsun ki, uzun illər onu unutmuşdular¹²¹.

İndi Cəmaləddin Əfqani özünün üçüncü həyatını yaşayır. Bu həyatın bir hissəsini o, ali niyyətlərin real əzabları və faciələri ilə yaşamışdır. İkinci həyatını isə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli ideologiyanın baş qaldırdığı və geniş siyasi xarakter aldığı bir dövrdə keçirmiş və o, ağıllı düşüncələri ilə yenilənmiş millətin ideologiyasını yaradan ziyalılarla bir cərgədə olmuşdur. Üçüncü həyatını isə Azərbaycanın yenidən öz suverenliyini qazandığı dövrdə yaşayır. Yeni həyatın özü Əfqani irsinin bizim bugünkü fəaliyyətimizdə yenidən zəruri olduğunu doğurmuşdur. Bu isə yorulmaz təbliğatçı və demək olar ki, Əfqani irsini bizim yeni nəslə ilk dəfə və dolğun şəkildə çatdıran mərhum professor Şamil Qurbanovun səyi nəticəsində mümkün olmuşdur və bu sahədə o, çox böyük və dəyərli iş aparmışdır.

Əfqani bəziləri tərəfindən panislamizmin banisi kimi qəbul olunur, bəziləri isə onu pantürkizmin banisi adlandırırlar, amma bunların hər ikisi ilə birlikdə o, dini dözülməzlikdən və milli qapalılıqdan uzaq olan progressiv bir adam idi.

Belə bir adamın dostu çox olduğu kimi düşməni də az deyildi. Onu İranda parlamentli hakimiyyət istədiyi üçün Nəsrəddin şah sevmirdi. Rus çarı Aleksandr onun fikirlərinə belədə olmazdan əv-

vəl onu qəbul etmiş, lakin onun hakimiyyəti kəndlilərlə bölmək istədiyini hiss etdikdə ona qəzəbi tutmuş və qovmuşdur. Böyük Britaniya hökuməti ona görə onu sevmirdi ki, Cəmaləddin Əfqani yüz milyonlarla təhkimli xalqı təhkimçiliyə qarşı qaldırırdı. Türkiyə sultanı isə Cəmaləddinə türklərin xəlifə tituluunu zorla ələ keçirdiklərini dediyi üçün nifrət edirdi.

Əfqani böyük islahatçı idi. O, Avropada bir nəsil filosofun, siyasətçinin, maarifçinin və din xadiminin yaratdığı ideyaları bir şəxsiyyətdə birləşdirdi və İslahatın, Maarifin və Oyanışın əsasını qoydu.

Bu islahatın fəlsəfi əsasını bütün Avropa və Şərqi filosoflarının əsrlərlə çalışdığı və həll etdiyi ideyalar təşkil edirdi. O, öz dünyagörüşünü həm islahat ideyasının, həm maarifçilik ideyasının, həm də oyanış ideyasının mərkəzinə çevirmişdir.

Əfqani islahatının mahiyyəti nədədir? O, qəti şəkildə göstərirdi ki, yeni dövrün islamının da doqmatik ideyalarından yan keçilməlidir. İslam müasir elmi nailiyyətlərə əsaslanmalıdır, o heç bir dini şaxələrə əsaslanmamalıdır. O, qəti və birmənalı şəkildə yazırdı: "Dünyanın sultanı həmişə elm olmuşdur, elmdir və elm olaraq qalacaqdır... Hələ ki, elm sarayından heç bir hökmdar qovulmamışdır. Elmi bəşəriyyətin əlindən alsan, daha dünyada insan qalmaz".

Bütün elmlər haqqında düzgün məlumat verən C.Əfqani bir məsələni də xüsusi olaraq göstərirdi: "Elə bir elm gərəkdir ki, bütün elmlərin ümumi ruhu kimi olsun və onların hər birini qoruyub saxlasın... Bu, fəlsəfə elmidir. Bir millətdə fəlsəfə yoxdursa, əgər o millətin hamısı alim olsa da, o millətdə elmlər inkişaf tapa bilməz".

Cəmaləddin Əfqaninin böyüklüyü bir də onun dediyi bu fikirdədir: "Maarif milli dildə aparılmalıdır".

O, birinci dəfə olaraq islam aləmində etnik amillərdən danışarkən dili önə çıxartmış və dinin təbliğ etdiyi şeyləri arxada

buraxmışdır. "Elm və maarif əgər bir millətin öz ana dilində tədris olunarsa, onların öyrənilməsi daha asan olar" – deyən Cəmaləddin Əfqani belə bir qəti fikir də irəli sürürdü: "Əgər belə olsa, elm beyinlərə daha tez həkk olunar, daha gec unudular, ... elmin mahiyyəti və mənfəəti daha yaxşı aydınlaşar ... millətin üzünə səadət qapıları açılar".

Cəmaləddin Əfqani ona qədər yaşamış bütün ideoloqların doqmatik fikirlərini və həmçinin din xadimlərinin israrla tələb etdikləri doqmaları vurub dağıdır və göstərir ki, bütün ümumdünyaya alimlərini heç vaxt iki yerə – özünükülərə, müsəlman alimlərinə və kafirlərə, xristian alimlərinə bölmək olmaz. O yazır ki, hər hansı bir müsəlmana qeyri-müsəlman olan Aristotel nə qədər əzizdirsə, həmçinin Qaliley, Kepler və başqa dinə mənsub olan alimlər o dərəcədə əziz olmalıdır.

"Təəccüblü burasıdır ki, – deyə o yazırdı, – müsəlmanlar Aristoteli o dərəcədə rəğbətlə oxuyurlar ki, elə bil o əsl müsəlmandır. Amma Qalileyi, Nyutonu, Kepleri kafir hesab edirlər. Elmin ata-anası və əsası dəlildir, burada əsas Aristotel, ya Qaliley deyil".

O, islam xalqlarının inkişafında ən böyük əngəli ölkənin idarə formasındakı qəddarlıqda görürdü. O, belə bir vəziyyətdən xilas olmaq üçün parlament üsul-idarəsini məsləhət bilirdi. O, müsəlman ölkələrində müsəlman intibahının qarçısı hesab olunurdu. Elm yeniliklərinin qəbulu hər cür milli qapalılıqdan üstün olmalıdır. Odur ki, ölkənin əsas aparıcı qüvvəsini elmdə, ağılda, düşüncədə görür və hər vasitə ilə bunu təbliğ edirdi. O, dini dözülməzliyə qarşı çıxırdı. Onun dar və məhdud şəkildə panislamizmin banisi olduğunu etiraf etmək, mənəcə, səhv olardı. Mənim fikrimcə, daha dəqiq, o, islam millətlərinin yeni ideologiyasının, yaxud *yeni islam ideologiyasının banisi idi*. O, təkəcə islam millətlərinin mütərəqqi konsepsiyasını yaratmamışdır, eyni zamanda onun təlimi hind xalqının yeni ideologiyasının yaranma modelin-

də də böyük rol oynamışdır. Bu barədə Cəvahirləl Nehru deyir: "XIX əsrdə Misirdə ən böyük reformist Seyid Cəmaləddin olmuşdur. O belə bir dini rəhbər idi ki, islamı yeni dünyanın zərurətləri ilə uyğunlaşdıraraq yeniləşdirirdi. Seyid Cəmaləddin deyirdi ki, tərəqqinin bütün formalarını islam dini ilə uyğunlaşdırmaq mümkündür. Onun islam dinini dirçəltməsi sahəsindəki səyinin və onun yeniləşdirilməsinin Hindistanda hindu ayininin yeniləşdirilməsi ilə çox oxşarı vardır".

Əfqani XIX əsrin axırlarında yaşamış M.F.Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Rəşid bəy Axundov kimi Azərbaycan ziyalıları ilə həm müasir və həm də həmrəy idi. O eyni zamanda XX əsrin əvvəlində Azərbaycanın yeni nəslinin rəhbərlərindən və ideoloqlarından Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə kimi ziyalıların müəllimi idi.

Bu müəllimlik İranın yeni nəslinin formalaşmasına daha çox fayda verdi. İran alimi Məhəmməd Mühid Təbətəbai onu çox yüksək qiymətləndirir və yazırdı: "Seyid Cəmaləddinin İrana etdiyi xidmət dəyər etibarilə Nadir şahın və Şah İsmayılın İran tarixinə göstərdiyi xidmətlərdən daha üstündür". Ayətulla Mürtəza Mütəhərri isə onu "İslahatçı hərəkatda karvanın qəflə başçısı" adlandırırdı.

Böyük türk şairi Məmməd Əmin Yurdaqul qəti şəkildə etiraf edirdi ki, "məni Cəmaləddin Əfqani özü yoğurmuşdur. Əgər ruhların əbədiyyəti və ölməzliyi varsa, deyərdim ki, o, ətlərini, kəmiklərini məzarlığın torpağına buraxmışsa, ruhunu da mənə ərmağan etmişdir. Cəmaləddinin ruhu məndə yaşayır".

Şəmsəddin Günaltayın fikrincə, "Şeyx (Cəmaləddin Əfqani) Peyğəmbər qədər şeyani hörmətə layiqdir. Çünki Şeyx Peyğəmbərin zamanındakı islamçılığı yenidən diriltməyə çalışmışdır".

Nəhayət, böyük fransız alimi, filosofu, din tarixçisi Ernest Renan etiraf edirdi: "İndiyə qədər çox az adam olmuşdur ki, onun üzərində Şeyx Cəmaləddin qədər qüvvətli təsir buraxa bilsin.

Düşüncələrində sərbəst olan, əsil və mərd xarakterli, özü ilə söhbət etdiyim əsnada İbn Sina ilə İbn Rüştdən birinin dirilib mənim qarşıma çıxdığı hissini verirdi".

Yer üzünün böyük şəxsiyyətlərinin etirafına görə, Əfqani budur. Onu belə qiymətləndiriblər. Əfqani özünün qələmindən çıxmış axırıncı məktubunda yazırdı: «Mən bu məktubu Sizə həbsxanadan yazıram və indi dostlarımla görüşməkdən məhrumam. Artıq nə azadlığa ümidim var, nə də yaşamağa. Amma nə tutulmağımdan kədərlənirəm, nə də öləcəyimdən qorxuram. Mənim üçün belə həbs də xoşdur, belə ölüm də. Mən özüm kimilərinin azadlığı naminə həbs olunmuşam. Öldürülsem də insanların həyatı naminə öldürüləcəyəm. Bircə ona təəssüflənirəm ki, əkdiklərimi biçəmmədim».

Əfqani əkdiklərini özü biçə bilmədi, onun dadını, şirinliyini görmədi. Amma ideyaları yaşadı və onun məhsulunu yeni nəsil biçdi. Bu nəsil içərisində ön cərgədə Azərbaycanın xas poladdan tökülmüş ziyalıları oldu. Onlar XX əsrin əvvəlində bu ideyalarla silahlanıb, bütün Şərqdə ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurub sivil cəmiyyət yaratmağa nail oldular.

4.4. Azərbaycançılıq və türkçülüyn vəhdəti

Azərbaycançılıq türk milli düşüncəsi əsasında qurulmuş milli ideologiyadır.

Türkçülük, Azərbaycançılıq və millətimiz

Təqdim etdiyim bölməni yazarkən hörmətli alimlərimizin bir neçəsi ilə fikir mübadiləsi apardım. Hörmətli həmsöhbətlərim «türkçülük» və «azərbaycançılıq» məfhumlarının fərqli dünyagörüşlər olduğunu qeyd etdilər. Biri dedi ki, bunlar bir-birinə ziddir: «türkçülük» milli ideologiyadır, «azərbaycançılıq» isə dövlət ideologiyası. Bir başqası dedi ki, «türkçülük» milli ideologiyadır,

«azərbaycançılıq» isə Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqları əhatə edən türkçülükdən kənar bir ideologiyadır. Üçüncüsü dedi ki, «Azərbaycançılıq» hərəkatı Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaq məqsədi güdür və bu vəziyyətdə ümumi türk birliyindən danışmaq olmaz və i.a.

Mən isə belə hesab edirəm ki, azərbaycançılıq türk milli düşüncəsi əsasında qurulmuş milli ideologiyadır. Biz türkəsilli Azərbaycan xalqıyıq, dilimiz türkəsilli dildir, dinimiz islam, siyasi durumumuz müstəqil dövlətçilikdir. Azərbaycançılıq türkçülüyə əsaslanmaqla həm dövlətimizin, həm də millətimizin ideologiyasıdır, bunlar arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. Niyə? Ona görə ki, bizim xalqımızın ideologiyası ilə dövlətimizin ideologiyası arasında heç bir ziddiyyət yoxdur və ola da bilməz. Azərbaycançılıq türkçülükdən, türkçülük isə Azərbaycan xalqının və onun dövlətçilik marağından ayrı bir müstəqil ideologiya deyil.

XIX əsrin axırlarında türkçülük bir neçə türk ziyalisinin çiyinləri üzərində dirçəlirdi. Onda dünyada siyasi vəziyyət fərqli idi. Onda türk xalqlarından ancaq «osmanlıların» müstəqil dövləti var idi. Digər əksər türk xalqları Rusiya imperiyası tərkibində pis bir vəziyyətdə qalmışdı. Hətta türkçülüyn klassikləri ilk əvvəl heç siyasi tələblər qaldırmağa belə cəhd göstərməyərək, ancaq mədəni inkişafdən danışdılar. Bu səbəbdən bütün türk xalqlarının inkişaf proqramı eyni idi.

İndi zəmanə dəyişib. Hər bir türk xalqı müstəqil dövlətə, dilə, dinə, siyasi və iqtisadi maraqlara malikdir. Bu gün türkçülük türk dövlətlərinin tam miqyaslı siyasi həmrəyliyi, geniş və güzəştli iqtisadi əlaqələri, mədəniyyətimizin müştərək inkişafı, dillərimizi tarix boyu uzaqlaşdıran yolların qısalması, bir-birimizə qarşı daha anlamlı olmamız deməkdir. Bu səbəbdən türkçülük bu gün də aktual bir ideologiya kimi mövcuddur, o, yaşamalılı və inkişaf etməlidir.

Türkçülük dedikdə, mən türklərin özünüdərkətmə, maarif-

lənmə, həmrəylənmə yollarını müəyyənləşdirən mütəfəkkirlərimizin konsepsiyalarını nəzərdə tuturam. Türk dilində maariflənmə, yeni orta və ali təhsilin təşkili, mətbuatın nəşri, türk dilində dramaturgiya, teatr, opera, operettanın inkişafı və bunların hamısını türk xalqlarının mədəni-mənəvi dirçəlişinə yönəltmək artıq türkçülük idi. Türk tarixinin tədqiqi, sadəcə olaraq, türkşünaslıqdırsa, türk tarixi üzərində xalqın tərbiyələndirilməsi artıq türkçülükdür. Türk düşüncəsini və adət-ənənələrini inkişaf etdirmək, ümumi türk tarixini vahid bir sistem şəklində dərk etmək, türk xalqları arasında addım-addım dil, mədəniyyət birliyini inkişaf etdirmək, iqtisadi əlaqələri güzəştli qurmaq, türk xalqları arasında tam mənəvi və siyasi həmrəyliyə nail olmaq türkçülük deməkdir. Rusiyanın ucqar əyalətlərindən Anadoluya qədər ərazilərdə də məhz bir-birinə qohum olan türkdilli xalqların yaşaması və vaxtı ilə bu xalqların bir dövlət tərkibində yaşadıkları yaddaşlarda bərpa olundu. Türkçülük mədəni-fəlsəfi dünyagörüş kimi qiymətləndirilməlidir. Türkçülük bəlkə də uzun əsrlər boyu islam düşüncəsinin sıxışdırıb aradan çıxartdığı etnik düşüncə olmuşdur. Bu türk etnik düşüncəsi, ilk əvvəl, çoxlöhəli türklərin müştərək qəhrəmanlıq tarixinə əsaslanır.

Türkçülük islam dininə sitayişə zəiflətmir. Bəzi rus tədqiqatçıları türkçülüyn inkişafını islamdan imtina kimi qələmə vermək istəyirlər. Onlar belə deyirlər ki, guya türkün düşüncəsində müsəlman kütləsi türk kütləsi ilə, islam bayrağı türk bayrağı ilə əvəz olunur. Onların fikrincə, türkçülük kütlə əvəzinə birləşmiş qüvvələr, hərbi sərkerdə əvəzinə dövlət başçısı, döyüşçü əvəzinə məmur, kimdənsə üstünlük əvəzinə xalqlar arasında bərabərlik, müharibə əvəzinə inkişaf ideyalarını mənimsəməlidirlər. Bəlkə də qismən bu fikirlər həqiqətə yaxındır, lakin nə qədər ki, türk torpaqlarına göz dikənlər var, türk nə dövlət başçısının sərkerdə olması fikrindən, nə də özünü döyüşçü kimi görmək fikrindən geri çəkilmə bilməz. Türk xalqları arasında möhkəmlənməyə doğru

gedən yol islam xalqları arasında həmrəyliyi nəinki zəiflətmir, hətta möhkəmləndirir.

Türkçülük xarici siyasi ədəbiyyatda bəzən "pantürkizm" («pan» yunan sözü olub, "hamı" mənasını daşıyır), bəzən də "panturanizm" adlandırılmışdır. "Bu terminin iki yozumu var: birincisi, türkdilli xalqların vahid bir dövlətin tərkibində birləşməsi, yaxud müstəqil türk dövlətlərinin arasında daimi sistemləşmiş və milli parlamentlər tərəfindən qanunlaşdırılmış təhlükəsizlik tədbirləri; ikincisi, birgə mədəni inkişaf və ardıcıl olaraq türk dillərinin tərkibinin bir-birlərinin hesabına zənginləşərək ortaq türk dilinin yaranması. Türkçülük ideyasının heç bir zaman kiməsə qarşı heç bir aqressiv məqsədi olmamışdır. O ki qaldı türkçülüyn dövlətçilik ideyasına, o, üç mərhələdən keçmişdir. Rus imperiyası tərkibində muxtariyyət qazanmaq, vahid xalq olub, Osmanlı, yaxud Türk imperiyası şəklində birləşmək və nəhayət, türk xalqlarının hər birinin müstəqil şəkildə inkişaf edib öz türk dövlətlərini qurmaq mərhələsi. Türkçülüyn və yaxud pantürkizmin məqsədi "dünyanı zəbt etmək", yaxud "başqa xalqlardan öz üstünlüyünü təsdiq etmək"dən ibarət deyildir. İlk məqsəd, birləşərək, etnik həmrəyliyə nail olaraq, rus çarizminin istismarından, cəhalətdən, gerilikdən qurtarmaq idi. XIX əsrdə həqiqətən də ilk dəfə avropalılar tərəfindən dünya dillərinin sistemli şəkildə qohum olduqları, dövlətlərin məhz etnik prinsipə əsaslanaraq qurulması, birköklü xalqların vahid dövlət yaratması (misal üçün panqermanizm)¹²² haqqında fikir söylənilirdi. Türkçülüyn də, pantürkizmin də məqsədi eyni idi: dövlətləşmək, müasirləşmək, türk yaddaşını bərpa etmək. Bunlar arasında fərq bir onda idi ki, bütün türk xalqları bir dövlətdə birləşməli idilər, yoxsa hər bir xalq öz dövlətini yaratmalı idi? Real tarixi həqiqət isə belə oldu ki, birinci mərhələdə türk xalqları, həqiqətən də, birləşərək inkişaf və azadlıq yoluna çıxdılar, azadlıq əldə edəndən sonra isə hər biri öz müstəqil dövlətini qurdu.

Klassik türkçülər, yaxud türkçülüyn ideoloqları məhz dörd nəfər olub: İsmayıl bəy Qaspiralı, Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura və Ziya Göyalp. İ.Qaspiralı türkçülüyn mahiyyətini «Dildə, fikirdə, işdə birlik» deyimində görürdü. Bu formulda biz dilin müstərik inkişafını, milli düşüncənin vahid türk düşüncə sistemi kimi inkişafını və görüleb biləcək işlərdə birlik görürük. Amma bu mövqedə hələlik türk xalqlarının xeyrinə heç bir siyasi tələb yoxdur. Ə.Hüseynzadənin formulası ondan ibarət olub ki, türkdə milli düşüncə inkişaf etməlidir, bütün türk xalqlarının ədəbi dili «osmanlı türkü» əsasında inkişaf etməlidir, həmin dilin zənginləşməsi məhz fars-ərəb sözlərinin hesabına olmalıdır və islam dini türklər üçün ən münasib dindi. O ki, qaldı dövlətçilik probleminə, Ə.Hüseynzadə bütün türk xalqlarını azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırırdı.

Adlarını sadaladığım dörd nəfər – İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Y.Akçura, Z.Göyalp bir neçə əsr ərzində unudulmağa doğru gedən türkçülük, türk birliyi ideyasını, türk soy düşüncəsini, türk həmrəyliyi ideyasını bərpa etdilər. Bu dövrü klassik türkçülük dövrü də adlandırmaq olar. Onların fəaliyyəti dövrü bitməklə türkçülüyn klassik dövrü bitir. Bu dövrün əsas mahiyyətlərindən biri o idi ki, bütün türk xalqları qardaşdır və müstərik bir dövlət sistemində birləşməlidirlər. Onlardan sonra yeni dövr gəlir, o dövrü «postklassik» dövr də adlandırmaq olar. Postklassik dövr türkçülük ideologiyasına yeni məzmun – milli dövlətçilik ideyasını gətirdi. Bu ideologiyanın əsas daşıyıcıları Türkiyədə Atatürk, Azərbaycanda Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Usubbəyov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov və başqaları olub. Bütün türk xalqlarının sıralarından onlara bənzər xadimlər tarixin meydanına çıxdılar.

Azərbaycanlılar tarixən öz düşüncələri ilə türk olublar. Bununla yanaşı, türk olaraq özünü azərbaycanlı hiss etmək xalqımızın bütün təbəqələrinə: hakimlərə, alimlərə, ziyalılara xas olan bir keyfiyyət olub.

Hələ Rusiya Azərbaycanı zəbt etdiyi zaman xanlarımız və konkret olaraq Cavad xan Sisianov ilə məktublaşarkən ərazimizi Azərbaycan adlandırırdı. Tarixən ərazimizə Azərbaycan deyildiyi qalsın bir yana, Rusiya imperiyasının tərkibində olarkən türk-ləşmə ideyasının intibahından sonrakı dövrdə baş verən hadisələr də Azərbaycan və türk düşüncəsinin vəhdətini göstərir. Mirzə Kazım bəy Kazan Universitetində müstəqil türk dilləri kafedrasının açılması uğrunda səy göstərirdi və 1836-cı ildə türk-tatar dillərinin tədris vəsaitini hazırladı. 1839-cu ildə “Грамматика туретско-татарского языка” əsərini nəşr etdirdi¹²³ və bu əsərdə dilimizin adı «язык азербайджанских тюрок» şəklində yazılmışdır. Akademik Dorn qeyd edir ki, Kazımbəy ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilini elmi tədqiqat səviyyəsinə qaldırıb¹²⁴ və rus alimlərinin bu dilə maraq göstərmələrində xüsusi xidməti olub¹²⁵. «Azərbaycan» sözünün etimologiyasını verərkən “azər” sözünün od olmağını, “baycan” kəlməsinin isə “bolluq, zənginlik” mənası daşdığını qeyd edib. Mirzə Kazım bəyin bu son izahı məhz türk dilinə əsaslanır¹²⁶ və bir növ, Fəzlullah Rəşidəddinin Oğuz xana istinadən verdiyi izaha yaxındır. 1892-ci ildə Kamal Ünsizadə “Azərbaycan” adlı qəzet buraxmaq istəyib, amma çar hökuməti buna icazə verməyib¹²⁷. 1895-ci ildə Ünsizadə qardaşları tərəfindən buraxılan “Kəşkül” qəzeti geniş şərhvari məqalə ilə çıxış edib ki, “müsəlman” sözü ancaq dini mənsubiyyətimizi bildirir, millət adımız isə “Azərbaycandır, Azərbaycan”. 1905-ci ildə Qafqaz canişini V.Daşkov tələb edir ki, nəşrə hazırlanan “Həyat” qəzetində dilimizin adı “türk dili” kimi deyil, “Azərbaycan dili” kimi yazılsın¹²⁸. 1917-ci ilin mart ayının axırlarında N.Yusifbəyovun rəhbərliyi altında öz fəaliyyətini bərpa edən Türk Federalistlər Partiyası Yeni demokratik Rusiya tərkibində muxtariyyət mövqeyindən çıxış etdi. Yelizavetpolda (Gəncədə) keçirilən mitinqdə “Yaşasın Demokratik Respublika!”¹²⁹, “Yaşasın Azərbaycan Muxtariyyəti!”¹³⁰ yazılı qırmızı bayraqlar dalğalanır-

dı¹³¹ və bütün müsəlmanlar birliyə çağırılırdı¹³². Bu siyasi tədbirdə, demək olar ki, ilk dəfə Azərbaycanın gələcək siyasi müqəddəratı haqqında və gələcək dövlətimizin adı haqqında mövqe bildirilirdi. 1918-ci ildə birinci Respublikamızın baniləri dövlətimizin adını Azərbaycan, millətimizin və dilimizin adını türk dili kimi qələmə aldılar. İkinci Respublikanın baniləri 1920-ci ildə heç bir dəyişiklik etmədən həmin prinsipləri saxladılar. 30-cu illərin birinci yarısında milliyyətimiz Azərbaycan türkləri yazılırdı, 1936-cı ildə yeni konstitusiyaya qəbul olunarkən dilimiz “Azərbaycan”, milliyyətimiz “azərbaycanlı” yazıldı. Beləliklə, 1936-cı ildə dilimizin adı, dövlətimizin adı, millətimizin adı eyniləşib “Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan dili, Azərbaycan milləti” oldu. Beləliklə, “Azərbaycan” adının təşəbbüsünün biz rus rəsmi nümayəndələri tərəfindən edilməsinə rast gəlirikse də bu, daha çox alimlərimiz tərəfindən işlədilmə yolu ilə həyata vəsiqə aldı. Əksər hallarda bu məfhumun Azərbaycan alimi (M.Kazım bəy), Azərbaycan ziyalısı (Ünsizadə qardaşları), Azərbaycan dövlət xadimləri və siyasətçiləri (Cavad xan, N.Yusifbəyov və b.) tərəfindən həyata keçirilməsinə rast gəlirik.

Oyanma hansı yollarla inkişaf etdi? Mirzə Şəfi Mirzə Fətəli Axundova yol göstərdi, Abbasqulu ağa Bakıxanov Mirzə Fətəli Axundova bu yolu açdı, Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyətinin üç yönününün əsasını təşkil etdi: teatrın təşkili, milli demokratik mətbuatın təşkili və savadlanmağın, maarifçiliyin yayılması. Həsən bəy Zərdabi və İsmayıl bəy Qaspiralı, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Nəsim bəy Usubbəyovun, Nəriman Nərimanovun, Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun siyasi fəaliyyətlərinə milli ruh gətirdilər. Həsən bəy Zərdabinin jurnalistlik fəaliyyəti Mirzə Cəlilin, Ömər Faiq Nemanzadənin və Sabirin, teatr fəaliyyəti isə dramaturgiya ilə yanaşı, həm də Üzeyir Hacıbəyovun musiqili teatr fəaliyyəti üçün zəmin yaratdı. İsmayıl Qaspiralının

fəaliyyəti ümumrusiya müsəlman və türk həmrəylik hərəkatını yaratdı, müsəlmanları, türkləri həyatın yeniləşməsinə hazırladı. Bunların fəaliyyəti nəticəsində sonralar yaranan panislamizm və pantürkizm adlanan hərəkatlar əslində heç bir dini və irqi ayrışkıllıq və üstünlük məqsədləri güdmürdü. Bu hərəkatların əsas məqsədi Rusiya müsəlmanlarının və türklərinin həmrəyliyinə, qüvvələrinin birləşdirilməsinə, ilk əvvəl, dini və milli bərabərliyə, sonra isə xalqların müstəqilliyinə nail olmaq idi.

Azərbaycanda milli maarifçiliyin əsas mərhələsi XIX əsrin 30–40-cı illərinə düşür.

Milli özünüdərkətmə qüvvətlənirdi. Dinə münasibət müəyyən dəyişikliklərə uğradısa da, lakin tarixin meydanından getmədi və gedə bilməzdi. Dinin mənəviyyəti ilə milli düşüncənin tarixi-romantik hissləri vəhdətləşdi. Bu model sırf Azərbaycan modeli deyil, bütün dünya xalqlarını XIX–XX əsrlərdə səciyyələndirən bir düşüncə modeli oldu. İslam mədəniyyətinə və incəsənətinə mənsubluq saxlanaraq ədəbiyyatda, memarlıqda, dekorativ və ornamental sənətdə və i.ə. əcdadlarımızın yaratdıqları nümunələrdə Azərbaycan milli xüsusiyyətləri üzə çıxarıldı. Bu ona görə mümkündür ki, elə əvvəldən başlayaraq tarix boyu islam və milli düşüncə sintezləşərək inkişaf edirdi. Dünya tarixinin dövrəşmə prinsiplərinin müəyyən qanunauyğunluqlara sadıq olduğunu üzə çıxartdı. İnsanlar fərdlik dövrünü keçirlər, sonra onlar icmallaşırlar, sonra dil birliyi əsasında həmrəyləşirlər, sonra bir çox hallarda məhz dil həmrəyliyi əsasında dövlətləşirlər, sonra dini həmrəylik meydana çıxır. Nəhayət, xalqlar keçdikləri yollarda yiyələndikləri meyarların cəmindən ibarət meyarlar sistemə nail olurlar. Bu sistemdə aparıcı rol artıq dini və milli düşüncənin vəhdəti oynamağa başlayır. Xalqlar dini və milli düşüncəni vəhdətləşdirərək dualizm prinsipinə yiyələnirlər. Beləliklə, özünüdərkətmədə dualizm baş verdi. Bu dualizm qəflətən baş verən bir hadisə deyildi. Hələ Babəkin dövründə və ondan

sonra IX–X əsrdə Aqşin və Yusif Sac qardaşları Azərbaycanı xilafətin tərkibindən çıxardaraq müstəqil dövlət elan edəndə baş vermişdi. O dövrdən ta ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər, Rusiya istilasına qədərki dövrdə Azərbaycan milli dövlətçilik ənənəsini qoruyub saxlaya bildi. Nəhayət, XX əsrdə xalqımız cəm şəkildə və xalqımıza məxsus hər hansı bir şəxs ayrılıqda özünü ikimeyarlıq (dualizm) prinsipi əsasında həm türkəsilli (milliəsilli) və həm də müsəlman (dinəsilli) kimi tanımağa başladı. Tarixi dərk etmə və maariflənmə həmin bu dualizm prinsipi əsasında qurulmağa üz tutdu. Dini etik prinsiplər ilə milli etik prinsiplər vəhdətləşdi. Min ildən çox bir dövrdə hökm sürən dində olan həmrəylik prinsipi milli əlaqələrə də sirayət etdi. “Müsəlman müsəlmana qardaşdır” prinsipi “türk türkə qardaşdır” prinsipi ilə uyğunlaşdı. Dualizm insanın imkanlarını yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırdı və xalqımızda görünməz inkişaf baş verdi. Ziyalılarımız bu dualizmlə kifayətlənməyib xalqımızın inkişafına təkan vermək üçün üçüncü meyarı da əlavə etdilər. Bu, yeniləşmək meyarı idi.

Yeniləşmək yolumuz necə başlandı? İlk əvvəl din xurafat libasından çıxarılmalı idi. Sonra isə savadlanma¹³³ və maariflənmə¹³⁴ ümumxalq hərəkatı səviyyəsinə qaldırılmalı idi. Savadlanma ilk baxışda daha asan bir prosesdir, nəinki maariflənmə. Əslində Azərbaycan reallığında bu proseslər əksinə oldu. Savadlanma üçün gerek uyğun əlifba qrafikası olaydı, o dövrün ziyalıları mövcud ərəb qrafikasının yarırsızlığı haqda iddia irəli sürürdülər. M.F.Axundovun təkidi ilə ərəb qrafikası dəyişdirilməli idi, lakin o buna nail ola bilmədi. Ümumxalq savadlanması üçün gerek çox sayda və müxtəlif çeşidli dərsliklər, müəllim, məktəb binası olaydı. Bu işləri tam yeni əsaslarla, qısa müddətdə görmək çətin idi. Bu səbəbdən iki yol seçildi. Birinci yol rus-tatar məktəblərindən istifadə olundu, bunun da nöqsanı o idi ki, əslində bu məktəblərdə tədris ana dilində deyil, rus dilində aparılırdı. İkinci yol, mollaxana məktəbləri əsasında “üsuli-qədim” metodu

əvəzinə “üsuli-cədid” metodundan istifadə edilməsi idi. Bu üsula da çoxlu maneə törədənlər var idi və bu fəaliyyət də kütləvi xarakter almadı.

Beləliklə, Azərbaycanda kütləvi ümumxalq savadlanmasından daha əvvəl maariflənmə inkişaf etdi. Maarifləndirmənin ilk sıralarında mətbuat və teatr getdi. Bu hadisələrin ikisi də M.F.Axundovun dühasının və Həsən bəy Zərdabinin təşkilatçılıq qabiliyyətlərinin məhsulu idi. Bu yolu maarifçilərimiz sonra yeni dram əsərləri yaratmaqla çox geniş şəkildə inkişaf etdirdilər, Üzeyir Hacıbəyov isə ümumiyyətlə, teatrın musiqi istiqamətini inkişaf etdirdi. Teatr vasitəsi ilə savadsızları, romanlar vasitəsi ilə ancaq savadlıları maarifləndirmək olardı. Ermənilərdə maariflənmə özünəməxsus yolla getdi. Azərbaycanlılardan fərqli olaraq ermənilər tarix boyu erməni kilsəsində dini tədrisi öz milli əlifba qrafikası əsasında aparırdılar. Bu səbəbdən ermənilərdə milli zəmin əsasında savadlanma prosesi daha asan baş tuta bilirdi. Xaçatur Abovyan “Ermənistanın yaraları” adlı ilk əsərini erməni dilinin unudulmuş “qrabar” ləhcəsi əvəzinə, geniş kütlələr tərəfindən işlənən erməni dilinin “aşxarabar” ləhcəsi əsasında yazdı. Bu dil seçimi X.Abovyana baha başa gəldi, o, məhv edildi, çünki əslində “aşxarabar” ləhcəsi türk dilləri əsasında formalaşmışdır. X.Abovyandan sonra gələn maarifçilər də həmin dili əsas götürdülərsə də, əslində getdikcə türkmənşəli sözləri erməni mənşəli sözlərlə əvəz edirdilər. X.Abovyanın qoyduğu yol, demək olar ki, erməni maarifçiliyinin əsas istiqamətini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan maarifçiliyini M.F.Axundov teatr vasitəsi ilə, erməni maarifçiliyini isə X.Abovyan tarixi romanlar vasitəsi ilə görürdülər. Tarixi roman maariflənmənin çox effektiv bir yolu olsa da, o daha çox fərdi maarifləndirmə üsuludur, teatr isə daha çox kollektiv maarifləndirmə üsuludur. (Hərəsinin özünün müsbət və mənfi keyfiyyətləri var.)

Mirzə Fətəli Axundov xələflərindən fərqli olaraq xalq dilini

ədəbiyyata daha cəsəretlə gətirdi, ana dilində yeni ədəbi janr olan ilk dram əsərlərini yaratdı, dövlət başçısının dövlət qarşısında məsuliyyətinə həsr olunmuş nəsr əsərini yazdı, islam dininə münasibətdə yeniləşmiş baxışı ziyalıların müzakirəsinə çıxartdı, ədəbiyyata sosial mövzuları gətirdi, ədəbiyyatımızda tənqidi üslubun banisi oldu, demokratik mətbuatın nəzəriyyəsini yaratdı, mütərəqqi Avropa fəlsəfəsini yaydı. Əlifbanı dəyişmək fikrini yayaraq taleyüklü bir ideya kimi maarifçiliyin əsasını qoydu. Tariximizdə ilk dəfə olaraq kütləvi savadlanmanı və kütləvi maariflənməni bir milli vəzifə kimi irəli sürdü.

Abbasqulu ağa Bakıxanov ilk yeni üslubla yazılan “Gülüstanı-İrəm” əsərində Azərbaycanda və Dağıstanda yaşayan türk xalqlarının tarixinə böyük yer vermişdir. O, “Əxlaqı-Qüdsi” əsəri ilə unudulmaqda olan milli və boğulmaqda olan dini əxlaqa yeni növraq verdi. O, müasir ziyalılıq məktəbinin zirvə yaradıcılarından olaraq İslam dininin düşüncəmizdə və əxlaqımızda xüsusi yerini vurğulayırdı¹³⁵.

Maarifçilik cərəyanının böyük xadimlərindən biri S.Ə.Şirvani 1869–1870-ci illərdə öz şəxsi məktəbini açdı¹³⁶. Onun yaratdığı üsuli-cədid məktəbi “mollaxana və mədrəsələrdən tamamilə fərqlənirdi”¹³⁷. Burada başlıca fənlər türk (Azərbaycan), rus, fars dilləri, təbiət, coğrafiya hesab edilirdi. Cismani cəza tətbiq olunmurdu¹³⁸.

Gənc ziyalılarımız Avropa ilə əlaqələri reallaşdırırdılar. Rəşid bəy Axundov Avropa universitetlərində oxuyan ilk azərbaycanlı tələbələrdən olub. O Azərbaycan dilindən Avropa, Avropa dillərindən isə Azərbaycan dilinə birbaşa tərcüməçiliyin banilərindəndir. O, Mirzə Fətəli Axundovun pyeslərini Azərbaycan dilindən bilavasitə fransız dilinə tərcümə etmiş və həm də fransız dilindən birbaşa Azərbaycan dilinə roman tərcümə etmişdir. Brüsseldə M.F.Axundovun pyeslərinin teatrlarda səhnəyə qoyulmasında böyük fəaliyyət göstərmiş, yerli teatr xadimlərinə Azər-

baycan milli psixologiyasının xüsusiyyətlərindən danışmışdır. R.Axundov təhsilin ana dilində aparılmasının vacibliyini xüsusi qeyd edirdi. Mirzə Fətəli Axundovun oğlu olaraq Rəşid Axundov hər hansı azərbaycanlı üçün islam dininə sadıqlığı milli düşüncənin vacib amili sayırdı. O, hətta Avropada oxuduğu zaman islam dininə sadıqlığını saxlamışdır.

Həsən bəy Zərdabi Mirzə Fətəli Axundovun ideyalarını həyata keçirən ilk nəhəng oldu. Məhz H.Zərdabi M.F.Axundov dramaturgiyası əsasında ilk milli teatrımızı və M.F.Axundovun fikirləri əsasında ilk milli demokratik mətbuatımızı yaratdı. Onun məramı milli maarifləndirmə, təhsilin ana dilində aparılması, teatrın və mətbuatın maariflənmədə rolu, xeyriyyəçiliyin isə mənəviyyatda rolu oldu. Zərdabinin qayəsi ictimai, dini və milli həmrəylik idi. Onun türkçülüüyü şüar deyildi, yaradıcılığının mahiyyətini təşkil edirdi. O, Azərbaycan dilində ilk qəzet, Azərbaycan dilində ilk teatr tamaşası hazırlamışdı, Azərbaycan dilinin tədrisinə həyatını həsr elədi. O, “Əkinçi” qəzetinin ideoloqu, banisi və nəşiridir. Qəzetinin adını “Əkinçi” qoymağa, yönümündə isə əkinçiye məsləhət verməyə də razı idi ki, xalqa deyiləcək söz ünvanına çatsın. Onun qəzeti ilk dəfə olaraq azərbaycanlıyı yeniləşməkdə olan dünyanın siyasi və iqtisadi həyatından, dünya xalqlarının mənəviyyatından və məişətindən xəbərdar etdi¹³⁹.

Ziyalılarımızdan Azərbaycanın yeniləşməsi, milliləşməsi, inkişafı, tarixi yaddaşının bərpası, hətta dövlətləşməsi yolunda ilk cəsarətli və müdrik addım atanlar – Mirzə Fətəli Axundov, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazımbəy və Həsən bəy Zərdabi (onu «müsəlman ziyalılarının babası» adlandırırdılar)¹⁴⁰ idi. Dövlətçilik ideyalarının bərpasında milli burjuaziyamızın rolunu danmaq olmaz. Məhz onlar gələcək dövlətimizin milli zəmin üzərində qurulan iqtisadiyyatını yaradırdılar. Bunlarla yanaşı, milli siyasətçilər dəstəsi də inkişaf edirdi.

Dünyanın siyasi tarixində XIX–XX əsrlər millətçilik əsri

kimi daha səciyyəvidir. Bu əsr bir çox dünya xalqlarında, xüsusən də müstəmləkə şəraitində yaşayan xalqlarda millətçilik ruhunun, milli düşüncənin, eynidilli xalqlar arasında həmrəyliyin bərpasına gətirib çıxartmışdır. Milli düşüncə ancaq dünya xalqlarının eyni-hüquqlu şəraitində öz aparıcı qüvvəsini itirə bilər. Müstəmləkə zülmündə olan xalqlarda millətçilik məhz xalqın alçaldılması nəticəsində toplanmış düşüncələrdən, ağırlardan yaranıb, onları milli azadlıq yoluna çıxartdı. Hakim xalq müstəmləkə altında olan xalqı dilindən, dinindən, tarixindən çəkirdirmək məqsədi güdürsə, milli azadlıq yoluna çıxan xalq məhz bu prinsipləri öz fəaliyyət proqramına daxil edir. Milli azadlıq hərəkatı milli düşüncə amili inkişaf etmədən yaranı bilməzdi. Beləliklə, hakim xalqın milli ideologiyasına zidd olaraq müstəmləkə altında zülm çəkən xalqda millətçilik ruhu yaranır, o öz növbəsində milli ideologiya şəklində sistemləşir və milli azadlıq hərəkatının aparıcı qüvvəsi olur.

Milli ideologiya əslində mürəkkəb tərkibli bir məfhumdur. Bizim milli ideologiyamız millətimizin tarixinin yeni mərhələsinin tələblərindən irəli gələn təşəkküllük vəzifələrindən doğulurdu. Milli ideologiyamız millətimizin milli azadlıq hərəkatının siyasi məqsədlərindən doğan tarixi yoluna, onun mənəvi təcrübəsinə və mədəni irsinə əsaslanmalı idi. Yeni dövrün tələb etdiyi vəzifələr bunlar idi: xalqda dini düşüncə ilə milli düşüncə arasında müvazinət yaratmaq, milli düşüncənin milli dil üzərində qurulduğu hissini bərpa etmək, dilimizin və dinimizin ancaq azərbaycanlılara məxsus olmadığını dərk edərək dil və din həmrəyliyinə inkişaf etdirmək. Din və dil həmrəyliyi inkişafının milli inkişafın zəmini olduğunu dərk etmək, xalqımız siniflərə bölündüyü şəraitdə milli həmrəylik ideyasını inkişaf etdirmək və bu ideyaları həyata keçirmək üçün siyasi normaları və formaları tapmaq lazım idi.

Beləliklə, xalqımızın türk dilinə və islam dininə sadiqliyi,

türkəsilli və müsəlman xalqlar arasında həmrəylik hissini inkişafı, Avropada inkişaf etmiş müasirləşmə prinsiplərindən bəhrələnmək kimi vəzifələr milli ideologiyamızın əsaslarını təşkil etdi. Yeni mərhələdə formalaşan milli ideologiyamız çox vacib şərtlərlə inkişaf edə bilərdi, əks halda biz nəinki milli ideologiyanı əldə edə bilməzdik, hətta elə ola bilərdi ki, xalq sadəcə milli, dini və mənəvi aşınmaya (deqradasiyaya) uğrayardı. Milli ideologiyamız XX əsrdə müstəqillik yoluna çıxaraq dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımızın qarşısında duran vəzifələrin siyasi mahiyyətindən irəli gəlir. O dövr üçün aktual olan və indi də öz aktuallığını itirməyən milli ideologiyamızın prinsiplərinin rəmzləri dövlət bayrağımızda öz əksini tapmışdır: *türkçülük və türk həmrəyliyi, islam və islam həmrəyliyi, müstəqillik və müasirləşmək*.

Bəzən sual olunur ki, niyə Azərbaycan ziyalıları uzun müddət, hətta 1905-ci ildən sonra maarifləndirmə və siyasi fəaliyyətlərini etnik adımız altında deyil, dini mənsubluğumuz adıyla aparırdılar? Bunun bir neçə səbəbi var idi və bu çox düzgün addım idi. Həmin səbəblər bunlar idi: Azərbaycan müsəlmanlarının arasında dominant olan türklərdən fərqli olaraq türk olmayan əhalinin sayı müəyyən qədər olduğundan onlar arasında həmrəylik vacib idi; Şimali Qafqazın türk olmayan əhalisi ilə Azərbaycan əhalisi arasında həmrəylik strateji məna kəsb edirdi; Türküstandakı əhali üçün dini düşüncə bir çox hallarda hələ də milli düşüncəni üstələdiyindən, Azərbaycanla Türküstana arasında yaranmaqda olan həmrəylik dini zəmində daha uğurlu ola bilərdi; islam dini düşüncəsində də əhali arasında hələ də sünnilər və şiələr arasında ayrı-seçkilik var idi; gələcək dövlətçiliyimizin şəriətə əsasən, yaxud dünyəvi qanunlara əsasən qurulması hələ də müzakirələr mövzusu idi.

Beləliklə, milli ideologiyamızın əsası və aparıcı qüvvəsi türklükdür. Türklük bir ideologiya və milli azadlıq ruhunun apa-

ricı qüvvəsi kimi XIX, yaxud XX əsrlərin icadı deyil. Xalqımız tarix qarşısında sınağa çəkilərkən daima türklük düşüncəsi bir mənəvi və siyasi vasitə kimi onun köməyinə gəlir. Beləliklə, türkcülük bir milli düşüncə və dil həmrəyliyi vasitəsi kimi tarix boyu türklərin qayəsini təşkil edən bir hadisədir. Türklər onu bəzən unutsalar da, tarixi zərurət bu düşüncəni bərpa edir və türklük əvvəlkindən daha qüvvətlə özünü büruzə verir. Tarix boyu öz aralarında hakimlik uğrunda silah vasitəsilə vuruşan türk-əsilli xalqlar XX əsrdə öz nicatını ancaq həmrəylikdə gördülər. Beləliklə, Azərbaycanda XIX əsrdən başlayaraq türkcülük bir neçə amillərdən bəhrələnərək inkişaf edirdi: dilimizdə türkcülük (Mirzə Kazımbəy), milli düşüncənin ancaq dinin deyil, ilk növbədə dilin və dinin vəhdəti üzərində qurulması (Cəmaləddin Əfqani), mədəniyyətimizdə (dramaturgiyada, teatrda, mətbuatda) türkcülük (Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi), maarifçilikdə türkcülük (A.Bakıxanov, M.F.Axundov, C.Əfqani, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi), düşüncəmizdə və fəaliyyətimizdə türkcülük və müasirləşmək (Əlibəy Hüseynzadə), dövlətçilikdə türkcülük¹⁴¹ (İsmayıl Qaspiralı, Əlibəy Hüseynzadə, Ziya Göyaltı, Yusif Akçura) və nəhayət, müstəqil dövlətçiliyimizdə türkcülük (Nəsib bəy Yusifbəyov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski və b.).

İslam tarixi boyu mənəviyyat varlığımızın əsas meyarı olmuşdur. Xalqımızın tarixi varlığı və tarixi nailiyyətləri artıq 1400 ildir ki, islam dini ilə birbaşa bağlıdır. Xristian (Rus imperiyası) və ateist (SSRİ) dövlətlərinin tərkibində olduğumuz dövrdə azərbaycanlıların, o cümlədən bir çox başqa türk xalqlarının mənəvi mənliyini, azadlıq ruhunu saxlayan və inkişaf etdirən aparıcı qüvvə islam idi. Təsadüfi deyil ki, Çar Rusiyasının ideoloqları türk-müsəlman xalqlarını eyni vaxtda dili və dinindən döndərmək planları qururdular. Xalqımızda “üsuli-qədim”dən “üsuli-cədid”ə keçid olan yeniliyə meyil də məhz dini məktəblərdə yaran-

di. İslam dini xalqımıza islam dünyasında tam bərabərlik şəraiti yaratmışdı.

Beləliklə, milli düşüncənin üstünlüyü (prioriteti) heç də bizim islama sadiqliyimizi arxa plana keçirməməli, azərbaycançılıq düşüncəsinin üstünlüyü bizi türkəsilliyimizdən uzaqlaşdırmamalı, avropalaşma bizi Şərqi varisliyindən, müasirləşmə, zamanla ayaqlaşmaq isə tariximizdən imtina etməyə gətirib çıxarmamalıdır. Nəticədə bu prinsiplər üçlük formulasını alaraq islamçılıq, türkçülük və müasirləşmə izahı ilə milli ideologiyamızı özündə təzahür etdirdi və tariximizin əsas vəzifəsi kimi ortalığa qoyuldu. Bu zəmin üzərində də güclü Azərbaycanlı ziyalı, xeyriyyəçi və siyasətçilər dəstəsi yarandı.

“Kəmalüddövlə məktubları”, yaxud Mirzə Fətəli Axundov ateist olubmu?

Bu sual ola bilsin ki, bir çox oxucularda yeni sual doğursun. Bu da ondan irəli gəlir ki, Sovet dövründə dövlət siyasəti səviyyəsinə qalxan ateistlik, Mirzə Fətəli Axundovun dinlərə ateist münasibəti xrestomatik bir səciyyə daşıyırdı. Elə bir tədqiqat əsəri olmazdı ki, bu baxış qürurla qeyd olunmasın. Bəs əslində Mirzə Fətəli Axundovun dinə münasibəti nə şəkildə idi?

M.F.Axundov dinə qarşı kəskin mövqe tutaraq, əslində və ilk əvvəl, dini xurafatla mübarizə aparırdı. “Kəmalüddövlə” əsəri birbaşa islamla mübarizə kimi qiymətləndirilsə də, əslində o xurafatla mübarizəyə yönəlmişdi. M.F.Axundov dinin əsasını sarsıtmaq məqsədi güdmürdü.

“Kəmalüddövlə məktubları” sovet dövründə, ənənəvi olaraq deyildiyi kimi, sadəcə islamın məhvinə yönəlmiş bir əsər deyil. Bu əsərin iki böyük ictimai məzmunu var. Birincisi, islamın izahına və təbliğinə olan ehtiyac, onun dərk olunmasına yeni baxışın formalaşması idi. Bu da əslində tarixin sonrakı dövründə baş verdi. Müasir şəraitdə dünyəvi dövlətlərdə islam dininin

maneəsiz inkişafı, dövlətlə islam dini arasında heç bir ziddiyyət olmadan dinc yaşaması, islam dininin dünya dinləri və cəmiyyətləri arasında yeniləşmiş və nüfuzlu mövqeyi Mirzə Fətəli Axundov dühasının, bir növ, məhsulu və təzahürüdür, onun dahiliyini və uzaqgörənliyini göstərir. “Kəmalüddövlə məktubları”nın ikinci əvəzsiz əhəmiyyəti də Azərbaycan fəlsəfəsinə yeni ənənənin, elmi-nəzəri baxışlar sisteminin, Avropa fəlsəfi düşüncəsinin və fəlsəfi yaradıcılıq üslubunun gətirilməsidir.

M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda Azərbaycan reallığı üçün, bir tərəfdən, olduqca vacib, o biri tərəfdən isə, hələ məlum olmayan məfhumları, problemləri ilk dəfə olaraq ictimai fikrə gətirmişdir. Məhz M.F.Axundov XIX–XX əsrlərdə uğurla inkişaf edən siyasi və milli mənzərəmizin, demək olar ki, banisi idi. Xalqın köləlik vəziyyətindən çıxması, sağlam düşüncəsinin formalaşması, azadlıq düşüncəsi, insan hüquqları, hüquqi dövlət, zamanla ayaqlaşma, müasirlik, avropalaşma, vətənpərvərlik, xalqpərvərlik, milli düşüncə, milli dilin ədəbi dillə eyniliyi, dünyəvi elmlərin inkişafı problemləri məhz M.F.Axundovun sayəsində Azərbaycan ictimai fikrində özünə möhkəm yer aldı. Məhz M.F.Axundov əxlaqın formalaşmasında dinin müstəsna rolunu qeyd edərək göstərmişdir ki, etiqad ayrılığına görə insan azadlıq hüququndan məhrum ola bilməz. Bəziləri sual verirlər ki, M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda islam dinini belə atəşə tuturdusa, əgər M.F.Axundovun əsas məqsədi xalqı islam dinindən ayırmaq idisə, niyə Çar Rusiyası bu kitabın nəşrinə yaşıl işıq yandırmırdı, niyə bu əsər nə Rusiyada, nə də Avropada nəşr olunmadı? Ona görə ki, “Kəmalüddövlə məktubları”nın əsas məqsədi islam xalqlarını oyatmaq, öz hüquqları uğrunda mübarizəyə çağırmaq, hətta hüquqsuz bir vəziyyətdə olan islam dini üçün xristianlıqla eynihüquqlu bir vəziyyət tələb etməkdir. “Kəmalüddövlə məktubları”nda M.F.Axundov dinlər arasında ən məqbul olanı islam dinini sayır. XX əsrin əvvəllərinin ən mö-

cüzəli hadisəsi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranması da, bir növ, “Kəmalüddövlə məktubları”nın dühasından doğulmuşdur. Onu da əlavə etməliyə ki, xalqları müasirləşdirmək yolunda dində xurafatla mübarizə aparmaq tək M.F.Axundovun fikri deyildi, böyük sayda Avropa filosofları da belə fikirləşirdilər.

Mirzə Fətəli Axundovun öz mövqeyini deməzdən əvvəl, onun xasiyyətinin müasirləri tərəfindən necə qiymətləndirildiyi haqda bir neçə söz deməyi vacib sayıram.

1911-ci il dekabrın 5-də Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində yerləşən Şah Abbas məscidində qeyri-adi bir toplantı olub. Burada yığışanlar Mirzə Fətəli Axundovun 100 illiyini qeyd ediblər. Toplantıda Zaqafqaziya Şeyxülislamı çıxış edib. Bu məlumat çox qısa olsa da, tariximiz və xüsusən ictimai fikir tariximiz üçün çox vacib məlumatdır¹⁴².

Bu hadisədən iki gün sonra bunun qədər əhəmiyyətli daha bir tədbir olub. 1911-ci il dekabrın 7-də Tiflis Gürcü Əyyanlar Teatrında Mirzə Fətəli Axundovun anadan olmasının 100 illiyi qeyd olunub. Toplantıda görkəmli ədəbiyyatşünasımız Firudin bəy Köçərli məruzə ilə, “Saxalxo” qəzetinin əməkdaşı Axalsixeli və aktyor K.Andronikov çıxış ediblər. Toplantıda Ə.Haqverdiyev, A.Talibzadə (Şaiq), S.M.Qənizadə, “Temi” qəzetinin redaktoru Q.N.Diasamidze, gürcülər arasında savad yayan cəmiyyətin sədri Kazbeqi və başqalarının yubiley toplantısına göndərilən teleqramları və məktubları oxunub. Bu, demək olar ki, minillik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk yubiley toplantısı idi¹⁴³. “Zakavkazye” qəzetinin 8, 10 dekabr 1911-ci il nömrələrində Həmzət bəy Qabulovun (H.Q.Şirvanski) məqaləsində gətirilən bu məlumatlar haqqında Abbas Hacıyev də özünün “Tiflis ədəbi mühiti” əsərində söhbət açıb.

Beləliklə, aydın görünür ki, Mirzə Fətəli Axundov yaxın müasirləri olan istər dindarlar, istərsə də ziyalılar tərəfindən eyni hörmətlə xatırlanır.

Üç problem maraqlıdır: məsciddə ədibin yubiley tədbirinin keçirilməsi; Mirzə Fətəli Axundov ateist kimi qələmə verildiyi halda dindarların məhz məsciddə ona yubiley tədbiri keçirmələri; məhz Zaqafqaziya Şeyxülislamının həmin toplantıda çıxış etməsi.

İlk əvvəl məsciddə belə tədbirin ola biləcəyi haqqında qısa məlumat verək. Şah Abbas məscidi Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində yerləşirdi. Bu həmin o məhəllə idi ki, Qulam Məmmədlinin mənə dediyinə görə, “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrələri burada yayılırdı və Mirzə Cəlil jurnalının ilk sorağını da buradan alırdı.

“Zakafkazyə” qəzetinin 1907-ci il nömrəsində, yeni M.F.Axundovun yubiley tədbirlərindən 4 il əvvəl Şeytanbazar məscidi ilə bağlı daha bir maraqlı hadisədən xəbər verilir. 1907-ci il mayın 23-də məscidin mollası Mir Bağır Tiflis məscidində “Molla Nəsrəddin” jurnalını boykot etmək məqsədi ilə toplantı keçirmək qərarına gəlir. Geniş müzakirələr başlayır. Müzakirəyə “Molla Nəsrəddin” tərəfindən Azərbaycan qadınına tələb olunan hüquq və təhsilin verilməsi məsələləri müzakirəyə çıxarılmışdı. Müzakirədə S.Ağamalıoğlu, F.Köçərli, E.Sultanov, H.Minasazov, Ö.F.Nemanzadə və başqaları iştirak edirdilər. İlk olaraq molla Mir Bağır Mirheydərzadə çıxış edir və bunların yolverilməz olduğunu irəli sürür. Buna cavab olaraq Ö.F.Nemanzadə çıxış edir. Mir Bağır Mirheydərzadə ona minbərdən çıxış etməyə icazə vermək istəmir. Lakin məscidə yığışan şeytanbazarlıların tələb və təkidilə ona minbərdən danışmağa icazə verilir. Müzakirə Mir Bağırın gözlədiyi nəticəni vermir. Ö.F.Nemanzadənin çıxışı “mü-səlmanları hərəkətə gətirir”, onlara “böyük təsir bağışlayır”. Məscidə yığışanlar onu alqışlayırlar və qadın azadlığına səs verirlər, “Molla Nəsrəddin”i dəstəkləyirlər. H.Minasazov bu haqda “Müzakirə” adlı məqalə ilə çıxış edir. Mir Bağır Mirheydərzadə bir neçə gün sonra – mayın 29-da Minasazovun bu məqaləsinə cavab yazmalı olur. O, bu cavabında “Molla Nəsrəddin”ə “gü-

zəştə getməyə”, məsciddə irəli sürdüyü mövqeyini yumşaltmağa, özünü səmimi və xeyirxah adam kimi qələmə verməyə çalışmışdır.¹⁴⁴

Belə bir vəziyyətdə M.F.Axundovun ölümü və dəfni ilə əlaqədar verilən (guya onu bir neçə gün basdırmayıblar) xəbərlər rəvayətdən başqa bir şey deyil. «Molla Nəsrəddin»ə inanan xalqı ilk dəfə məhz M.F.Axundov oyatmışdı.

Sovet ictimai və fəlsəfi elmində Mirzə Fətəli Axundovun ateist olduğu fikri geniş yayılmışdı və demək olar ki, heç kimdə şübhə oyatmırdı. Bunun üçün onun «Kəmalüddövlə məktubları» adlı fəlsəfi əsəri və orada gətirilən «Mən bütün dinləri ədyanıpuç sayıram» fikri əsas götürülmüşdü.

Bəs əslində necə olub?

«Kəmalüddövlə məktubları»na keçməzdən əvvəl M.F.Axundovun oğlu Rəşidin islam ibadətlərinə tam riayət edən dindar olmasına münasibəti də səciyyəvidir. Mirzə Fətəli Axundov 17 dekabr 1870-ci ildə Tiflis şəhərindən Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktubda yazır: «Rəşid Boklun, Renanın əsərlərini oxumuş, fəlsəfəni məndən az bilmir. Fizikanı və təbiətşünaslığı məndən yaxşı anlayır. Bu məsələlər haqqında mənəmlə həmişə mübahisəyə girir, dəlillər və sübutlar gətirir. Lakin bu il Ramazan ayında bütün şərtləri və əməlləri yerinə yetirməklə oruc tutdu. Deyirdi ki, mən istəyirəm hamı mənə təmiz müsəlman kimi tanısın. Mən də mane olmurdum. Bu da bir rəftardır. Ramazan ayında hər gecə namaz qılır, dua oxuyur, lakin çox gözəl tar da çalır, musiqi elminə çox həvəsi vardır»¹⁴⁵. Deməli, əgər M.F.Axundovun Tiflisin fransız dilli gimnaziyasında təhsil alan doğma oğlu Rəşid özü yaşadığı evdə islam ibadətinə tam riayət edirsə və M.F.Axundov bunu qəbul edirsə, mane olursa, onda «bu da bir rəftardır», deməli, M.F.Axundovun dinə qarşı tam bərişmaz olduğunu təsdiq etmək üçün əsas yoxdur. Bizdə olan məlumatlara görə, Rəşid Axundov sonralar Avropanın ən qabaqcıl ali məktəbi olan Brüssel

Universitetində təhsil alan dövrdə də islama münasibətini dəyişməyib.

M.F.Axundov, həqiqətən də, dinlər haqqında və din xadimlərinə qarşı çox sərt və bir çox hallarda barışmaz mövqə tutub. Amma bütün bunlar bizə Mirzə Fətəli Axundovun birmənalı olaraq islam dinini tam inkar etdiyini təsdiqləmək üçün əsas vermir.

Öz fikrimizi əsaslandırmaq üçün elə Mirzə Fətəli Axundovun həmin «Kəmalüddövlə məktubları»na müraciət edək.

M.F.Axundov, həqiqətən də «...mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm» kəlməsini işlədib. Baxaq görək o, bunu hansı kontekstdə deyib. Əsli belədir: «Ey Kəmalüddövlə, bu sözləri sən güman eləmə ki, mən bəlkə başqa din və məzhəbi islama müreccəh tuturam. İş ona qalsa, yenə islam dini sair ədyandan bərgüzidə və mənim məqbulumdur. Bu qədər var ki, mən külli-ədyanı puç və əfsanə hesab edirəm»¹⁴⁶. Bu kontekstdən biz iki nəticə əldə edirik. Birincisi odur ki, M.F.Axundov «başqa din və məzhəbi islama müreccəh (üstün)» tutmur. İkincisi isə odur ki, M.F.Axundovun dediyinə görə, islam dini «sair ədyandan bərgüzidə və mənim məqbulumdur» deyə təsdiqlənir. İslam xurafatı ilə mübarizə aparın şəxs üçün “mənim məqbulumdur” fikrindən daha aydın demək çətindir.

M.F.Axundov islamın aradan götürülməsini deyil, ona yeni baxış təklif edir. Yenə «Kəmalüddövlə məktubları»na birbaşa müraciət edək. «Dini-islamın davamı o surətdə mümkündür ki, şüur ilə və mərifət ilə dinin künhünü anlayıb, sonra millət sair miləldən imtiyaz tapmaq üçün müsəlmanlıqda baqi qalasan və onun əməli-xəfiyyəsinə (gizli işlər) və rüsumi-zahiriyyəsinə və onun həqqünnas xüsusunda olan əhkamına bəqeyrəz qətli-nüfus və qəti-əza və bəqeyrəz bəzi təzyid və təqyir ki, o əhkamda lazımdır, tabe olub bilkülliyyə təkalifi-şəqqəsindən ki, hüququllah adlanır, özünü azad edəsən. Necə ki, İngilis və Yengi-Dünya

və sair bir para Firəngistan təvayifi protestantdırlar»¹⁴⁷. Mən, dəqiqlik naminə, bu mətni tam və ixtisarsız gətirdim. Amma müasir oxucu üçün M.F.Axundovun fikirləri daha aydın olsun deyə görkəmli ərəbşünasımız T.Həsənov tərəfindən mətnin müasir dilimizlə səsleşən versiyasını da aşağıda gətirirəm: «İslam dini o şəkildə davam edə bilər ki, sən dinin mahiyyətini şüur (hiss, idrak) və bilik ilə anlayasan, sonra millətinin digər millətlərdən fərqlənib seçilməsi üçün müsəlmanlıqda daim qalasan, onun (dinin) gözə görünməyən məsələlərinə və zahiri əlamətlərinə, "həqqunas" ("insanların haqqı") ilə bağlı hökmlərinə – nəfs (adam) öldürmək, bədən üzvlərini kəsmək, o hökmlərdəki bəzi artırma və dəyişikliklər istisna olmaqla, tabe olub "hüququllah" ("Allahın haqları") adlanan ağır yüklərdən özünü büsbütün azad edəsən. Necə ki, ingilislər, Yeni Dünya (Amerika) və sair bir çox Avropa xalqları protestant olmuşlar».

Nəhayət, «Kəmalüddövlə məktubları»nın sonunda M.F.Axundov yazır: «Bir də müəllif istəmir ki, xalq ateist olsun, dinsiz və imansız olsun. Bəlkə müəllifin məqsədi islam dininin əsr və zəmanəyə müvafiq olaraq islahatlara möhtac olduğunu göstərməkdir. Elə kamil bir islahata ki, o, tərəqqi və sivilizasiyon şərtlərinə müvafiq olsun, bəşərin hər iki cinsinin azadlıq və hüquq bərabərliyinə qərar versin, öz siyasi tədbirləri ilə şərq despotizmini yumşaltsın və kişili-arvadlı bütün islam tayfasının savadlı olmasını vacib etsin»¹⁴⁸. Beləliklə, «müəllif istəmir ki, xalq ateist olsun, dinsiz və imansız olsun» yazan bir müəllifi ateist adlandırmaq nə dərəcədə ədalətlidir.

Beləliklə, ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, M.F.Axundovun «qatı ateist» kimi qiymətləndirilməyi fikri heç də onun mövqeyindən və yaradıcılığından irəli gəlmir. Bu fikir daha çox sovet-bolşevik ideologiyasının manipulyasiyasının nəticəsi və məhsuludur. Onlar M.F.Axundovun bir cümləsini kontekstdən ayıraraq, həmin cümləni izah edən və açan fikirləri uzaqlaşdıraraq, süni şəkildə

«mövqe» formalaşdırıblar. Daha düzgün olardı ki, M.F.Axundovun dinə münasibətini ziddiyyətli, «ateist» deyil, «isləhatçılıq», islamda “protestantizm” tərəfdarı kimi qiymətləndirək. M.F.Axundov islamda islahatın, “protestantizm”in konsepsiyasını da irəli sürür.

Mənim bu yazım mövzunu heç də bitirmir, sadəcə, Mirzə Fətəli Axundovun, eləcə də bir çox klassiklərimizin dinə aid fikirlərinə yeni baxışa çağırır.

“Sivilizasiya”, “despot”, “fanatik”, “revolyusiya”, “tərəqqi”, “patriot”, “politika”, “liberal”, “parlament” terminləri və onların siyasi-ictimai mənalrı elmimizə Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən gətirilmişdir. M.F.Axundov sosial problemləri istər həyatın, istərsə də ədəbiyyatın aparıcı mövzusu sayırdı.

Əlibəy Hüseynzadə və siyasi türkçülük

Əlibəy Hüseynzadə İ.Qaspiralının mövqeyini genişləndirərək bir neçə addım irəli gedib. Onun türkçülüyə baxışları 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində dərc olunmuş 4 bənddən ibarət məqaləsində verilib: 1. Məzlum olan sinifləri zalım siniflərdən azad etməyə çalışın. 2. Qafqaz əhlinə muxtariyyət verilsin. 3. Müsəlman dininə sərbəstlik verilsin 4. Türk dilinin inkişafı yolunda olan sədlər və maneələr aradan qaldırılsın.

Rusiya türkləri tərəfindən belə sistemli baxış ilk dəfə idi ki, verildi. Bu yazıdan onun mövqeyi açıq görünür. Məqalədə həmrəylik və mübarizə hissləri qabarıq şəkildə verilib. Kimlərin həmrəyliyi? – Müstəmləkə zülmü altında yaşayan xalqların, Qafqaz, Rusiya və dünya türklərinin və müsəlmanlarının həmrəyliyi.

Nə uğrunda mübarizə?

1. Milli azadlıq uğrunda mübarizə. *Sinfi həmrəylik: məzlum siniflə zalım sinfin arasında olan mübarizə yolunda həmrəylik.* Bu, ilk baxışda sosialistlərin ideyası kimi görünsə də, əslində, mənəcə, əsarətdə olan xalqların zülm edən kəslərə qarşı həmrəy-

lik çağırışı idi. Yəni müstəmləkə taleyini yaşayan xalqları həmrəy mübarizəyə və azadlığa çağırırdı.

2. Dövlətçilik uğrunda mübarizə. *Qafqaz əhlinə muxtariyyət verilsin.* İlk baxışda müəllif ermənilərdən və gürcülərdən fərqli olaraq, konkret Azərbaycan xalqı üçün muxtariyyət məsələsini ortalığa qoymur. Niyə? Ona görə ki, o zamanlar Qafqazda yaşayan müsəlman və türk xalqları ayrı-ayrılıqda milli ziyaluların, milli siyasətçilərin, kütlənin siyasi mədəniyyətinin, cəmiyyətin siyasiləşməsi baxımından hələlik çox zəif idilər və gələcək ağır və keşməkeşli, itkilərlə dolu mübarizəli yolun lap əvvəlində idilər. Azadlıq yoluna ancaq birləşərək çıxmaq olardı. Bundan başqa, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, o zamanlar Cənubi Qafqazın elə bir yeri yox idi ki, orada soydaşlarımız yaşamasınlar. Şimali Qafqaz müsəlmanları üçün isə Azərbaycanın yaranmaqda olan siyasi xadimləri və burjuaziyası, sözün əsl mənasında, arxa idilər. Ayrılıqda Qafqazın məhdud bir ərazisində yaradılan muxtariyyət yüz minlərlə soydaşımızı və dindaşımızı başsız qoya bilərdi.

3. Din uğrunda mübarizə. *İslam dininə sərbəstlik verilsin.* Əgər Ə.Hüseynzadə dövlət idarəçiliyində Qafqaz həmrəyliyine çağırırsa, din məsələsində o bütün Rusiyanın müsəlmanlarının birgə mübarizəsini görür.

4. Dil uğrunda mübarizə. *Türk dilinin inkişafı yolunda olan sədlər və maneələr aradan qaldırılsın.* Bu maddədə türk dili üçün geniş meydan tələb olunur: savadlanmada, maariflənmədə, mətbuatda, siyasi həyatda və i.a. Bununla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, türklərin ədəbi dili haqqında Ə.Hüseynzadə Osmanlı türkcəsini əsas kimi götürməyi təklif edirdi və redaktoru olduğu mətbuatı məhz o ləhcədə buraxırdı.

Ə.Hüseynzadə ictimai fikrimizdə böyük bir türkçü kimi qəbul olunub. Onun bu ilk və kiçik tövsiyəsi, daha doğrusu, mübarizəyə çağırışı, 1918-ci ilə qədər Rusiyada türk-müsəlman xalqları tərəfindən aparılan milli-azadlıq mücadiləsinin qayəsini təşkil edib

və programına çevrilib. Onu ilk siyasi türkçü kimi də qiymətləndirməyimiz daha əsaslı olardı.

Ə.Hüseynzadə 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" adlı silsilə məqalələrlə çıxış edib. Bu yazıda o, türk dünyası, onun tarixi coğrafiyası, digər türk xalqları haqqında məlumatlar verib. Orxon-Yenisey yazılarından, qədim türk "runlarından", onları kəşf edən Vilhelm Tomsendən, "Kutadqu-Bilik" əsərini kəşf edən G.Vamberi haqqında yazıb. Məqalələrdə dünyanın bir sıra görkəmli türkşünaslarının adını və onların tədqiqatlarının mahiyyətini açır. Onlardan V.Radlov, G.Vamberi, Uyfalvun Şarl Ecen, V.Tomsen, Deqin Cozef, Q.Venqler, Şəmsəddin Sami, Nəcib Asim və başqaları əhatə olunub. Bir ona heyifsilənmək olar ki, əgər hələ 100 il bundan əvvəl bu adlar və onların tədqiqat obyektləri olan türk abidələri Azərbaycanlıların yaddaşına gətirilmişdisə, o zaman niyə onlar elmi-mizdə geniş miqyaslı tədqiqat obyekti olmadılar? Təəssüf!..

Beləliklə, Ə.Hüseynzadənin türkçülükdə göstərdiyi xidmətlər ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan gerçəkliyində ilk dəfə olaraq dünyada mövcud olan türk xalqlarının, başqa millətlərdən olan görkəmli türkşünasların, milliyətçə türk türkşünaslarının, qədim türk yazılarının, xüsusən də Orxon-Yenisey yazılarının, türk maddi-mədəniyyət abidələrinin, türk etnoqrafiyasının, böyük Türklərin: Alp Ər Tonqanın, Gültəkinin və Bilgə xaqanlarının adlarını sevə-sevə qələmə alıb, türk yazı sistemlərinin, yeni əlifbaların (türk runları və uyğur əlifbası), türk dillər qrupunun və ona qohum olan dillərin, qədim türk din və məzhəblərin sistemli təsvirini verib. Ə.Hüseynzadə bir vacib məsələni də qaldırır ki, türk islamı qəbul edərək ərəbləşmədi, öz milli mahiyyətini və dilini saxladı. Bütün dünya dinlərindən türk həyat tərzinə, türk təfəkkürünə və türk dilinə ən yaxın və yararlı islam dini olduğunu təkid edir və xüsusi vurğulayır ki, türk məzhəbi islamda özünü türk sayır. O, Azərbaycanda elmin üç əsas cərəyanla

inkışafını görürdü: “Elmi-əhvali-əqvam”, “Elmi-bəşər”, “Elmi-lisan”. Qaldırdığı problemlərdən ən vacibi də millətin əxlaqı olub.

«Türk dili» məfhumunda Ə.Hüseynzadə özünəməxsus mövqə tutur. Bu məsələdə Ə.Hüseynzadə ilə başqaları arasında müəyyən fikir ayrılığı var idi. Əgər M.F.Axundov dramaturgiyanı Azərbaycan xalq dili əsasında yaratmışdısa, Ə.Hüseynzadə tam və formalaşmış Azərbaycan dili haqqında heç bir fikir irəli sürmür. O deyir ki, dilimiz Bakı, Gəncə, Şirvan ləhcələrindən ibarətdir. Ə.Hüseynzadə türk dili deyərkən hər türk xalqının öz dilini nəzərdə tutmurdu, o məhz osmanlı türkcəsini nəzərdə tuturdu. Hətta türk dilinin inkışaf yollarını da o, Əlişir Nəvainin yaradıcılığına əsasən deyil, ərəb-fars sözləri əsasında görür. Millətimizin təşəkkülü haqda fikirlərindən danışsaq onu qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Hüseynzadə Azərbaycan xalqını «tazə cavan bir millətdir», «yolunun mənzili-əvvəlindədir» – deyə qiymətləndirirdi.

Avropalaşmağa aid Ə.Hüseynzadənin özünəməxsus baxışları var. “Kasablanka faciəsi” adlı məqaləsində o deyir: “Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların (avropalıların) beyinləri, dimaqları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin. Yoxsa mədələrində həzm olunmasın”. Amma bununla yanaşı, onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, o, qəti şəkildə «firəngləşməyin» əleyhinədir. Ə.Hüseynzadə o kəsləri qınayır ki, Avropadan əsən hər hansı yelə, hətta zəhərli yelə şəfabəxşiş deyir. Bu mövqeyini o belə açıqlayır: türkün firəngləşməsi, firəngin tərəqqisi deməkdir, «müsəlman tərəqqisi demək deyildir».

Ə.Hüseynzadədə türk dövlətçilik ideyalarının inkışaf etmiş bir baxışına rast gəlmədik. Onun fikrincə, gələcək qurum sadəcə “türklərin mənəvi birliyi” şəklində ola bilər. Ə.Hüseynzadə 1905-ci ildə «Həyat» qəzetinin 10-cu sayında dərc edilmiş «Qəzetimizin məsləki» məqaləsində yazır ki, Azərbaycan türklərinin

gələcək inkişafını ancaq Rusiya tərkibində görür. O deyir: «Biz isə türk, müsəlman və rus rəiyyəti bulunduğumuz üçün türklük və islam dairəsində və rus dövlətinin şəraiti-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istəriz». Bu haqda onun fikrinə Dumaya gedən deputatlara verdiyi tövsiyədə rast gəlirik. Orada sadəcə bütün Qafqaz xalqlarına, türklərə, ermənilərə, gürcülərə və başqalarına müştərək özünüidarə etmək hüququndan söhbət açır. 1905-ci il tövsiyələrində o, nə ümumən Rusiya türkləri üçün, nə ümumən Qafqaz türkləri üçün, nə də xüsusən azərbaycanlılar üçün muxtariyyət tələb etmir. Onun tövsiyəsi ondan ibarətdir ki, “Qafqaz əhlinə öz ümumi idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələnlər muxtariyyət tələb ediniz”. O dövrdə Azərbaycan düşüncəsi üçün bu, bir addım irəli olsa da, onu nəzərə almalıyıq ki, elə bu dövrdə gürcülər də, ermənilər də artıq “Ümumi Qafqaz” deyil, sırf milli erməni və gürcü muxtariyyəti məsələsi qaldırırdılar. Ə.Hüseynzadə türk dünyasını nə müstəqil, nə muxtariyyət vəziyyətində görmür, hələlik Rusiya imperiyasının sərhədləri daxilində görür. Sonrakı yazılarında isə o, sadəcə, türklərin Rus imperiyasına qarşı mübarizəsi məsələsini qaldırır və hər hansı bir dövlət qurumundan söhbət açmır.

O, ilk azərbaycanlı olub ki, sistemli şəkildə dil, din, sinfi problemləri qaldırıb. Amma onun tələbləri birbaşa hökumət qarşısında deyil, Dumaya gedən, milliyətcə azərbaycanlı olan deputatlara tövsiyə şəklində qaldırılmışdır.

Beləliklə, 1905-ci ildə Ə.Hüseynzadənin mövqeyində ancaq milli-mədəni inkişaf üçün yaradılacaq şərait haqqında problemlər əks olunub. 1904–1906-cı illərdə o, hələlik milli şüurun qaldırılması uğrunda çalışırdı. Ə.Hüseynzadə bu məqalədə üç həmrəylik sistemini açıqlayır: türkçülük, islamçılıq və rus vətəndaşlığı. Sonrakı illərdə türkçülüynün siyasi tərəfi onun üçün Rusiya çarizmi ilə mübarizədən ibarət olub.

1907-cı ildə «Füyuzat»da (№23) “İntiqad edirik, intiqad

olunuyoruz” məqaləsində onun fikirlərinin xeyli inkişaf etdiyi gözə çarpır. O yazır: “Fədai lazımdır, fədai. Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli fədai”. Həmin məqalədə o, öz siyasi baxışının çox aydın formulasını verir: «Füyuzat»ın tutduğu yol türkçülük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır. Yoxsa farslaşmaq, Zərdüştün sönmüş mədəniyyəti ilə mədəniləşmək deyildir”. Yəni Ə.Hüseynzadənin fikrincə, fədai o kəsdir ki, türklərin təəsübünü çəksin, dindar, mömin olsun, Avropa mədəniyyətinə, yoluna və nailiyyətlərinə yiyələnsin, öyrənsin, həzm etsin. Amma onun bu bəyanatında da yenə türk dövlətçiliyinə aid konkret bir fikri yoxdur.

Sonda onu xüsusi qeyd etmək istərdim ki, Ə.Hüseynzadənin yazıları onun misilsiz və valehedici erudisiyaya malik bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. O, türk və türkşünaslıq tarixinə, dünya tarixinə, fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə, siyasətinə dair məlumatların unikal bilicisidir. Yəqin bu səbəbdəndir ki, Ə.Hüseynzadənin tədqiqatçısı olan Ofelya xanım Bayramlının onun əsərlərinə yazdığı şərhlər haqlı olaraq bir çox alimlər tərəfindən müstəqil bir elmi araşdırma statusunda qiymətləndirilmişdir. Ə.Hüseynzadənin 4 kitabına O.Bayramlı 2,2 mindən çox şərh vermişdir.

1905-ci il hadisələri və milli düşüncə

1905-ci il ərəfəsində Azərbaycan artıq Rusiya imperiyası tərkibinə qatılmasının təxminən bir əsrini yaşayırdı¹⁴⁹. Vəziyyət acınacaqlı idi. Azərbaycanlıların pis güzəranının səbəbi ilk əvvəl Çar Rusiyasının dövlət siyasəti idi. Baqlıcası o idi ki, yerli hakimiyyət strukturlarında azərbaycanlıların sayı süni şəkildə məhdudlaşdırılırdı və 5%-dən çox olmamalı idi. Bunun nəticələri milli durumumuzun bütün sahələrində özünü büruzə verməkdə idi.

Vəziyyət necə idi? Azərbaycanlılarda hər hansı dövlətçilik

meyilləri çarizm tərəfindən qətiyyətlə boğulurdu. Xanlıqlar, bəyliklər, sultanlıqlar bir dövlət qurumu kimi tam məhv edilmişdi. Dövlətsizlik şəraitində artıq dörd-beş nəsil insan böyüməkdə idi. Yeni nəslə belə gəlirdi ki, ümumiyyətlə, azərbaycanlıların heç bir vaxt nə dövləti olub, nə dövlət başçısı, nə məmuru, nə ordusu¹⁵⁰, nə də milli maliyyəsi. Dövlət idarəçiliyi tam müstəmləkə sisteminə uyğun, yəni yerli əhaliyə tamamilə yad şəkildə qurulmuşdu. Azərbaycanlılar ictimai düşüncəsi ilə birlikdə milli düşüncəsini də itirirdi. İctimai düşüncə bir çox hallarda mahal çərçivəsindən o yana keçmirdi. Azərbaycanlı nəinki milli düşüncə sahibliyindən, hətta bu torpağın sahibliyi hissindən də məhrum olmaqda idi. Azərbaycana çox sayda erməni və rus əhalisi köçürülürdü. Tarixən Azərbaycan torpağı olan ərazilər artıq buraya köçürülən ermənilər və ruslar tərəfindən tutulmuşdu. Torpağın ən yararlısı məhz rus və erməni köçkünlərinə verilirdi. 1900-cü ildən torpaqları köçkünlərə ayırmaq üçün minillərlə bu torpağa sahib olan yerli əhalinin fikri, mövqeyi, hüququ tam inkar olunurdu¹⁵¹. Bir çox hallarda erməni və rus köçkünlərinə torpağı ayırmaq üçün yerli azərbaycanlıları məcburən daha yararsız torpaqlara qovurdular. Bəzi hallarda isə ümumiyyətlə, yeni torpaq təklif etməyərək onları illərlə didərgin vəziyyətinə salırdılar¹⁵². Yararlı torpaqların tam çatışmadığı göz qabağında idi. Bu siyasət qanuni hala salındı. 1898-ci ildə Qafqaz canişinliyində tərtib olunan bir məktubdan aydın olur ki, Cənubi Qafqazda pambıqçılığın inkişafına çox yol vermək olmaz, çünki “müsəlman varlıları öz pullarını məhz buraya yönəltmək istəyirlər ki, öz soydaşlarını işlə təmin etsinlər”¹⁵³. Mədrəsələrin açılışı təqdir olunurdu, amma bu şərtlə ki, orada savadlanma aşağı səviyyədə olsun. Məhz belə hala müsbət baxılırdı¹⁵⁴.

Müsəlmanları dini və milli düşüncələrindən döndərmək hətta dövlət siyasəti səviyyəsinə qalxmışdı. Bu işdə əsas canfəşanlıq edənlərdən biri türkoloq və islamşünas alim N.İ.İlminski idi.

Maraqlıdır, İlminski türk dilini öyrənmişdi ki, türkləri öz dillərindən, islam dinini öyrənmişdi ki, müsəlmanları öz dinlərindən döndərsin¹⁵⁵. İlminskinin həyatının əsas məqsədi Ural-Altay xalqlarının dil və dini assimilyasiyasını sistemli şəkildə həyata keçirmək idi. Bu məsələdə çar hökuməti ilə İlminskinin məqsədləri üst-üstə düşmüşdü. İlminskinin milli və dini özünüdərk etmə siyasəti bəzi rus alimləri tərəfindən “İlminskinin xristianlıq maarifpərvər sistemi” deyə adlandırılmışdı¹⁵⁶. İlminski hesab edirdi ki, ilk əvvəl xristianlaşma insanın öz ana dilində aparılmalıdır. Sonra insanda yeni yaranmış xristian düşüncəsi onu öz ana dilindən və milli düşüncəsindən uzaqlaşdırıb, ruslaşdıracaq¹⁵⁷. XIX əsrdə bu siyasətin ideoloqu olan N.İlminski məktublarının birində yazırdı: “Şiələrlə sünnilər arasında münasibəti gərginləşdirmək, müsəlmanları ibtidai savaddan yuxarı buraxmamaq, müsəlmanların dini xadimlərini rus dilini tamam bilməyən, cəmiyyətdə özünü sərbəst hiss etməyən, zadəgan sinfindən olmayan, aşağı səviyyəli insanlardan seçmək lazımdır¹⁵⁸. Məktəblərdə dərs zamanı müəllim üzünü xristian uşaqlara tutaraq deyirdi: “Bunlarla (yəni müsəlmanlarla) dostluq etməyin”. Məktəblərdə oxuyan müsəlman uşaqlarını məcbur edirdilər ki, xristian kilsələrinə getsinlər. Rus məktəblərində Azərbaycan dilində danışmaq, ədəbiyyatda yeni üslubun tətbiqi qadağan idi.

Bakı şəhərinin milli ab-havası yoxa çıxmaq üzrə idi. Sırf milli şəhər olan Bakı artıq azərbaycanlılara yadlaşmaqda idi. Bakı çox mürəkkəb və müxtəlif milli, dini və peşəkarlıq tərkibinə yönəlirdi. Bakı neft sənayesinin ilk mərhələdə uğurları yerli azərbaycanlılar üçün inkişaf vəd verirdisə də, vaxt keçdikcə bundan da ilk əvvəl qeyri azərbaycanlıların qazandığı üzə çıxdı. Neft sənayesi savadlı mütəxəssis tələb etdiyi halda, azərbaycanlılar arasında belələri az idi. Getdikcə aparıcı mövqeləri başqa xalqların nümayəndələri tuturdular, azərbaycanlılar isə sadəcə qara fəhlə olaraq qalırdılar. 1897-ci ildə yerli türk əhalisi (azərbaycanlılar)

Bakıda ümumi fəhlələrin 11,7%-ini, 1899-cu ildə 13,5%-ini, 1905-ci ildə isə 11,2%-ini təşkil edirdi. Sonuncu rəqəmin azalması onunla izah olunur ki, 1905-ci il erməni-müsəlman qarşıdurması nəticəsində bir çox azərbaycanlılar ya qırğına məruz qaldılar, ya da Bakıdan kəndlərə köçəsi oldular. XIX əsrin əvvəllərində tam milli olan şəhərin 1903-cü ildə artıq əhalisinin cəmi 14,6%-ini Bakıda doğulanlar təşkil edirdilər, 85,4%-i gəlmələr idilər¹⁵⁹. 1903-cü ildə Bakı əhalisinin 33,9%-ini rus, 17,0%-ini erməni, 36,4%-ini müsəlmanlar (Azərbaycan türkləri, Kazan tatarları, dağıstanlılar, farslar), 12,7%-ini başqa millətlər təşkil edirdi¹⁶⁰. Fəhlə sinfi arasında 1904-cü ildə ruslar 24,7%, ermənilər 19,6%, Azərbaycan türkləri 12,0% təşkil edirdi¹⁶¹. Bakı fəhlə sinfinin tərkibində olan qara fəhlələrin 27,2%-i ruslar, 8,3%-i ermənilər, 64,5%-i müsəlmanlar idi¹⁶². Tarix boyu millətlərin və dinlərin qarşıdurmasına əlavə olaraq xalqlar siniflərə bölünürdü və qarşıdurmada yeni amil ortalığa çıxırdı. Siniflər və millətlər hakimlərin, siyasətçilərin və sahibkarların maraq mərkəzində dayandığı dövr idi. Fəhlə sinfi nəyə üstünlük verəcək: milli, yoxsa sinfi həmrəyliyə? Fəhlə sinfini nəyin hesabına parçalamaq olar: iqtisadi bərabərsizliyin, yoxsa milli qarşıdurmanın? Bu sualları siyasətçilər öz proqramlarını qurmaq üçün tez-tez özlərinə verirdilər. Çar hakimiyyəti, neft sənayeçiləri və bolşeviklər hərəsi özünə lazım olan amillər ətrafında fəhlə sinfini öz tərəfinə çəkmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Bəli, mübarizə obyekt fəhlə sinfi idi. Bolşeviklər müsəlman fəhlələrin siyasiləşməsinə, çarizm və neft sənayeçiləri isə əksinə, onların siyasi savadsızlığına üstünlük verirdilər. Neft sənayeçiləri də millətlərarası ayrışkıllıq salırdılar. Məsələn, rus və erməni fəhlələrinin maaşını artırırdılar, müsəlmanlarınkini isə yox. Etiraf etməliyik ki, bu ayrışkıllığı aradan qaldırmaq üçün bolşeviklər daha çox səy göstərirdilər¹⁶³. Müsəlman olmayan neft sənayeçiləri çalışırdılar ki, müsəlman fəhlələr ixtisaslaşdırılmış sahələrdə çalışmasınlar.

Çar hakimiyyəti millətləri qarşı-qarşıya qoymağa, bolşeviklər isə bunları birləşdirib, çarizmə və sənayeçilərə qarşı qaldırmağa cəhd edirdilər¹⁶⁴. Bolşeviklər hətta çarizmin xalqları ruslaşdırma siyasətini ifşa edirdilər və əks-təbliğat aparırdılar¹⁶⁵.

Xalqımızda tarixən formalaşan milli və əxlaq düşüncəsinə təsir edən ziyalı dəstəsini tarixi şərait, dövlətsizlik və maarifsizlik yox etməkdə idi. Yeni ziyalı dəstəsi formalaşmaqda idi. Amma bunlar sayca az, keyfiyyətə isə çox şaxəli idi.

Ziyalılarımız özləri də axtarışda idilər. Qərb, yaxud Şərq; İran, yoxsa Turan; dini əqidəyə sadiqlik, yoxsa dinsizlik; din, yoxsa millət; nicat dildədir, yoxsa dində; nəyin həmrəyliyinə üstünlük vermək: ərəzi həmrəyliyinə, dini həmrəyliyə, yoxsa dil həmrəyliyinə; “şkol”, yoxsa “mədrəsə”; liberal “uçitel”, yoxsa mühafizəkar “mirzə”; mədəniyyət milli zəmində, yoxsa xaricdən təqlid yolu ilə qurulmalıdır; Rusiyapərəstlik, yoxsa Osmanlıpərəstlik; ifrat mühafizəkarlıq, yoxsa zamanla ayaqlaşma; təhsili necə qurmaq lazımdır: elmi-ədyan (dini elmlər), yoxsa elmi-əbdan (dünyəvi elmlər), «üsuli-cədid», yoxsa «üsuli-qədim» prinsipləri üzərində; ümumtürk, yoxsa azərbaycanlı dili və düşüncələri; xalqa siyasət lazımdır, yoxsa maarif; xalqı sinfi mübarizəyə çağırmaq lazımdır, yoxsa milli həmrəyliyə və s.

Xalqımızda tarixən tərbiyə olunan ədəb-ərkan: kiçiyin böyük qarşısında, nadanın müdrik qarşısında susması ifrat bir şəkil almışdı. Əhməd bəy Ağayev bu haqda yazırdı ki, təvazökarlıq köləliyə gətirib çıxartmışdır, hörmət naminə susmaq isə düşüncədən imtina şəklini almışdır¹⁶⁶. Həsən bəy Zərdabi məqalələrinin birində yazır ki, azərbaycanlı tələbələr küçədə gimnazist paltarında görünməyə çəkinirdilər, onlar paltarlarını elə gimnaziyada saxlayıb, orada dəyişirdilər. Bakı müsəlmanları gimnaziyalarda oxuyanları, nəinki papağını, hətta ayaqqabısını dəyişənləri, faytona minənləri də dinsiz, imansız sayırdılar¹⁶⁷.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən zəbt olunandan sonra Qafqaz-

da tamam yeni məzmunlu konflikt yarandı: erməni-azərbaycanlı konflikti. İlk əvvəl ermənilərlə azərbaycanlıların münasibətlərini gərginləşdirən amil, əsasən, iqtisadi xarakter daşıyırdı. Daha doğrusu, yerli azərbaycanlılarla gəlmə ermənilər arasında baş verən mübarizə torpaq üstündə gedirdi. XX əsrdən, yəni həyatın özü siyasiləşdikcə bu münasibətlər, daha doğrusu, qarşıdurma da başladı siyasiləşməyə. 1905-ci il hadisələri ərəfəsində ermənilər bütün yaşadıkları yerlərdə tam siyasiləşmiş, təşkilatlanmış, silahlanmış, bir neçə terror əməliyyatlarını mütəşəkkil şəkildə həyata keçirmiş, maariflənmiş, milli düşüncələrinin intibahına nail olmuş, Avropada və Rusiyanın mərkəzində mətbuat orqanları yaratmış və onları dəstəkləyən siyasi xadimlərlə sıx əlaqə yaratmışdılar və i.ə. Erməni siyasi təşkilatları Avropadan türk dilini bilən erməniləri hətta panislamçı adı ilə Qafqaza göndərirdilər ki, yaranmış vəziyyətdə onlar Qafqazda rəqiblərini zəiflətsinlər¹⁶⁸. Azərbaycanlıların o dövr üçün siyasi düşüncələrini əks etdirən bir çox səciyyəvi faktlar var. 1904-cü il aprelin 16-sı və 17-sində rus və Azərbaycan dilində “Müsəlman cəmiyyəti” adından yayılan proklamasiyada (siyasi müraciət) deyilirdi ki, müsəlmanlar heç bir fəaliyyətdə iştirak etmək fikrində deyillər, əgər onları buna məcbur etsələr, onlar ancaq çar hökumətinin tərəfdarı kimi iştirak edə bilərlər. Bunun ardınca Misirin İsgəndəriyyə şəhərində nəşr olunan “Çoxra Numa” («Həqiqət göstəricisi») jurnalında ermənilərin müsəlmanlara müraciəti dərc olunmuşdu. Bu müraciətdə deyilirdi ki, ya müsəlmanlar inqilabi proseslərdə iştirak etməlidirlər, ya da ermənilər “torpağı müsəlman qanına qəltan edəcəklər”¹⁶⁹. Müsəlmanlar bu müraciəti də “Bizim çar hökumətindən heç bir narazılığımız olmadığından heç bir inqilabi prosesdə iştirak etmək fikrində deyilik, yox, əgər ermənilər bizə qarşı bir haqsızlıq etsələr “biz çölləri erməni cəsədlərinin qəbiristanlığına çevirəcəyik”¹⁷⁰ – deyər cavablandırırdılar¹⁷¹. O dövrün bir neçə siyasətçisi vəziyyətin belə inkişafını müsəlman dininin xüsusi-

yətləri ilə izah edirdi. Senator Kuzminski belə fikirlərlə razılaşmayaraq, qeyd edir ki, gec-tez müsəlmanlar da siyasi həyata qovuşacaqlar, söhbət sadəcə ondan gedir ki, bu nə vaxt baş verəcəkdir¹⁷².

Azərbaycanın bütün təbəqələri özlərinin zəifliyini hiss edirdilər. Dövlət məmurlarımız, demək olar ki, yox dərəcəsində idi, olanlar da ermənilər qədər nüfuz sahibi deyildilər. Burjuaziyamız erməni burjuaziyasından zəif olduğunu hiss edirdi¹⁷³. Fəhlə sinfimiz ermənilər qədər mütəşəkkil və siyasiləşmiş deyildi. Ziyalılarımız erməni ziyalısı qədər püxtələşmiş, çoxsaylı və rusların yanında sözü kəsərli deyildilər. Peşəkar siyasətçilərimiz, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Heç bir milli partiyamız yox idi. Halbuki ermənilərin artıq «Qnçak» və «Daşnaksütun» partiyaları mövcud idi və aktiv fəaliyyət göstərirdi. Bu hadisələrin ərəfəsində rus bolşeviklərinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan müsəlmanları arasında sosial-demokrat ideyaları yaymaq üçün “Hümmət” təşkilatı yarandısa da, hələlik bu təşkilat lazımı sosial bazaya malik deyildi.

Bakıda ermənilərlə müsəlmanlar arasında silahlı toqquşmalar artıq 1904-cü ilin sentyabrından baş verməyə başlamışdı¹⁷⁴. Məruzələrinin birində Vitte məlumat verirdi ki, Rusiyanın müxtəlif ərazilərində inqilabı körükləyən səbəblər müxtəlif idi¹⁷⁵. Bilavasitə Rusiya ərzəsində əsas məsələ torpaq məsələsi idi. Milli ərazilərdə – Polşada, Baltıqyanı ərazilərdə və Qafqazda inqilabın aparıcı problemi milli məsələdir¹⁷⁶. Rusiyanın daxili işlər naziri Buliqin II Nikolaya yazdığı məruzədə qeyd edirdi ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında 1905-ci il fevralın 7, 8, 9-da Bakıda baş verən qanlı toqquşmalar onların arasında “tayfa düşmənçiliyinin nəticəsi deyildir”. Əlavə olaraq vurğulayırdı ki, ümumiyyətlə, ermənilərlə “tatarlar”(azərbaycanlılar) arasında düşmənçilik yoxdur¹⁷⁷. Bu nədir? Qarşıdurmanın mahiyyətini anlamamaq, onu bilməmək, yoxsa bilərək nədənsə bunun üstünü vurmamaq istəyin-

dən irəli gəlir? Belə nəticəni o onunla izah edirdi ki, qarşıdurma vaxtı bəzi erməni ailələri azərbaycanlıların ailələrində sığınacaq tapmışdılar. Bundan başqa, erməniləri qıran azərbaycanlıları onların özləri hakimiyyətə təhvil verirdilər. Bunlarla yanaşı, nazir “Erməni Komitəsinin” maddi cəhətdən çox imkanlı olduğunu və ermənilərin varlanmasının azərbaycanlıların hesabına baş verdiyini qeyd edir¹⁷⁸. Bu qarşıdırmada, ermənilərin təkidiyə baxmayaraq, Bakı hakimiyyəti silah tətbiq etməkdən imtina edir. Maraqlıdır, məhz ermənilər belə bir fikir yayırdılar ki, inqilabi prosesdə ayrı-seçkilik yaratmaq məqsədi ilə bu qarşıdurmanı törədən hökumət dairələri olub¹⁷⁹.

Azərbaycanlılar isə ermənilərin sadaladığımız bütün imkanlarından hələ də çox uzaqda idilər. Bakıda inkişafda olan siyasi hərəkətdə (1902–1905-ci illərdə) cəmi bir azərbaycanlı həbs olunmuşdu. İstintaq nəticəsində, inqilabi və siyasi hərəkətə dəxli olmadığı məlum olarkən, o azad edilmişdi¹⁸⁰. Bunlarla yanaşı, ermənilər Azərbaycan dilli mətbəələr yaradaraq, azərbaycan dilində yazılar nəşr edib yaymaqla, azərbaycanlıların siyasi istiqamətini özləri istədikləri tərəfə yönəldirdilər. Müxtəlif sosial-demokrat və sosialist partiyalarının Bakı təşkilatları Bakı müsəlmanlarını öz hərəkətlərinə cəlb etmək üçün dəfələrlə bəyannamə (proklamasiya) şəklində müraciətlər yayırdılar. İlk kommunist tarixçilərimizdən olan Ə.Əhmədov, bir tərəfdən, Rusiyada baş verən 1905-ci il yanvar inqilabına azərbaycanlıların hazır olmadığını¹⁸¹, o biri tərəfdən isə, 1905-ci il hadisələrinin Rusiya imperiyasının heç bir xalqının həyatında azərbaycanlılarda olduğu qədər dəyişikliklərə gətirib çıxartmadığını qeyd edir¹⁸².

1905-ci ilə qədər azərbaycanlı fəhlələr və kəndlilər inqilabi proseslərə qoşulmurdular. Rusiya imperatorluğunu və bütün Rusiya xalqlarını sarsıdan 1905-ci il gəlməkdə idi. İlk siyasətçilərimiz də axtarışda idilər. 1905-ci ildə müstəsna olaraq azərbaycanlılar deyil, ümumiyyətlə, bütün Şərqi xalqları inqilabi proses-

lərə qatıldılar. Müstəmləkə ölkələrində geniş xalq hərəkatları başladı. XX əsrin əvvəlləri tarixə “Asiyanın oyanması” adı ilə daxil oldu.

Tarix öz hökmünü yeridirdi. Xalqlar qalxmaqda, oyanmaqda, maariflənməkdə, sürətlə siyasiləşməkdə idi¹⁸³. Azərbaycan dili məktəblərdə ilk dəfə 1887-ci ildən tədris olunmağa başladı. 1887-ci ildə Bakının orta məktəblərində cəmi 10 nəfər azərbaycanlı uşağı vardırısa, bunların sayı 1896-cı ildə 88, 1904-cü ildə isə 133 nəfər oldu. İbtidai məktəblərdə 1895-ci ildə 588, 1905-ci ildə isə 2161 nəfər azərbaycanlı təhsil alırdı. Bakıda 1905-ci ildə dərs deyən müəllimlərdən 50 nəfəri azərbaycanlı idi¹⁸⁴. 1905-ci ildə Azərbaycanda “Cənubi Qafqaz müsəlman əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələri” (Buraya Ə.Topçubaşov, Ş.Əsədullayev, Ə.Ağaoğlu, A.Ziyadxanov, Q.Zülqədərov daxil idilər və təqdim olunmuş petisiyanı onlar imzalamışdılar) adlı təşkilatı açıq fəaliyyət göstərən ilk milli siyasi qurum, ilk rəsmiləşdirilmiş siyasi müraciəti isə Ə.M.Topçubaşov tərəfindən hazırlanmış və bu təşkilat tərəfindən Rusiya Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmiş sənəd adlandırmaq olar. Bu sənədi, həmçinin, gələcək milli azadlıq hərəkatı yolunda aparılacaq siyasi dəyişikliklərin ilkin proqramı kimi də qiymətləndirmək olar. 1905-ci ildə çar hökumətinin ünvanına buna bənzər bir neçə petisiya (xahişnamə) göndərilmişdi. Yaranmaqda olan milli burjuaziya azərbaycanlılar üçün istər iqtisadi, istər mənəvi, istərsə də maarifçilik maraqlarının qorunmasında yeganə ümid yeri idi. Bu səbəbdən rus və erməni bolşeviklərinin uzun illik söylərinə baxmayaraq, əksər azərbaycanlılarda milli və dini təəssübkeşlik sinfi həmrəylikdən üstün idi.

Bolşeviklər də milli məsələdə çar hökumətindən fərqli siyasət irəli sürdüklərindən zülm altında olan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların diqqətini özlərinə cəlb edirdilər. V.İ.Lenin və bütövlükdə bolşeviklər partiyası xalqların azadlığını, insanların dinindən, irqindən və millətindən asılı olmayaraq, hüquq bəra-

bərliyi haqqında mövqeyini bəyan edirdi. RSDFP ərazilərin özünü idarəçilik və xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ haqqında ideyalarını da irəli sürürdü. Amma bu ideyaların astar üzü də var idi. O da ondan ibarət idi ki, bolşeviklər kiçik dövlətləri məqsəduyğun saymırdılar. Onlar hesab edirdilər ki, kiçik dövlətlər məcburi deyil, öz xoşları ilə, “fəhlə həmrəyliyi” prinsipləri əsasında birləşməlidirlər¹⁸⁵. Bolşeviklər, bir çox gənc Azərbaycan siyasətçiləri üçün (N.Nərimanov daxil olmaqla), ilk əvvəl, sosialist ideyalarının təcəssümü idilər. O illərdə bir çoxu belə sayırdı ki, xalqın güzəranının sağlamlaşma yolu sosialist ideyaları üzərində qurulmuş cəmiyyətdədir¹⁸⁶.

Azərbaycanlılar arasında sinfi mübarizənin kəskin şəkil almamasının əsas səbəbi Rusiya imperiyası tərəfindən hər hansı azərbaycanlının, müsəlmanın hüququnun tapdalanması idi. İşğalın ilk illərində Rusiya imperiyası bütün Azərbaycan zadəganlarını ələ alaraq, onlara lazımı hüquqlar və imtiyazlar verdiyi halda, Azərbaycanda müstəmləkəçilik möhkəmlənəndən sonra onları bütün imtiyazlardan məhrum etdilər. Azərbaycan bəylərinin və xan zadələrinin Rusiya zadəganları səviyyəsində hüquqları yox idi. Rus köçkünləri üçün lazım olanda torpaqları nəinki kəndlidən, hətta bəylərdən də alırdılar¹⁸⁷. Azərbaycan burjuaziyası istədiyi sahələrə maya (investisiya) buraxa bilmirdi. Azərbaycan ziyalıları öz xalqına istədikləri kimi qulluq etməkdən məhrum idilər. Bütün türk xalqları ikinci dərəcəli xalq, müsəlman dini isə ikinci dərəcəli din sayılırdı.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının, demək olar ki, daxili dartışma problemi yox dərəcəsində idi. Fərq ondan ibarət idi ki, xalqımızın bu təbəqələrinin inqilabi hissləri və düşüncələri müxtəlif idi. Azərbaycanda inqilabi proseslərin aparıcı qüvvəsi fəhlə sinfi deyil, milli ideologiyanın daşıyıcısı və ilhamçısı olan ziyalılar, Azərbaycan burjuaziyası idi. Mübarizənin məqsədi isə müstəsna hüquqlara malik olmaq deyil, xalqın başqa xalqlarla, dilin başqa

dillərlə, islam dininin xristianlıqla eyni hüquqlara malik olması tələbi idi.

1905-ci il hadisələri arasında Azərbaycan üçün ən tələyüklüsü erməni-müsəlman silahlı qarşıdurması idi. Hadisələr bir-birinin ardınca sürətlə baş verirdi. Fevralın 6–9-da Bakıda ¹⁸⁸, fevralın 10-da Balaxanıda, mayın 10–13-də Naxçıvanda, mayın 23-də İrevanda, iyunun 13-də Cəbrayıl, avqustun 16–20-də Şuşada, avqustun 22-də yenə Balaxanıda, sentyabrın 26-da Cavanşir qəzasında silahlı qarşıdurmalar baş verdi. Erməni-müsəlman silahlı qarşıdurması Zəngəzur və Qarabağda 1906-cı ilin yanvar və fevral aylarında da davam etdi. 1905-ci il noyabrın 18-də Gəncədə ¹⁸⁹, noyabrın 21-də Gədəbəyde, oktyabrın 23-də Bayıl, müsəlmanların iştirakı ilə keçirilən mitinqlərin tələbləri erməniləri yerli ordu sıralarından geri çağırmaq və tərksilah etmək idi. Bu hadisələr fəhlələrin sinfi mübarizəsi və müsəlmanların bu mübarizəyə geniş miqyasda qoşulması ilə müşayiət olunurdu ¹⁹⁰. Rəsmi dövlət sənədlərində erməni-müsəlman qarşıdurmasının günahı əhalidə deyil, “bəylərdə və xristianlığın düşməni olan mollalardadır” deyərək qeyd edilirdi ¹⁹¹. 1905-ci ilin fevral ayında Bakı general-qubernatoru tərəfindən uydurulmuş erməni-türk qarşıdurması təşkil olunmuşdu. Onda mətbuat bu qırğının azərbaycanlılar tərəfindən təşkil olunduğunu, türklərin təcavüz iddiasında olduqlarını yazırdı ¹⁹².

1905-ci il bir neçə hadisə ilə səciyyəvi idi: 9 yanvar – Peterburq hadisələri, 18 fevral – rus imperatorunun fərmanı, rus-yapon müharibəsi, 17 aprel – dini dözümlük haqqında imperatorun fərmanı, Azərbaycanın yaranmaqda olan milli siyasətçilərinin hökumətə siyasi və sosial problemlər barədə müraciətləri (tarixə petisiya dövrü kimi daxil olub) və s. Azərbaycanlılar üçün daha tələyüklü məsələ fevralın 6–10-da erməni-müsəlman (azərbaycanlı) davası oldu.

Fevralın 17-də Azərbaycan dilində ilk proklamasiya buraxıl-

dı¹⁹³. Martın 15-də H.Z.Tağıyevin evində “müsəlman” ictimaiyyətinin toplantısı keçirildi. Məqsəd çar hökumətinə müsəlmanların problemlərinin həlli yolunda görülməli işlər haqqında «Petisiya»nın göndərilməsi idi.

1905-ci ilin mart ayında “Kaspi” qəzeti vəziyyətdən çıxış yolunu göstərməyə cəhd etdi: “Hər xalq özü öz qayğısına qalmalıdır, özü düşünməlidir ki, özünü hökumətə də, hakim xalqa da (yeni rus xalqına – H.Ə.) necə təqdim etməlidir. Bu işdə aparıcı rolunu ziyalılar və varlılar oynamalıdır. Birincilər öz ağılı, biliyi, istedadı ilə xalqın köməyinə gəlməlidir, ikincilər isə öz imkanları ilə bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün ziyalılara maddi əsas yaratmalıdırlar. Əfsuslar olsun ki, nə birincilər, nə də ikincilər (H.Z.Tağıyev istisna olmaqla) bu yolda bir fəaliyyət göstərməyiblər. Ziyalılarımız hələ də rus xalqını öz xalqı ilə lazımı qədər tanış etməyiblər”. Nə qədər hazırlıqsız olsa da, tarixin bu dönəmində, yenə də xalqımızın sözünü deyən tapıldı: burjuaziya, ziyalılar, bəylər və varlı kəndlilər. Tarixin bu məsuliyyətli məqamında xoşbəxtlikdən neft sənayesi burjuaziyası və iri torpaq sahibkarları (mülkədarları) arasında nəinki heç bir ziddiyyət olmadı, hətta həmrəylik göz qabağında idi. 1905-ci ilin mart ayı azərbaycanlıların aktiv inqilabi prosesə qatılmasının başlanğıcıdır. Sınıf mübarizədə zəifləyən çar hökuməti Yaponiya ilə müharibədə uduzaraq, nəinki rus fəhlə sinfinin, hətta işğal etdiyi xalqların yanında da nüfuzdan düşdü. Qeyri-rus xalqları rus hakimiyyətinin bir o qədər də sarsılmaz olmadığı barədə düşünməyə başlamışdı.

Martın 25-də Qafqaz canişini müsəlmanları qəbul etdi. Aprelin 12-də Peterburqda hökumət dairələrində müsəlmanların nümayəndələri qəbul olundu. 1905-ci il martın sonunda Bakının azərbaycanlı müəllimlərinin toplantısı keçirildi. Müsəlman fəhlələrinin 1905-ci il may tətilində iştirakı əslində ancaq sınıf mübarizə deyil, əsasən müsəlmanların öz hüquqlarının tələbinin təzahürü idi¹⁹⁴. Bu müsəlman fəhlələrinin tətilini Ə.M.Topçubaşov

müsəlmanların uğuru kimi qiymətləndirərək “Kaspi” qəzetinin səhifələrində alqışlamışdı¹⁹⁵. 1905-ci il iyulun 8-də “Hümmət müsəlman sosial-demokrat təşkilatı” imzası ilə proklamasiya buraxıldı¹⁹⁶. İyulun 17-də müsəlman fəhlələrinin tətili keçirildi¹⁹⁷. İyul ayında Bakı müsəlman cəmiyyəti Qafqaz canişininə iki xahiş məktubu ilə müraciət etdi: «Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti»nin və «Müsəlmanlar Arasında Savadlanmanı Yayma cəmiyyəti»nin yaradılması haqqında¹⁹⁸. Avqustun 4-də müsəlmanlardan ibarət nümayəndə heyəti canişinlikdə qəbul olundu. Avqustun 20–25-də erməni-azərbaycanlı qırğını baş verdi. 1905-ci ilin sentyabrında Peterburqda keçirilən neft sənayeçilərinin müşavirəsində müsəlman fəhlələri Ə.M.Toçubaşovu öz nümayəndələri seçdilər¹⁹⁹. Müsəlman fəhlələri neft idarələrində çalışan müsəlman məmurlarına birləşmə haqqında müraciətlərlə çıxış etdilər²⁰⁰. 1905-ci il noyabrın 18-də Tiflisdə canişin müsəlmanlardan ibarət nümayəndə heyətini qəbul etdi. Tələblər arasında müsəlmanların hüquqlarını tapdalayan hökumət məmurlarının vəzifələrindən uzaqlaşdırılması da var idi²⁰¹. 1905-ci ilin noyabr və dekabr aylarında müsəlmanların siyasi mitinqlərinə məhz sosialistlər və hümmətçilər başçılıq edirdilər²⁰².

Senator Aleksandr Kuzminski erməni-müsəlman qarşılıqlı düşmənçiliyinin daha dərin və əsaslı kökünün olduğunu irəli sürür. O, bunun səbəbini aşağıdakılarda görür: müstəqil xanlıqlar dövründə burada yaşayan ermənilərin şəxsi və mülki hüquqları məhdudlaşmış, kənd təsərrüfatında ermənilər daha çox hallarda müsəlmanların torpaqlarını becərməklə məşğul idilər. Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini itirdikdən və Çar Rusiyası bu yerlərə hakim gələndən sonra vəziyyət dəyişdi. Çar Rusiyası ermənilərə çox inandılar, müsəlmanlar isə tam inamsızlıq vəziyyətinə düşdülər. Ermənilər Çar Rusiyası tərəfindən dövlət məmurluğuna götürülürdülər, müsəlmanlar isə yox. Rusiya buraya işğal məqsədi ilə gələrkən, ermənilər onlara yardımçı idilər, müsəlmanlar isə

onlara qarşı əlisilahlı vuruşurdular. Ermənilər qısa müddətdə sanki ruslarla qaynayıb-qarıxdılar, müsəlmanlar isə din ayrı, adət-ənənə ayrı olaraq yad qalırdı. Nəticədə ermənilər varlanırdı, müsəlmanlar isə həm kasıblaşırdı, həm də hüquqsuzlaşırdılar. A.Kuzminski müsəlman ziyalıları ilə görüşür və onlar tərəfindən irəli sürülən bütün fikir və təklifləri öz məruzəsində qeyd edir. Müsəlman ziyalılarının irəli sürdükləri əsas fikir ondan ibarətdir ki, bu hadisələrin kökü müsəlmanların ermənilərə qarşı nə paxıllığı, nə də xəyanətidir. Bu qarşıdurmanın əsas səbəbi hökumət dairələri tərəfindən ermənilərlə müsəlmanlar arasında yaratdıqları ayrı-seçkilikdir. Məhz ermənilər idi Rusiya hökumətinin gözündə müsəlmanları vəhşi, fanatik, inamsız kimi qələmə verən. Hökumət də onlara inanır. Qarşıdurmanı aradan qaldırmaq üçün Rusiya hökuməti gerek ilk əvvəl ermənilərlə müsəlmanlar arasında hüquq bərabərliyi yaratsın. Müsəlmanlara savadlanmaq, inkişaf üçün ermənilərə yaradılan şərait yaradılsın. A.Kuzminski erməni icmasının da nümayəndələrini qəbul edir. Onlar yenə də öz tərəflərindən xüsusi vurğulayırlar ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında milli, dini və iqtisadi zəmində heç bir şəxsiqərəzlik yoxdur²⁰³. Niyə? Niyə ermənilər müsəlmanlarla milli, dini və iqtisadi zəmində heç bir şəxsiqərəzlik olmadığını belə təkidlə və dəfələrlə iddia edirlər? Bizcə, bu ona görədir ki, əgər onlar yuxarıda gətirilən səbəbləri tanısalar, onda hökumət ayrı-seçkiliyi aradan götürməlidir. Buna görə də ermənilər nə bu səbəblərin mövcudluğunu təsdiqləyirlər, nə də bu səbəblərin aradan qaldırılmasında maraqlıdırlar. Maraqlıdır ki, bir tərəfdən, hökumət ermənilərə daha çox inanır, o biri tərəfdən isə, A.Kuzminski ermənilərin hökumətə qarşı apardıqları barışmaz və üsyankar siyasətləri haqqında məlumat verir. 1904-cü ildə ermənilər müsəlmanlara müraciət edirlər ki, hökumətə qarşı birgə inqilabi mübarizə aparsınlar. Müsəlmanlar bu müraciətə laqeyd olduqlarından ermənilər müsəlmanları terrorla hədələyirlər. Beləliklə,

A.Kuzminski son nəticəyə gəlir ki, 1905-ci il fevral hadisələri üç amildən irəli gəlir: milli, dini və iqtisadi vəziyyət. İnqilabi proses bu səbəbləri daha da qabartdı, iqtidarın bacarıqsızlığı isə bunu geniş miqyaslı elədi²⁰⁴.

1905-ci il hadisələri Azərbaycan tarixi üçün bir neçə səbəbdən səciyyəvidir. Bu dövr çar tərəfindən verilmiş məşhur islahatlar, ilk genişmiqyaslı erməni-azərbaycanlı qarşıdurması, azərbaycanlılar və ümumiyyətlə, müsəlmanların inqilabi proseslərə qoşulması, azərbaycanlılar arasında ilk siyasi partiyaların yaranması, milli düşüncənin aktiv şəkildə inkişafı ilə səciyyələnir. Bu dirçəliş prosesində Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Kaspi” və Əlibəy Hüseynzadənin “Həyat” qəzetlərinin müstəsna rolları oldu. 1905-ci ildən sonra qəzet nəşri dönməz xarakter aldı və geniş yayılmağa başladı. 1905-ci ildən sonra Azərbaycan dilində “Həyat” və “İrşad” adlı ilk gündəlik qəzet çıxmağa başladı. Nəinki Azərbaycan dilində, hətta rus dilində çıxan qəzetlər belə, xüsusən “Kaspi” qəzeti azərbaycanlıların arasında maarifi yaymağa, rus oxucuları arasında isə azərbaycanlıların hüququ haqqında söz açırdılar. Xalqımızın düşüncəsində yenilik ondan ibarət idi ki, artıq milli düşüncə dini düşüncəni üstələməkdə idi, azərbaycanlı, türk milləti, türk dili məfhumları artıq geniş istifadə olunurdu.

Bunlarla yanaşı, 1905-ci ildən sonra da bu vəziyyət – müsəlman xalqlarının maariflənməsi prosesi davam edirdi. 1906-cı ildə müsəlmanların maarifə ayrılan vəsaitin artırılması haqqında müraciətinə çar hökumətinin rəsmi dairələri cavab verdilər ki, müsəlmanlar spirtli içkilər içmədiklərindən onlardan büdcəyə gələn gəlir azlıq təşkil edir. Bu səbəbdən də onların maarifinə ayrılan vəsait də az olmalıdır²⁰⁵. Belə çıxırdı ki, müsəlmanların savadsızlığının əsas səbəbi onların spirtli içkini içməmələridir. Milli adı ilə yaranmaqda olan məktəblər xalqın maariflənməsindən daha çox missionerlik (xaçpərəstliyə döndərmək) və ruslaşdırma məqsədi güdüdü. Məktəblər ümumi savadlanmadan daha

çox cavanları öz dillərindən və milli düşüncələrindən ayırır, sadəcə, rus dilini öyrətmək və ruslaşdırmaq məqsədi güdüdü. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinə o dərəcədə qadağa qoyulmuşdu ki, rus dili müəllimi dərstdə “it” sözünü başa salmaq üçün it kimi hürməyə məcbur idi²⁰⁶. Belə məktəblərin başlıca məqsədi rus olmayan xalqlarda ilk əvvəl milli ruhu öldürmək idi.

1907–1911-ci illərdə milli hərəkatın vəziyyətini biz Yelizavetpol (Gəncə) qubernatorunun dəftərxanasındakı sənədlərdən görürük. 1907-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında iki partiya yaranmışdı: “Difai” və “Müdafiə”. Rəsmi sənədlərdə qeyd olunurdu ki, bu ad müsəlmanları ermənilərin hücumlarından qorumaq məqsədindən irəli gəlmişdi²⁰⁷. Bəzi mənbələrdə “Qarabağın Birlik Məclisi”, “Шушинская комиссия воспомоществования” (yəqin xeyriyyə mənasında – *H.Ə.*) adlı siyasi və ictimai təşkilatların adı çəkilir. “Difai” partiyasının Vəzirov və Axundov adlı tələbələrin səyi nəticəsində yarandığı qeyd olunur. Partiyanın qərargahı Şuşada yerləşirdi. Onun tərəfdarları Tiflisdə, Borçalıda, İrevanda, Bərdədə, Ağdamda, Törtərdə, Qazaxda, Kürdəmirdə və digər yerlərdə mövcud idi. “Müdafiə” partiyası əhali arasında proklamasiyalar yayırdı. Başqa bir sənəddə deyilir ki, “Difai” partiyasının başçıları Ələkbər bəy Rəfibəyov, Axund Molla Məmməd Paşa Namazzadə, “Müdafiə” partiyasının başçıları isə İsmayıl xan Ziyadxanov və Cəfər Axundov idilər. “Difai” partiyasının məqsədi öz xalqının maraqlarını qorumaq, “Müdafiə” partiyasının məqsədi kəndlilərin məişətini yaxşılaşdırmaq, torpaq bölgüsü aparmaq, mədəni-maarif işini qaldırmaq və bunlara dövlət çevrilişi etməklə nail olmaq idi. Bunlarla yanaşı, Mərkəzi Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Cəmiyyətin işi haqqında deyilir ki, onlar xalqa şəriətin tələblərini izah edirlər, mal oğurluğundan, qan qisasından çəkinməyi tələb edirlər. Tələblərə riayət etməyənlərin cəzalanması göstərilirdi. Təbliğat və izahatdan sonra əhali “Şəriətlə yaşayacağam” deyə and içirdi.

Partiyanın işini aparmaq üçün hər kənddə iki-üç nəfər adam seçilirdi. Məruzəni dövlət idarələrinə yazanlar özləri də etiraf edirlər ki, bu işdə heç bir qəbahət yoxdur, amma hər halda belə hesab edirlər ki, bütün bu tədbirlər gələcək siyasi fəaliyyətin əsasını qoyurdu. Partiyaların milli sosial-demokratik yönümlü olduqları qeyd olunur. Müxtəlif yerlərdə partiyaların üzvlərinin müxtəlif təbəqələrdən – bəylər, ziyalılar, həkimlər, vəkillər, din xadimləri, sənətkarlar, tacirlər, kəndlilərdən və i.a. ibarət olduğu qeyd edilirdi. Partiyalara başçılıq edən şəxslər adətən savadlı, mərifətli şəxslər kimi qiymətləndirilirdilər. “Difai” partiyanın proqramı Azərbaycan dilində yazılmışdı. Bəzi sənədlərdə “Difai” partiyanın Mərkəzinin Bakıda yerləşdiyi və başçısı doktor Ağayev (yəqin Əhməd bəy Ağayev – H.Ə.) olduğu qeyd edilirdi. Bəzi məruzələrdə partiyaların dövlətin təhlükəsizliyi üçün ziyanlı olduğu açıq qeyd olunur və tələb edilirdi ki, bu partiyaların bağlanması və dağılmasına aid təcili tədbirlər görülsün. 1908-ci ildə tərtib olunan sənədlərdən görünür ki, iqtidar “Daşnak” və “Difai” partiyalarının ikisinin də ləğvini düşünürdü. Amma eyni vaxtda bunların ləğvinin ermənilərlə müsəlmanları həmfikir edə biləcəyindən bu fikirlərdən yayınmışdılar. Buna baxmayaraq “Difai” partiyanın fəalları vaxtaşırı həbs olunmağa başladılar. 1908-ci ildə “Difai” partiyası artıq iqtidar sənədlərində “inqilabi partiya” kimi qeyd olunurdu²⁰⁸. Çar hökumətinin müsəlmanların rus ordusuna çağırılmasında da dəyişikliklər baş verirdi. 1883-cü ildə azərbaycanlı əhali burada təşkil olunmuş atlı dəstələrə üç illik ordu qulluğuna cəlb olunurdu. Əhali bunu çox normal qarşılayırdı. Amma 1916-cı ildə artıq azərbaycanlıların ordunun döyüş dəstələrindən tamamilə təcrid olunduğunu görürük. 19 yaşdan 45 yaşa qədər bütün Zaqafqaziya müsəlmanlarının orduda tikinti işlərinə cəlb olunması barədə fərman verildi. Əhali arasında bu keyli narazılıqlar yaratdı. Azərbaycanlılar rus ordusunun döyüş hissələrində qulluq etmələri haqda razılıqlarını bildirsələr də, bu

məsələ uzun-uzadı müzakirə olunurdu²⁰⁹.

Belə bir şəraitdə 1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycan xalqı arasında başlanmış dirçəlişin və milli-inqilabi prosesin aparıcı qüvvəsi milli burjuaziya (milli burjuaziya hökumətdən asılı olduğundan bəzən öz aparıcı rolunu gizli həyata keçirirdi), ideoloqları isə milli ziyalılar idi. Beləliklə, 1905-ci ildə əsas qoyulan siyasi proses 1918-ci ildə müstəqilliyin elan olunması ilə nəticələndi.

NƏTİCƏ

Təxmini “Türkşünaslıq proqramı”

Dünya dəyişərək daima öz axarında olmuşdur. İnsan özünün, onu əhatə edən təbiətin və tarixin sirlərini aç-aça yaşamışdır. Dünya elmi minilliklərlə təbiətin qanunlarını sistemli şəkildə dərk etməyə çalışdı. Nyuton kainatın, Yer kürəsi də daxil olmaqla başdan-başa sistemləşmiş bir mexanizm olduğunu sübut etdi. İnsan biliyinin hər sahəsi sistemləşməyə məruz qalırdı. İnsan artıq o qədər çox bilik toplamışdı ki, onu sistemləşdirmədən tam anlamaq, dərk etmək olmazdı. Bitkilərin və heyvanların növləri, irqələr, dinlər, dillər, xalqlar, fəlsəfi biliklər, coğrafi və kosmik məlumatlar, psixoloji və anatomik biliklər, bir sözlə, hər şey sistemləşirdi. Sistemləşmə, demək olar ki, kəmiyyəti keyfiyyətə dəyişməkdə böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Biliklərin çoxluğu və sistemləşdirilməsi dünyada qədim mədəniyyətlərin sirlərinin açılmasında müstəsna rol oynadı. XIX əsrdə, bir çox başqa sahələrdə olduğu kimi, türkşünaslıqda da yeniləşmə havası duyulmağa başladı. Türkşünaslıq bu bəşəri sistemləşmənin ən uğurlu, ən möhtəşəm tapıntılarından oldu.

Türkşünaslığın istər tədqiqi, istərsə də ilkin qaynaqları bizim üçün eyni dərəcədə vacib olmalıdır. Türkşünaslığın babası kimi, yəqin ki, türkdilli skiflər (quz/oğuz) haqqında geniş məlumat verən Herodotu saymaq olar. Sonra türk yazılarının (runların, əlifbanın) tərtibinə çalışsan və onu tərtib edən, adları tarixdən itən

naməlum şəxsləri, Orxon-Yenisey yazılarını daşa yazdıran Bilgə xaqanı, alban tarixçisi Moisey Kalankatuklunu, Atilla haqqında geniş məlumat verən Roma tarixçisi Prisk Paniyskini və Atillanın şəxsiyyətini öz saqalarında əks etdirən yüzrlərlə alman və skandinav saqaçılarını, dahi Mahmud Kaşğarlınu və Yusif Balasaqunlunu, “Kitabi-Dədə Qorqud”u yazıya alan naməlum yazarları, “Koroğlu”nu, “Manas”ı, “Alpamış”ı, “Ural Batır”ı və yüzrlərlə türk əsətirini, nağılınu, boyunu, söyləməsini minilliklərlə sinələrində gəzdirən böyük şəxsləri, türklərin tarixini yazan, türk lüğətlərini tərtib edən, türk tarixini yaradan böyük şəxsiyyətləri saymaq olar. Bu sıra, sadəcə olaraq, mənim fərdi düşüncəmdən irəli gələn bir siyahı deyil, həm də türkşünaslığa yeni baxışdan ibarətdir.

Türkşünaslığımızın ən vacib məsələlərindən biri də milli özünüdərkətmənin dünya elminin ən mütərəqqi araşdırmaları əsasında aparılmasıdır. Tariximizin tədqiqətmə yollarının, metodlarının elmi əsaslarına yenidən baxılmalıdır. Tariximizi ancaq faktlar toplusu kimi deyil, onun fəlsəfəsini, prinsiplərini tədqiq etməliyik. Tarixin hadisələrini sadəcə əzbərləməklə onu öyrənmə bilmərik. Biz gerek tariximizi dərk edək, baş verən hadisələrin səbəblərini bilək. Tariximizin fəlsəfəsini öyrənərkən biz bir çox suallara cavablar axtarmalıyıq. Niyə Azərbaycana hakim olan sülalələr belə tez-tez süquta uğrayırdı? Niyə dövlətimizin adı bir çox hallarda tarixə Azərbaycan kimi düşməyib, sülalələrin adıyla tanınıb? Niyə xalqımızın şamançılığa və tanrıçılıq dininə mənsubluğunu tarixi yaddaşımızdan itirdik? Niyə türklər tarixlərini yazmırdılar? Niyə süni şəkildə bizə “gəlmə” deyə damğa vururlar? Niyə bizim milli mənlüyümüzü təhqir edən “dönüklük” ideologiyasını bizə sırıyırlar? Niyə xalqımızın köçəri olması başımıza qaxınc olub? Niyə tarixi əsərlərimizi uydurma kimi qələmə verənlərə qarşı sözüümüz kəsərli deyil? Niyə çəkinərək biz «türk-əskilliyik» deyə sözüümüzü cəsaretlə deyə bilməmişik və heç indi

də bir çox hallarda deməyə çəkinirik?

Biz bəzən milli düşüncəmizi sadələşdiririk və onu sadəcə soydaşımızın özünü müsəlmanmı, türkmü, azərbaycanlımı saymağını aydınlaşdırmaqla kifayətlənirik. Milli özünüdərkətmənin dəyərləri mürəkkəb elmi axtarışlar nəticəsində əldə oluna bilər. Ona görə də milli özünüdərkətmə problemi filosoflar, dilçilər, antropoloqlar, psixoloqlar, sosioloqlar, bioloqlar, folklorçular, etnoqraflar, arxeoloqlar, tarixçilər, hətta siyasətçilər tərəfindən araşdırılmalıdır. Tarixin hər dövrünə aid araşdırmalarda o dövrə məxsus milli düşüncə təzi də araşdırılmalıdır. Mütəxəssislər araşdırmalıdırlar ki, milli düşüncəmiz tarixin müxtəlif dövrlərində özünü necə büruzə verirdi, hansı keyfiyyətlərlə səciyyələnirdi və i.a. Azərbaycanlıların milli özünüdərkətmə problemi məhz tarixi dinamikada araşdırılmalıdır. Çünki milli düşüncə zaman getdikcə zənginləşərək və daha möhkəm zəmin almaq imkanına malikdir.

Türkün minillik mədəniyyəti dünya tarixinin ən əzəmətli hadisələrindəndir. Dünya elmində sivilizasiya adlandırmaq üçün qoyulan bütün şərtlərə türk tarixi tam cavab verir. Türklər dövlətçiliyi, dövləti idarə edən çar sülalələrini, dövləti idarə edən qanunları, müstəqil dövlət dili səviyyəsinə qalxan dili, yazılmış lüğətləri, folkloru, eposları, öz məntiqi quruluşu ilə Herodotu heyran edən, geniş miqyaslı, bənzərsiz mif (əsatirlər) sistemini, ancaq türklərə məxsus olan tanrıçılıq sistemini, yazı qrafikasını, müxtəlif sahələrə aid yazılı əsərləri, qələmə alınmış tarixi hadisələri, mükəmməl sosial qurumu (deyərdim bənzərsiz və çox mükəmməl), dünya sivilizasiyasına gətirilən dəmirçiliyi/metalurgiyanı, dulusçuluğu, təkərin xüsusi növünü, bir çox təbii rənglərin alınmasını, kişi şalvarını, dəmirdən düzəldilmiş hərbi silahları, xüsusi ox növlərini, süd məhsullarını, atla bağlı bir çox əşyaları, İndiyə qədər qüvvədə olan unikal bənzərsiz bir təqvim və i.a. icad edərək dünyaya bəxş ediblər. Herodotun dediyinə görə, qədim skiflər/quzlar dünya xalqları içində ən mükəmməl hərbi

elminə yiyələnmiş bir xalqdır.

Bunula belə, dünyanın bir çox alimləri dünya xalqlarının mədəniyyətinin təhlilini verərkən türk mədəniyyətini ya heç görmək istəməzlər, ya da uzaqbaşı islam sivilizasiyasının daxilində qabartmadan əridirlər. Üzdənirəq alimlərimiz bizim türk mədəniyyətinə deyil, qurama, eklektik mədəniyyətə mənsubluğumuz haqqında o qədər yazıblar ki, hətta Şərq və Qafqaz mədəniyyəti təhlil olunarkən Azərbaycana layiqli yer verilmir.

Mənim yazdıqlarım vəziyyətin çox kiçik bir təsviridir. Fikrimcə, tarixşünaslığımız bəzi problemlərə daha çox diqqət yetirməlidirlər.

Çar Rusiyası və SSRİ dövründə türklərə qarşı etnik təmizləmə probleminin araşdırılması

Mənə belə gəlir ki, alimlərimiz Çar Rusiyasında və Sovet İttifaqında türklərə qarşı etnik təmizləmə problemini çox ciddi və elmi şəkildə araşdırmalıdılar və dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmalıdılar.

Türklərə qarşı genosid siyasətinin araşdırılması

Dünyanın bugünkü siyasətinin ən çox pislədiyi problemlər genosid və etnik təmizləmədir. Bu problemlər insan hüququnun pozulmasının ən yüksək təzahürüdür. Siyasətçilərimiz bu problemlərin türklərə qarşı yönəldiyini lazımınca qaldıra bilsələr, alimlərimiz bu problemlərə lazımı elmi əsas versələr, demək olar ki, biz tarixin səhvlərini başa düşmüş olar və onların təkrar olunmasına yol vermərik.

Türkşünaslığın bəzi problemlərini araşdırarkən, belə nəticəyə gəlirik ki, türkşünaslığın müasir vəzifələrini erməni problemini araşdırmadan müəyyən etmək olmaz.

Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan–erməni əlaqələrinin tarixi

müfəssəl şəkildə öyrənilməlidir. Bu əlaqələrin, ən azı, 2500 il tarixi vardır. Bu müddət ərzində aramızda olan əlaqələr müxtəlif şəkllə düşüb: müxtəlif imperiyaların tərkibində əyalət, müstəqil dövlət, vassal dövlət, müttəfiq, tərəf-müqabili, siyasi rəqib və düşmən. Əlaqələrimizin bu müxtəlif situasiyalarda nə şəkllə düşməsindən asılı olaraq münasibətlərimiz qurulub. Atropatena və Albaniya dövlətləri ermənilərlə sıx əlaqəyə girirdilər, bir çox hallarda müttəfiq kimi işğalçılara qarşı çıxış edirdilər. Strabonun dediyinə görə, Atropatena sülaləsi tarixin müəyyən dövründə ermənilər üzərində də hakim olub. Roma sərkərdəsi Lukull ermənilərə qarşı hərbi yürüşə çıxarkən, albanlar əllərində silah ermənilərin köməyinə gəlmişlər, ermənilər Parfiya ilə Atropatena qarşı hərbi ittifaq yaratmışdılar. Tarixin müəyyən dövründə erməniləri, Albaniyanı və Atropatenaı eyni Arsaklar sülaləsi idarə edibdir. Bir zamanlar albanlar Sasanilərlə ittifaqa girib ermənilərə qarşı çıxış ediblər. B.e. I əsrində bölgəmizdə iki hərbi ittifaq yaranıb: biri Albaniya ilə İberiya, ikincisi ermənilər və Parfiya. Bu qarşılıqlı Albaniya-İberiya ittifaqı qalib gəlib. 450-451-ci, 480-481-ci illərdə albanlarla ermənilər birgə Sasanilərə qarşı üsyan qaldırıblar. 654-cü ildə ərəblər Cənubi Qafqaza hücum edəndə Azərbaycan dövlətlərindən birinin hakimi olan Cavanşir ermənilərlə ittifaq bağlayıb. Həllədicü döyüşün ərəfəsində erməni Teodor Rştuni verdiyi sözdən imtina edib, ərəblərlə sazişə girib. VIII əsrin əvvəllərində ermənilər Cavanşir sülaləsinin daxilində əmələ gələn siyasi mübarizədən öz xeyirlərini əldə ediblər və albanlara qarşı ərəblərin qəzəbini yaranan erməni katolikosu Elia ərəb ordusu ilə birlikdə Albaniyaya daxil olub. Xilafət dövründə ermənilər yaşayan ərazilər bir vilayət statusunda Azərbaycan əmirliyinin tərkibinə daxil idi. Bu dövrün ən səciyyəvi hadisələri X əsrdə Sacilər dövründə baş vermişdir. XVIII əsrdən başlayaraq Cənubi Qafqaza Çar Rusiyasının gəlişinin, Azərbaycan torpaqlarının işğalının, demək olar ki, fəal

iştirakçıları da ermənilər idilər. Gətirdiyim bu faktlar hələ aparılmamış gələcək tədqiqatların sadəcə olaraq tezislərdir.

*Azərbaycan-Türkiyə birgə tarix komissiyasının yaradılması
və birgə tədqiqatların aparılması*

Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında qardaş Türkiyə tarixçilərinin iştirakı vacibdir. Türkiyə və Azərbaycan tarixçiləri gerek eyni mövqedən çıxış etsinlər. Qardaş Türkiyənin bəzi tarixçiləri Səfəvi sülaləsini uzun illər türk sülalələri siyahısına salmayaraq Azərbaycan tarixinə böyük zərbə vururdular. Biz doğma tariximizin 250 ilini bu yolla itirirdik. Manna, Midiya, İşquzay (Skif çarlığı) Sakasena, Alban, Atropaten dövlətlərində türk amilinin araşdırmaları gerek bizim iki dövlətimizin tarixçilərinin birgə səylərinin nəticəsi olsun. Alban dövlətinin türkdilli olduğu ehtimalı çoxdur, lakin bu işi başa çatdırmaq lazımdır. Qədim Alban əlifbası bizim zamana gəlib çatıb, lakin onun hələ də türk mənşəli olması araşdırılmayıb. Misirin Sinay məbədlərində Alban əlyazmaları var, lakin onlar türkdilli alimlər tərəfindən hələ də araşdırılmayıb.

Ümumtürk tarixinin araşdırılması

Bunlardan ən vacibi kimmerlərin və skiflərin (quzların/oğuzların) tarixidir. Son zamanlar Azərbaycanda Herodotun göstərdiyi çar skifləri və kimmerlər haqqında yeni əsərlər yazılmışdır ki, bu da türk tarixinə yeni nəzərlə və daha geniş baxmaq imkanı verir. Bu monoqrafiyada sübut olunur ki, skiflər quz/oğuz tayfalarından olublar. Deməli, Çar skiflərinin və kimmerlərin etnik mənsubluğu və dili türkşünas tarixçilər tərəfindən xüsusi tədqiq olunmalıdır.

Türkşünaslığın elmin bir kompleks qolu kimi inkişaf etdirilməsi

Türkşünaslığı elmin bir kompleks qolu kimi inkişaf etdirmək

gərəkdir. İndiyə qədər elmin bu qolu bir çox hallarda, sadəcə türk dillərini araşdıran bir elmə deyilib. Amma belə düşünürəm ki, türkşünaslıq türk xalqlarının birgə varisi və yaradıcısı olduqları tarixi keçmişə və gələcəyə həsr edilməlidir, türk milli düşüncəsinə, türk xalqlarının yarada biləcəkləri birgə mədəniyyətə və i.a. aid olmalıdır. Türkşünaslıq elmi gərək həqiqəti yazaraq türklərdə tarixi səhvlərin təkrar olunmasının qarşısını alsın.

Qədim etnosların türklərlə qohumluq və yaxud eynilik (identifikasiya) prinsiplərini araşdırmaq

Şumerlər, xetlər, elamlar, etrusklar və b.

Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim xalqların etnik mənşəyinə aid araşdırmaların aparılması

Kut, su, lullubey, turukk.

Kaspilər, kimmerlər, çar skifləri, saklar, masagetlər.

Qədim Azərbaycan dövlətlərində türk mənşəli tayfaların mövcudluğunu araşdırmaq

Manna dövlətinin tərkibində olan türkdilli tayfalar.

Midiya imperiyasının tərkibində olan türkdilli tayfalar.

Sakasena dövlətinin tarixi.

Albaniya dövlətinin tərkibində olan türkdilli tayfalar.

Atropatena dövlətinin tərkibində olan türkdilli tayfalar.

VII–VIII əsrlərdə xilafət tərkibində olan türkdilli tayfalar.

IX–X əsrlərdə Azərbaycanın xilafətdən müstəqillik qazanmasında türk amili.

Türk ərazilərinin tarixi coğrafiyasını araşdırmaq

Türkdilli xalqların tarixi formalaşma arealı.

Türkdilli xalqların tarixi miqrasiyaları.

Türkdilli tayfalar Avropada (osmanlılara qədərki dövr).

«Turan» termininin özündə ehtiva etdiyi ərazilərin tarixi cöğrafiyası.

Türklərin tarixi geopolitikası.

Türk tarixinin dövrləşməsini araşdırmaq

Kimmer dövrü.

Skif dövrü.

Saka dövrü.

Şərqi hun dövrü.

Qərbi hun dövrü.

Avarlar dövrü.

Göytürk (Türkütlər) dövrü.

Xəzərlər dövrü.

Türk xalqları İslamlaşma dövründə.

Bütün müasir türk xalqlarının tarixi.

Türk arxeologiyasının xüsusiyyətlərini araşdırmaq

Türk arxeoloji qazıntılarının ənənələri.

Arxeoloji qazıntıların (qəbirlərin) türk və tanrıçılıq ənənələri ilə etnik eyniyyəti (identifikasiyası).

Avrasiya çöllərində minillərlə səpələnən türk mədəniyyət və arxeoloji abidələrinin sistemləşdirilməsi. Türk arxeoloji abidələri dünya elminə müxtəlif, bizə yad görənən adlarla daxil olub. Onları araşdırmalıyıq və əsl adlarını, milli mənsubiyyətlərini qaytarmalıyıq.

Azərbaycan ərazisində kimmer, skif, saka arxeologiyasının araşdırılması.

Türk dilçiliyi elmində aktual problemləri araşdırmaq

2025-ci ildə Mahmud Kaşğarlının anadan olmasının 1000 illiyi, 2073-cü ildə isə onun lüğətinin yaranmasının 1000 illiyidir. Bu, həqiqətən də, minillik türk mədəniyyəti tarixinin ən əzəmətli

hadisəsidir. Mənə belə gəlir ki, artıq indidən Ümumtürk Yubiley Komitəsi yaranmalıdır. Komitə bütün türk dövlət başçalarına və ümumiyyətlə, bütün dövlət başçalarına və YUNESKO-ya müraciət edib, xahiş etməlidir ki, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar öz proqramlarını qəbul etsinlər. Lüğətin tədqiqi üçün Ümumtürk Alimlər Qrupu yaranmalıdır. Lüğəti bütün türk dillərində və aparıcı dünya dillərində (Avropa dillərində, ərəb, Çin və i.a.) nəşr etmək lazımdır. MK lüğəti ilə müasir türk dillərinin müqayisəli lüğətləri nəşr olunsun. Mahmud Kaşğarının irsi mövzusunda mütəmadi (iki-üç ildən bir) keçirilən Simpozium təsis olunsun. 1969-cu ildə Leninqradda çap olunmuş “Drevnetyurkskiy slovar” (Lüğətin əsas mənbəyi “MK” olub) yenidən buraxılmalıdır. Yaxşı olardı ki, bu lüğətin tərcümələri ilk əvvəl bütün türk dillərinə, sonra isə dünyanın aparıcı dillərinə tərcümə olunub nəşr edilsin. Bütün türk dövlətlərinin paytaxtlarında Mahmud Kaşğarının heykəli ucaldılsın, portreti işlənərək bütün türk xalqları tərəfindən qəbul olunsun.

Qədim türk terminlərinin polisemantikası türk etimologiya ənənəsinin xüsusiyyəti kimi

Al, ar, kol hecaları ilə başlanan türk mənşəli sözlərin tematik qruplaşması.

Kimmer, skif, sak, hun dillərindən gəlib bizə çatan nümunələrin araşdırılması və nəşri.

Türkdilli xalqların ümumi əlifbası buraxılmalıdır.

Alban əlifbası ilə türk əlifbalarının fonetik paralelləri.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb-fars sözləri kimi qələmə verilən sözlərin mənşəyinə yeni baxış.

Türk-monqol, türk-buryat, türk-tunqus, türk-tibet, türk-macar dil paralelləri.

Türkdilli xalqların müasir dilləri arasında uyğunluqlar sisteminin yaradılma yolları.

Dünya dillərində türk mənşəli sözlərin araşdırılması (ərəb, İran, hind, hind-Avropa, sanskrit, slavyan, Avesta).

Türk dünyagörüşü və ənənələrini araşdırmaq

Türk şamanlığının folklorumuzda izləri.

Tanrıçılıq türk xalqlarının fəlsəfi-dünyagörüşü kimi.

Türk xalqlarında ocağa sitayiş ənənələri.

Türk xalqlarında Xızır bayramı.

Tanrıçılıq panteonu ilə yunan panteonunun oxşarlıq motivləri.

Türk-şumer mifik paralelləri.

Türk-etrusk mifik paralelləri.

Qədim türklərdə əkinçilik ənənələri.

Türk eposlarının kimmer, skif və saka qaynaqlarını araşdırmaq

«Alpamış», «Ural Batır», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» və i.a.

Dünya xalqlarının eposlarında skif-türk motivləri.

Müasir türkşünaslıq elminin baniləri – ideoloqları haqqında sorğu kitablarını nəşr etmək

İsmayıl Qaspiralı, Əlibəy Hüseyinzadə, Yusif Akçura, Ziya Göyölçü və başqaları.

Türkşünaslıq elminə əvəzsiz töhfələr verən əcnəbi alimlər haqqında sorğu kitabları nəşr etmək

V.Tomson – Gültəkin yazılarını oxuyan.

V.V.Radlov – Möhtəşəm türk lüğətinin və etnoqrafik toplusunun müəllifi.

S.Y.Malov – Orxon-Yenisey yazılarının tədqiqatçısı

F.Dits – «Kitabi-Dədə Qorqud» əlyazmasının ilk tədqiqatçısı və s.

Ensiklopediyaların və lüğətlərin nəşri

Türkdilli xalqların eposları.

Türk xalqlarının mifologiyası.

Türkmənşəli sülalələrin tarixindən.

Türk tayfalarının və tayfa ittifaqlarının tarixindən.

Türk dövlətlərinin tarixindən.

Türk xalqlarının tarixi məskunlaşması və türk dövlətlərinin siyasi coğrafiyası (atlas, xəritələr toplusu).

Mahmud Kaşğarlının, V.Radlovun və b. lüğətlərinin türk və Avropa dillərində nəşrləri.

ŞƏRHLƏR və MƏNBƏLƏR

¹ Mahmud Kaşğarlı. Divani lüğəti-it-türk. Çevirən Besim Atalay. Ankara, 1998. I c., s.4.

² Məhəmmədəli Hüseyini. Nəşə Təbrizi. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. B., 2002, s.192.

³ Möhsin Nəsirli. Quşların dili. B., 2001, s.16.

⁴ «Напутное слово» цитируется по изд.: Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка, 6-сй нәшр, М., 1978, с. 1, s.13.

⁵ Mahmud Kaşğarlı. Divani lüğəti-it-türk. Ankara, 1998. I c., s.27.

⁶ Yəne orada, s.30.

⁷ Əlişir Nəvai. Mükəmətül-lüğətəyn – İki dilin mübahisəsi. B., 1999.

⁸ Yəne orada, s.19.

⁹ Yəne orada, s.20

¹⁰ Yəne orada, s.20-21.

¹¹ Yəne orada, s.28-29.

¹² Yəne orada, s.33.

¹³ Yəne orada, s.36.

¹⁴ Yəne orada, s.56.

¹⁵ Əbülqazi Bahadır xan. Şəçərəyi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). B., 2002, s.47.

¹⁶ ARDƏİA f.515, siy.1, iş 3, s.3.

¹⁷ Yəne orada, s.1-46.

¹⁸ Yəne orada, s.2.

¹⁹ Yəne orada, s.2.

²⁰ Yəne orada, s.2.

²¹ Yəne orada, s.2.

²² Yəne orada, s.3.

²³ Yəne orada, s.4.

²⁴ Yəne orada, s.4.

²⁵ Yəne orada, s.5.

- ²⁶ Rus alimi Aksakov rus dilində məhz felin milliləşməsini əsas görürdü. Aksakov K.S. О русских глаголах. М., 1855.
- ²⁷ Yənə orada, s.7.
- ²⁸ Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология. (Их принципы и их взаимоотношения). Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков. М., 1964, I к., s.127–135.
- ²⁹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, I с., s.123.
- ³⁰ Yənə orada, s.291.
- ³¹ Yənə orada, s.569.
- ³² Древнетюркский словарь (Sonra DTS), Л., 1969, с.471–474.
- ³³ Yənə orada, s.471–474.
- ³⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. В., 1964, I с., s.409.
- ³⁵ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1983.
- ³⁶ Çobanzadə В., Ağazadə F. Türk qrameri. В., 1928, s.7.
- ³⁷ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1983, I с., I к.
- ³⁸ Севортян Э.В. I с., s.139.
- ³⁹ Радлов I с., I к., s.1.
- ⁴⁰ Yənə orada, s.341.
- ⁴¹ Yənə orada, s.430.
- ⁴² Радлов I с., s.432. ДТС, s.34. Севортян I с., s.137, 448.
- ⁴³ Дьяконов И.М.Шумерский язык. Языка Азии и Африки. М., 1979, III с., s.11.
- ⁴⁴ Yənə orada, s.11–12.
- ⁴⁵ Yənə orada, s.11.
- ⁴⁶ Yənə orada, s.16.
- ⁴⁷ Yənə orada, s.10.
- ⁴⁸ Откупщиков Ю.В. К истокам слова. Рассказы о науке этимологии. М., 1986, s.16.
- ⁴⁹ Горячева Т.В. Этимологические заметки. Сб. Этимология. 1986–1987, М., 1989, s.153–154.
- ⁵⁰ Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. М., 1965, s.150.
- ⁵¹ Шер А.А. Что нужно знать о китайской письменности. М., 1968, s.33–34.
- ⁵² Никонов В.А. Введение в топонимику. М., 1965, Топонимика Востока. Исследования и материалы. М., 1969, Топонимика Востока. Новые исследования. М., 1969.

⁵³Кагани Кандзи. «Исследования названия горы Фудзи в топонимическом аспекте». Тиригаку Херон. 1955, №5, s.237-247. Вах. Топонимика Востока Исследования и материалы. М., 1964, s.76.

⁵⁴Казакевич В.А. Современная монгольская топонимика. «Труды монгольской Комиссии АН СССР». Вып.13, Ленинград, 1934.

⁵⁵Mahmud Kaşgarlı. Divani lügəti-it-türk. İndeks. Daşkənd, 1967, s.13.

⁵⁶Севортыан. I с., s.104.

⁵⁷DTS s.79.

⁵⁸Севортыан. I с., s.224.

⁵⁹Yenə orada, s.139.

⁶⁰Sevortyan Vamberiyə istinadən. Севортыан. I с., s.139.

⁶¹Yenə orada, s.148.

⁶²DTS, s.43.

⁶³Севортыан. I с., s.148.

⁶⁴Малов С.Е. s.69.

⁶⁵Севортыан. I с., s.167.

⁶⁶Дульзон А.П. До русское население Западной Сибири. «Вопросы истории Сибири и Дальнего востока». Новосибирск, 1961, s.10.

⁶⁷İspaniyada iki sözdən ibarət Vald-aran adlı məkan var. Yerli Kataloniya və Aran ləhcələrində ikisinin də mənası vardır.

⁶⁸Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. B., 1964, I с., s.118. Azərbaycan türk xalq şivələri lügəti. B., 1930, I с., s.179.

⁶⁹Радлов, I с., s.251-252.

⁷⁰Ган К.Ф. Опыт объяснения кавказских географических названий. СМОМПК, вып.40, Тифлис, 1909, s.21.

⁷¹Словарь Тали Имани Гератского. М., 1961, s.135.

⁷²Севортыан. т.2, s.38-39.

⁷³Yenə orada, s.42.

⁷⁴Yenə orada, s.42.

⁷⁵Радлов, т.4, s.1440.

⁷⁶DTS, s.298.

⁷⁷Севортыан. т.3, s.20.

⁷⁸DTS., s.674.

⁷⁹Qan., s.11-12.

⁸⁰Yenə orada, s.99.

⁸¹Yenə orada, s.192.

⁸²Севортыан. I с., s.177.

⁸³Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности в Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959, s.53.

⁸⁴Yenə orada, s.65.

⁸⁵Bəzən şərq hunları kimi adlanan xalqa rus elmində hun deyirlər.

⁸⁶Абовян Х. Раны Армении. Ереван, 1955, s.114.

⁸⁷Yenə orada, s.339-340.

⁸⁸Есаян Л.К. Литературный Ашхарабар и язык романа Х.Абовян. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ереван, 1990.

⁸⁹Климов Г.А. Картвельские языки. Языки Азии и Африки. М., 1970, s.127.

⁹⁰Плутарх. Застольные беседы. Ленинград, 1990, s.252.

⁹¹Вах: Z.Həsənov. Çar skifləri. Bakı, 2004.

⁹²Buna istisna olaraq ancaq Babəkin islama qarşı üsyanını göstərmək olar.

⁹³Bunu biz Cəmaləddin Əfqaninin, İsmayıl bəy Qasıralının, Əli bəy Hüseynzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Əhməd bəy Ağayevin, Nəriman Nərimanovun və bir çox başqalarının fəaliyyətində görürük. İslam İttifaqı-müslimin, İttifaq, Difai, Müsavat partiyalarının, «Əkinçi», «Tərcüman», «Həyat», «İrşad», «Füyuzat», «İqbal», «İttihad» qəzetlərinin fəaliyyətlərinin və proqramlarının aparıcı amili islam idi. Ə.M.Topçubaşovun hökumət qarşısında qaldığı problemlərdən biri müsəlman din xadimlərini hazırlamaq üçün xüsusi seminariyanın açılışı idi. 1917-ci il fevral inqilabından sonra keçirilən ilk ümummilli toplantımız «Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı» adlanırdı. Bu qurultayın çox tarixi qərarları oldu, onların içərisində ən vacibləri islam dininə verilən azadlıqdan danışılırdı, xalq tərəfindən ən yüksək qarşılanan isə Azərbaycanca şeyə-sünnü qarşudurmasına son qoymaq idi. Belə vəziyyət Rusiyanın bütün türk xalqlarının oyanışında baş verirdi. İslam və türklük ideyaları nəinki bir-birinə zidd deyildilər, bu iki ideya bir birilə sıx əlaqədə inkişaf edirdi. Tarixi təzad belə idi ki, türklər öz birliklərini unutmaqda idilər. «Türk türkün qardaşdır» şüarı qaldırılmazdan əvvəl «müsəlman müsəlmanın qardaşdır» şüarı irəli sürülmüşdü. Türk xalqları islamda birləşərək öz etnik birliklərini yenidən dərk etdilər. İslam, sadəcə, din funksiyasını həyata keçirməklə kifayətlənmirdi. İslam türk xalqlarının azadlığı yolunda həm siyasi, həm mənəvi, həm hüquqi normaları formalaşdırma yolunda böyük rol oynayırdı. Türk birliyinə qayıdışda məhz islam birliyi əvəzsiz rol oynadı. Türk amili o dərəcədə güclü inkişaf etmişdi ki, bəzən türkəsilli olmayan kabardin, abaz, çeçen xalqları da türkmeyilli olaraq Rusiyanın əlindən məhz Türkiyəyə köçürdülər.

Волынев А. Выселение татар в Турцию // Крымский вестник. Ноябрь

1901г., №13. Об эмиграционных планах крымских татар. // Крымский вестник. Март 1893г., №52. Переселение татар и черкесских ногаев. Крымский вестник. 1860, т.28, s.371-373. Тотлебен Г.И. О выселении татар из Крыма в 1860 году. // Русская старина. 1893, т.78, s.531-550. Чернышев Е.И. Причины эмиграции крымских татар в Турцию в 1860 году: Очерк по архивным материалам. // Труды Общества изучения Татарстана. Казань, 1930, т.5, s.93-128. Гербанк Н. Переселение крымских татар. // Русский вестник. 1860. Кн.12, s.211-229.

Əvvəl «panislamizm» yarandı, sonralar isə bu hərəkat «pantürkizm» keçdi. İstər «panislamizm», istərsə də «pantürkizm» hərəkatları ilk əvvəl Rusiyanın ərazisində yaşayan türkdilli müsəlmanların həmrəylik vəzifəsini həyata keçirmək məqsədi güdürdü. Müasir türkçülüyn banilərindən olan İsmayıl bəy Qaspiralın II Yekaterinaya həsr olunmuş məqaləsində ilk əvvəl Yekaterinanın məhz islam dininə göstərdiyi qayğı üçün minnətdarlıq bildirir və ilk həmrəylik formulasını türkçülük əsasında deyil, İslam əsasında irəli sürmüşdür. O, əslində türklərin deyil, «Rusiya müsəlmanlarının» həmrəylik məsələsini qaldırmışdır. (Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина. Симферополь, 1881, s.5. См. также Червоная С. Идея национального согласия в сочинениях И.Гаспринского. // Отечественная история. М., 1992, s.31-34.) Demək olar ki, Rusiya türklərinin ilk həmrəylik təşkilatı Rusiyanın dövlət dumasında 1906–1917-ci illərdə yaranıb, fəaliyyət göstərən «Müsəlman fraksiyası» idi. «Caddidizm» hələ XIX əsrdə müsəlman dini məktəblərinin istilasını adı ilə başlanan bir hərəkat idi. Bu hərəkatın baniləri də İslam üləmaları idilər. Onlardan görkəmli tatar din xadimi və maarifpərvəri Şixabuddin Mərcaninin adını qeyd etmək olar. Amma bu hərəkat əslində daha geniş vüsət aldı və ictimai həyatın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etdi və nəhayət, müsəlmanlarda və türklərdə yeni düşüncə və milli dərkətmə tərzini oyatdı. «Caddidizm» müsəlmanları islamdan döndərmək məqsədi güdmürdü, o, islama sadıqlığı saxlayaraq, müsəlmanları dünyəvi elmlərə yiyələnməyə yönəltdi.

⁹⁴ Daha ətraflı bax: Z.Həsənov. Çar skifləri.

⁹⁵ Tanrıçılıq barədə yazan ilk müəlliflərdən bir çoxu onu monoteist və ya monoteizmə çox yaxın bir din hesab edir. Hətta ibtidai monoteist sistemlərin qədim yunan və s. mifologiyalarda görünən politeist sistemdən qədim olduğunu iddia edən Pramonoteizm nəzəriyyəsinin yaradıcıları öz fikirlərini isbatlamaq üçün qədim türk din sistemini də nümunələrdən biri kimi göstərmişlər. Antik mənbələrdə, daha dəqiq desək, Herodotda qeyd edilən 8 «ilahi»

məsələsi bu baxımdan bir ziddiyyət yaratmır. Çünki Baş İlahinin (Tanrının) mövcudluğu Pramonoteizm nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

⁹⁶ Z. Həsənovun son tədqiqatları göstərir ki, Qorqud həmin Kuar, Qur, Qor tanrısının peyğəmbəri olub. Kut sözü «ruh» mənasında götürülsə, «Qorqud» sözünün mənası «Qor tanrısının ruhu» kimi alınardı.

⁹⁷ Шахматов В.Ф. О происхождении двенадцатилетнего животного цикла летоисчисления у кочевников. // Вестник АН Казахской ССР, 1955, №1, т.43, с.43-53). В.В.Уйбульский. Лунно-солнечный календарь стран Юго-восточной Азии. М., 1988, с.17.

⁹⁸ Диваев А.А. Летоисчисление времени года по киргизскому стилю с обозначением примет. Туркестанские ведомости. 1982, №5; Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-кайсацкского народа; Этнографическое обозрение. 1916, № 1, 2, 4; Казбеков Ю. Цикловой год у киргизов и других народностей Средней Азии. Туркестанские ведомости. 1985, № 6 и др.; А.И Левшин. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: «Санат», 1996, с.357.

⁹⁹ Шахматов В. Указ. соч., с.51; Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. М., 1976.

¹⁰⁰ Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. Наука, 1988, с.43; Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. М., Наука, 1985, с.175.

¹⁰¹ Цыбульский В.В. Лунно-солнечный календарь стран Юго-Восточной Азии. М., 1998.

¹⁰² Исакаков М. Халк календари. Алматы, 1980, с.167-268. Мухамбетова А.И. Тенгрианский календарь – как основа казахской культуры. Интернет.

¹⁰³ Z. Həsənovun «Çar skifləri» əsərində qədim yunan və qədim çin mənbələrinə əsasən sübut olunur ki, qədim türklər xaça deyil, yerə sancılmış qılınca sitayiş ediblər.

¹⁰⁴ Onu qeyd edim ki, b.ə.ə. VII əsrdə yaşayan qədim skiflərin\quzların nə Zərduştən, nə də Avestadan xəbərləri var idi. Qeyd etmək istəyirəm ki, tanrıçılıq bütün dinlər kimi müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Amma bizə məlum olan tanrıçılıq dininin ən qədim təsvirinə Herodotda çar skifləri\quzlar haqqında danışılarda rast gəlinir.

¹⁰⁵ Зороастризм древнейшая религия иранских племен С.Н.Соколов Публикуется По Книгам: Авеста в русских переводах (1861–1996) / Сост., Общ. Ред., Примеч., Справ. Разд. И.В.Рака. – Спб.: Журнал «Нева» – Рхги,

1997, 480 s. История Таджикиского народа. I с.: С Древнейших времен до V В. Н.Э. / Под ред. Б.Г.Гафурова и Б.А.Литвинского. М., 1963, s.168-186, 512-514. avesta.isatr.org/zoroastr/Sokolov001.htm-80k.

¹⁰⁷Алиев И. Несколько замечаний на авестологическую тему. Баку, 2003. s.22.

¹⁰⁷Алиев И. История Мидии. Баку, 1960, s.205.

¹⁰⁸Yenə orada s.206.

¹⁰⁹Son tədqiqatlar sübut edir ki, Qorqud tanrıçılıq dininin ilk və ən mö-təbər peyğəmbəri olub və onun tarixi Zərdüştün tarixindən daha qədimdir.

¹¹⁰Тажутов Ахас. Государство рождается сперва в голове. Алма-Ата, 1995.

¹¹¹Мандельштам А. Введение // Заревенд. Турция и пантуранизм. Париж, 1930, s.7.

¹¹²Yenə orada s.4.

¹¹³Колесникова А.А. Народные дома в общественно-политической и культурной жизни Турецкой республики. М., Наука, 1984, s.67.

¹¹⁴Yenə orada s.74-75.

¹¹⁵Rəşid Axundov 1874-cü ildə Brüsseldən atası Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktublarının birində qeyd edir ki, bizim məktəblərdə 10 ilə döyənələn dərsi burada bir ilə keçirlər.

¹¹⁶Fikrimin rus dilli versiyası: Нам думается, что реформаторское движение (джадидизм), правильнее будет определить как движение по возвращению национального самосознания, когда мусульманские народы от польного господства религиозного сознания перешли вначале к сознанию этнической культуры и истории, а затем консолидировали религиозное сознание с этническим.

¹¹⁷Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск первый. Издание Особой комиссии при Министерстве иностранных дел. Б., 1920, s.122-157.

¹¹⁸Yenə orada s.136.

¹¹⁹Белова К.А. Эволюция общественного идеала в сознании турецкой интеллигенции // Турция: История и современность. М., 1988, s.178.

¹²⁰Cəmaləddin Əfqani 1838-ci ildə Həmədan yaxınlığındakı Əsədabad kəndində doğulmuşdur. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1998.

¹²¹Cəmaləddin Əfqanini Azərbaycan ictimai fikir tarixinə cəsarətlə qaytaran Şamil Qurbanovdur. Onun С.Əfqani haqqında yazdığı monoqrafiya

ictimai tariximiz üçün əvəzsizdir.

¹²² Куртынова Л.К. Некоторые особенности турецкого буржуазного национализма в период его зарождения. // Ближний и Средний Восток. История, экономика, политика. М., Наука, 1987, I кн., s.97.

¹²³ Сеидзаде Н.Б. Лингвистические взгляды М.Казымбека. Учебное пособие. Б., 1990, s.3. 1845–1848-ci illərdə bu əsər bir neçə dəfə Rusiyada nəşr olundu. 1848-ci ildə Leypsiqdə nəşr olunmuşdur. Məhz Mirzə Kazimbəy bu əsəri yazarkən türk dillərinin tədqiqində ilk dəfə olaraq ərəb filologiyasının ənənələrinə deyil, Avropa dilçilik ənənələrinə əsaslandı.

¹²⁴ Дорн. О десятом присуждении Демидовым премий. ЖМНП ч. XXXII, 1841, отд. III, s.84-85. «Особенной признательности знатоков заслуживают получения о дербентском, а еще более о доселе почти вовсе неизвестном, но теперь выясненном М.Казымбеком азербайджанском наречии».

¹²⁵ М.Казимбəy türk xalqlarının tarixini araşdıran ilk türkəşli alimlərdən olub. 1841-ci ildə «Uyğurlar haqqında tədqiqat» əsərini nəşr etdirərək o, ilk dəfə olaraq türklərin ulu şəcərəsi haqqında məsələ qaldırır və qeyd edir ki, qədim hunlar uyğurların əcdadlarıdır. O, «uyğur» sözünün etimologiyasını verir. Kazimbek M. «Исследование об уйгурах» ЖМНП ч. XXXI, отд II, 1841, s.56-57.

¹²⁶ ЦГА Татарстана. Ф.1186, оп.1, д.14, л.17.

¹²⁷ Gürcüstan Dövlət Arxivi. f.13, siy.46, c.7-8.

¹²⁸ Yənə orada, s.41-44.

¹²⁹ Rusiya Respublikası nəzərdə tutulur.

¹³⁰ Вах: И.Багирова. Политические Партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900–1917), Баку, 1997, s.115).

¹³¹ «Баку» 1917, 12 апреля.

¹³² «Каспий» 1917, 11 апреля.

¹³³ Yazıb-oxumaq öyrətmək. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., 1987, c.4, s.8.

¹³⁴ Əhali arasında savad, bilik, mədəniyyət yaymaq üçün mütəşəkkil surətdə həyata keçirilən tədbirlər sistemi. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., 1987, c.3, s.250.

¹³⁵ Məhz A.A.Bakıxanov, demək olar ki, ilk dəfə müasir azərbaycanlı ziyalısının islamdan ayrı ola bilmədiyini öz həyat nümunəsində göstərdi. A.A.Bakıxanov Həccə gedib, Məkkə düzündə vəfat edib.

¹³⁶ Hüseyinov S. Seyid Əzim Şirvani. B., 1987, s.15.

¹³⁷İsmayılova S. S.Ə.Şirvaninin milli məktəb yaradılması uğrunda mübarizəsi. «Tarix və onun problemləri» jurnalı, №2, B., 2003, s.26.

¹³⁸Bağirov A. S.Ə.Şirvani və məktəb. B., 1998, s.81.

¹³⁹«Əkinçi» qəzetinin ömrü qısa oldusa da yeni yaranan gələcək qəzetlərə yol açdı. «Əkinçi» qəzetinin bağlanması qəzetin erməni mənşəli əməkdaşının xəyanətkar rolu oldu. Yeniləşməkdə olan Azərbaycan ilk irimiqyaslı siyasətçisi Əlimərdan bəy Topçubaşovun formalaşmasında da Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyətinin, yaradıcılığının və birbaşa şəxsi ünsiyyətinin müstəsna rolu var. Həsən bəy Zərdabinin qızı Pəri xanım Ə.Topçubaşovun həyat yoldaşı idi.

¹⁴⁰«Kaspiy» qəzeti, 1 dekabr 1917, №263, s.4.

¹⁴¹Rus imperiyası tərkibində türklərin inkişafı, ya Osmanlı imperiyası tərkibində, ya yeni bir unitar türk dövlətinin yaranması, ya yeni bir federativ türk dövlətinin yaranması şəklində görünürdü.

¹⁴²Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin verdiyi məlumata görə, M.F.Axundovun sağlığında Şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadə olub (1873–1884). 1909–1911-ci illərdə isə Şeyxülislam Axund Məhəmməd Həsən Mövlazadə idi.

¹⁴³Hacıyev Abbas. Tiflis ədəbi mühiti. B., 1980, s.66.

¹⁴⁴Yenə orada s.38–39. «Zakavkazyə» qəzeti, 26 may, 31 may 1907.

¹⁴⁵Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşri. Bakı, 1962, III c., səh.225.

¹⁴⁶Yenə orada. II c, səh.22.

¹⁴⁷Yenə orada. II c, səh.81.

¹⁴⁸Yenə orada. II c, səh.151.

¹⁴⁹Gəncə xanlığı 1804-cü ildə hərbi yolla işğal olundu. Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə Rusiyaya «kəonüllü» adlandırılaraq birləşdirildi.

¹⁵⁰Çar hökumətinin müsəlmanların rus ordusuna çağırılma qaydasında da dəyişikliklər baş verdi. 1883-cü ildə Azərbaycan əhalisi buradaca təşkil olunmuş atlı dəstələrə üç illik ordu qulluğuna cəlb olunurdu. Əhali bunu çox normal qarşılayırdı. Amma 1916-cı ildə artıq azərbaycanlıların ordunun döyüş dəstələrindən tamamilə təcrid olunduğunu görürük. 19 yaşdan 45 yaşa qədər bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının orduda tikinti işlərinə cəlb olunması barədə fərman verilib. Əhali arasında bu, xeyli narazılıqlar törətdi. Azərbaycanlılar rus ordusunun döyüş hissələrində qulluq etmək barədə razılıqlarını bildirsələr də, bu məsələ uzun müddət, sadəcə, müzakirə mövzusu olaraq qalırdı. (Документы по Русской политике в Закавказье. Выпуск Первый. Издание Особой Комиссии при Министерстве Иностранных Дел. Б., 1920,

s.207-228). Nəhayət, qərar qəbul olundu. Cənubi Qafqaz müsəlmanları arasında bu yaşdan olan kişilərin sayı azı 80 min nəfər idi. (Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. B., 3 hissədə. 1-ci hissə, s.194-196). Müsəlmanlar onlara bəslənən inamsızlıqdan narahat idilər. Çarizm xüsusi xidmət orqanlarının köməyi ilə əhalinin əhvali-ruhiyyəsinə öyrənərək müvafiq addımlar atdı. Cənubi Qafqaz müsəlmanları orduya çağırılaraq Qafqaza deyil, qərb cəbhələrinə göndərildilər. Bu bəlkə də, müsəlmanların ürəyindən idi, çünki Qafqaz cəbhəsi əslində Türk ilə Rusiya qarşudurmasından ibarət idi. Yeri gəlmişkən, ermənilərin əksəriyyəti məhz Qafqaz cəbhəsinə göndərildilər. Qafqaz müsəlmanları məşhur «Dikaya diviziya» (Vəhşi diviziya) adlı ordu dəstəsinə cəlb olunmuşdu.

¹⁵¹ XIX əsr Şəmkirdə yaşayan şair Miskin (Məmməd Cəfər) yerli Azərbaycan türklərinin torpaqlarının ruslara verilməsini pisləyən poema yazmışdır.

¹⁵² Ахмедов А. Азербайджанские турки в революции 1905 года. Б., 2002, s.63.

¹⁵³ Ахмедов А., s.62.

¹⁵⁴ Тябиб А.Х. Патриоты миссионеры. «Каспий», 11 ноября 1905, №218.

¹⁵⁵ Əfsuslar olsun ki, tariximizin hazırkı dönəmində də buna bənzər hadisələr baş verir. Hələ IV əsrdə türkdilli hunların etnik düşüncələrindən dönməyənlərində həmin üsul tətbiq olunmuşdu. Xristian ədəbiyyatı hunların dilinə tərcümə olundu və yayıldı. Hunlar öz ana dillərində oxuyaraq xristianlaşdılar, sonra isə hun kilsəsi xristian kilsəsinin himayəsi altına düşdükdə hunlar etnik assimilyasiyaya uğradılar. Beləliklə, biz nəinki böyük sayda soydaşlarımızı itirmişik, onların törəmələri hal-hazırda bizə qanlı düşmən olublar.

¹⁵⁶ Nikolay İvanoviç İlminski (23 aprel 1822, Penza, 27 dekabr 1891, Kazan). Pedaqoq-missioner. Şərqsünas-ərəbşünas, türkoloq, Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvi idi. Kazan Ruhani Akademiyasını bitirəndən sonra orada müəllim saxlanılmışdır. 1851-54-cü illərdə Misir, Fələstin və Suriyada islamı öyrənmişdir. 1861-72-ci illərdə Kazan universitetində və Ruhani Akademiyasında türk-tatar dillərini tədris etmişdir. N.İ.İlminski türk-tatar dillərinin maarifləndirmə sistemini yaratmışdır. Bu sistem çar hökuməti tərəfindən 26 mart 1870-ci il fərmanı ilə rəsmiləşdirilmişdir. Sistemin son məqsədi türk-tatar xalqlarını ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq idi. Bəs sistemin mahiyyəti nə idi? Türk-tatar xalqlarının xristianlığa doğru keçidi ilk əvvəl öz ana dillərində aparılmalıdır. Yazı qrafikaları ərəbdən kirilə keçirilməlidir. Bu proeslərin təlimi üçün türk-tatar xalqının öz içindən rus dilini yaxşı bilən müəllimlər hazırlanmalıdır. İlk əvvəl qadınların xristianlaşmasına daha çox

diqqət yetirilməlidir, ona görə ki, sonralar onlar ana olaraq öz övladlarını da xristianlığa asanlıqla keçirəcəklər. İbtidai məktəb ana dilində olmalıdır, orta məktəb isə artıq tam rus dilində olmalıdır.

¹⁵⁷ Ахмедов А., s.26.

¹⁵⁸ Раевский А. Большевизм и меньшевизм в Баку в 1904–1905 гг. Баку, 1930, s.36.

¹⁵⁹ Yənə orada, s.39.

¹⁶⁰ Yənə orada, s.42.

¹⁶¹ Yənə orada, s.44.

¹⁶² Раевский А. Большевизм и меньшевизм..., s.131.

¹⁶³ Yənə orada, s.154.

¹⁶⁴ Yənə orada, s.153. Hakimiyyətə gələndən sonra isə bolşeviklər çarın siyasətini başqa bir formada özləri həyata keçirməyə başladılar.

¹⁶⁵ Агаев А. Что я вынес из моего путешествия в Петербург? «Каспий», 1905, №93.

¹⁶⁶ Зардаби Гасан. Основание мусульманского театра. Газета «Хаят», 13 декабрь 1905 г., № 117.

¹⁶⁷ Qasimov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914–1918-ci illər). 3 hissədə. II hissə (1914-cü il avqust – 1917-ci il oktyabr). B., 2000, s.206.

¹⁶⁸ Orjinalda: «Обагрят всю землю мусульманской кровью».

¹⁶⁹ Orjinalda: «Превратим степи в кладбище армянских тел».

¹⁷⁰ Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, s.47.

¹⁷¹ Yənə orada, s.49.

¹⁷² Ə.Əhmədov qeyd edirdi ki, çar hökuməti erməni burjuaziyasının gücündən çəkinirdi və onlara qarşı gizli mübarizədə bəzən Azərbaycan burjuaziyasına güvənirdi. S.143.

¹⁷² Отчет сенатора Александра Кузьминского. 21 сентября 1905 г. Революция 1905 года и самодержавие. Центрархив. М.-Л., 1928, s.86.

¹⁷⁴ Витте Граф (род. в 1849 году) государственный деятель Незаменимую услугу самодержавию Витте оказал в первую русскую революцию 1905 года, в качестве премьер-министра Витте вел двойную игру: с одной стороны, издал манифест 17 октября с провозглашением «свобод», заигрывал с либеральными слоями русского общества, с другой – готовил при помощи своего товарища по министерству, Дурново, предпосылки для

подавления революционного движения силой. Перед созывом I Государственной Думы в 1906 г. Витте получил отставку и с тех пор не играл никакой роли в политике царизма.

¹⁷⁵ Доклады Витте С.Ю. Николаю II Революция 1905 года и самодержавие. Центрархив. М.- Л., 1928, s.45.

¹⁷⁶ Orijinalda: «не является результатом племенной вражды татар и армян, которой в строгом смысле и не существует».

¹⁷⁷ Доклад министра внутренних дел гофмейстера Булыгина Николаю II. 18 марта 1905 г. Революция 1905 года и самодержавие. Центрархив. М.- Л., 1928, s.62- 65.

¹⁷⁸ Отчет сенатора Александра Кузьминского. 21 сентября 1905 г. Революция 1905 года и самодержавие. Центрархив. Moskva-Leninqrاد, 1928, 74-85. 1988-cı ildə bir çox erməni siyasətçiləri yaranmaqda olan Qarabağ münaqişəsinin məhz Moskvanın rəsmləri tərəfindən, milli-azadlıq hərəkatını zəiflətmək məqsədi ilə ortalığa atıldığını qeyd edirdilər. Hansı ki, münaqişənin təşəbbüskarı məhz ermənilər özləri idilər. Moskvanın və SSRİ-nin bir çox mərkəzi orqanlarının bu hadisələrə baxışları ermənilərin birbaşa iştirakı ilə formalaşdı.

¹⁷⁹ Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году по Высочайшему повеления сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. С.46.

¹⁸⁰ Ахмедов А. С.135.

¹⁸¹ Ахмедов А. С.12.

¹⁸² 1905–1906-cı illərdə Rusiyada Yəhudi Sosialist-Fəhlə Partiyası, Gürçü Sosialist-Federalistlər Partiyası, Erməni İnqilabi-Sosialist Partiyası, (Daşnak-sütun), Polşa Sosialistlər Partiyası, Latış Sosial-Demokrat İttifaqı, Estoniya Sosialist-İnqilabçılar Partiyası, Ukrayna Milli Partiyası, Belorus Sosialist Partiyası, Eserlərin (sosial-inqilabşılar) Osetin təşkilatı, Zuvaş İttifaqı, Yaquıt ittifaqı, Volqaboyu müsəlmanların ittifaqı yaranmışdır. Eserlərin milli azlıqlar arasında geniş yayılması onların milli burjuaziya mövqeyində durmalarından irəli gəlirdi. Eneslər 1905–1906-cı illərdə geniş yayılmış milli-muxtariyyət, federalizm və hətta müstəqillik ideyalarının tərəfdarı idilər. 1905-ci il oktyabrın 22-də Litva liberalı İ.Basanaviçus və din xadimi İ.Abrazeyus Rusiyanın baş naziri Vitteyə muxtariyyət tələbi ilə imzalanmış Memorandum göndərdilər. Oxşar müraciətlər Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Başqırdıstan tərəfindən də göndərilmişdir.

¹⁸³ Məktəb jurnalı 1912- ci il və canişinliyin məlumatı. Axmedov A., s.92.

¹⁸⁴ Ленин В.И. ПСС, т.25, s.71. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. I с., изд.8. М., 1970, s.63. Leninin bu siyasətinin təzahürünü biz Azərbaycanın təmsalında da gördük. Bolşevik Rusiyasının işğalı nəticəsində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının guya xalqın iradəsindən irəli gəlmiş qeyd olunurdu. SSRİ-nin yaranmağı da məhz sovet respublikalarının könüllü istəyi kimi qələmə verildi.

¹⁸⁵ 1918-ci ildə Gürcüstanda da, Ermənistanda da qələbə çalan qüvvələr sosial yönümlü proqramlara əsaslanırdılar. Gürcüstanda menşeviklər, Ermənistanda daşnaklar sosial yönümlü idilər.

¹⁸⁶ Ахмедов А., s.139-140.

¹⁸⁷ N.Nərimanovun qardaşı nəticəsi Kamilə Hüseynovanın «N.Nərimanov haqqında xatirələrdən». K.Hüseynovanın yazdığından məlum olur ki, N.Nərimanovun anası Həlimə xanım 1905-ci ildə erməni-müsəlman qarşudürması zamanı ermənilərin silahlı hücumuna məruz qalıb, yaralanıb və nəticədə həlak olub. – N.Nərimanovun ev-muzeyinin arxivini.

¹⁸⁸ O zaman Gəncədə iki qubernator var idi. Biri Kalaçev – mülki qubernator, ikincisi Takayşvili – hərbi qubernator. Bunlardan birincisi erməniləri, ikincisi isə azərbaycanlıları silahlandırır. Вах: Гусейнов. Очерки революционного движения в Азербайджане. Б., 1926, s.79. 1905-ci ildə baş verən erməni-müsəlman qarşudürması mətbuatda geniş işıqlandırılmışdır. Əhməd Ağayev «Həyat», Ə.Topçubaşov «Kaspiy» qəzetlərində hadisələrin geniş təhlilini verdilər. Erməni müəllifi hadisələri əks şəkildə işıqlandırmaq məqsədi ilə bu kitabı nəşr edib: Алибегов И. Йелизаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.

¹⁸⁹ 1905 год в Баку. Журнал «Новый Восток», №№ 13- 14, М., 1926, s.132- 57.

¹⁹⁰ Доклад мирового посредника «4-го отдела Зангезурского уезда Йелизаветпольской губернии ротмистра Фан-Мензенкампф Йелизаветпольскому генерал- губернатору «О состоянии умов населения и причинах вражды между армянами и татарами». – Алибегов И. Йелизаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906.

¹⁹¹ Раевский А. Большевизм и меньшевизм..., s.142.

¹⁹² Ахмедов А., s.236.

¹⁹³ Ахмедов А., s.228, s.234.

¹⁹⁴ Топчибашев А. Рабочие-мусульмане. «Каспий», 1905, № 223.

¹⁹⁵ Ахмедов А., s.229.

¹⁹⁶ «Каспий» qəzeti, 27 iyul 1905. Əhmədov Ə., s.222.

¹⁹⁷ Ахмедов А., s.57, «Каспий» qəzeti, 1905, 30 iyul.

¹⁹⁸ Ахмедов А., s.240.

¹⁹⁹ Открытое письмо мусульман конторским служащим. – «Каспий», 1905, №229.

²⁰⁰ Ахмедов А., s.168.

²⁰¹ Ахмедов А., s.235.

²⁰² Отчет сенатора Александра Кузьминского. 21 сентября 1905 г. Революция 1905 года и самодержавие. Центрархив. М.- Л., 1928, s.85-88.

²⁰³ Yenə orada, s.88-91.

²⁰⁴ Государственная дума. Стенографический отчет. Созыв 2, сессия 2, ч.2. СПб., 1907, s.951- 952.

²⁰⁵ Yenə orada, s.165.

²⁰⁶ Доклад о распространении идей панисламизма на Кавказе. Очерки революционного движения в Азербайджане. Б., 1926, s.113

²⁰⁷ Документы по Русской политике в Закавказье. Выпуск Первый. Издание Особой Комиссии при Министерстве Иностранных Дел. Б., 1920, s.5-54.

²⁰⁸ Yenə orada, s.207-228.

²⁰⁹ XX əsrdə milli düşüncənin, milli təfəkkürün təhlilini sistemləşdirən bir çox yeni məktəblər mövcud olub. Milli düşüncənin mahiyyəti haqqında mülahizələr və yanaşmalar müxtəlifdir, mənim məqsədim bunların hamısını təhlil etmək deyil, bir neçəsini sadalamaqla bunlara maraq oyatmaqdır. D.Yum özünün «İnsanın təbiəti» və «Milli xasiyyət haqqında» əsərlərində milli özünüdərkətmənin, demək olar ki, prinsiplərini verir. İtalyanlı Dcambatisto Viko «millətlərin təbiəti haqqında yeni elmin əsasları» əsərində milli düşüncənin, dilin, milli miflərin, adət-ənənələrin sosial qurum vasitəsi ilə yaranan düşüncə sisteminə aid edir. İ.Qerder belə hesab edir ki, dil və tarixi ənənələr milli düşüncənin aparıcı amilləridir. Hegel milli düşüncənin təcəssümünü məhz milli ruhda («dux naroda») görür. Amerikalı etnopsixoloq Dc.Xoniman milli dərkətmənin daim inkişafda olan bir məfhum olduğunu qeyd edir. Bunu izah etmək üçün o elmə: «etik davranışın modeli» adlı yeni məfhum gətirib. Bir çox alimlər sayırlar ki, milli düşüncə, milli xasiyyət araşdırılmadan aydınlaşdırıla bilməz. Alman alimləri M.Lawarus və X.Şteyental «xalqların psixologiyasını» elmin müstəqil qolu bəyan etdilər və milli düşüncənin məhz milli xasiyyət vasitəsilə bürüzə verildiyini qeyd etdilər. V.Vundt belə hesab edir ki, milli özünüdərkətmə onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin deyil, məhz xalqın kollektiv iradəsindədir və xalqın kollektiv fəaliyyətində özünü bürüzə verir.

A.Kardiner, D.Levinson, R.Linton, A.İnşles hesab edirlər ki, milli düşüncə millətin stereotip davranış tərzilə təzahür olunur. İnsan ilk əvvəl öz xalqının davranışını stereotip qarşılaşmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır və bu qabiliyyət onda milli düşüncəni inkişaf etdirir. Berdyayev P.A. rus milli xasiyyətini daha geniş şəkildə təhlil edib və onun fəlsəfi mahiyyətini çıxarıb. Berdyayev belə hesab edir ki, hər xalqın coğrafi, siyasi, sosial-iqtisadi yaşayış tərzilə nə dərəcədə ziddiyyətli, dramatik və mürəkkəbdirsə onun milli xasiyyəti də bir o dərəcədə ziddiyyətli və mürəkkəbdir. Milli xasiyyətin tərkibi dəyişkəndir, lakin bu dəyişikliklər ani bir zamanda baş vermir, tarixin uzunmüddətli sınaqlarından çıxaraq yararlı və yararsızlığa ayrılırlar. İ.M.Bunin xalqların xasiyyətində olan fərqləri dəyərlər sistemində olan fərqlərlə izah edir. Rus alimi B.Q.Viçeslavsev milli xasiyyətin sirlərini nağıllarda, dastanlarda axtarılmasını tövsiyə edir. Rus filosofu İ.A.İlyin belə hesab edir ki, milli düşüncənin mahiyyəti vətənpərvərlik və vətən hissidir. İlyin belə sayır ki, milli düşüncənin tərkibi daim dəyişməkdədir. Bizdə son zamanlar «mentalitet» termini çox işlənir. Bu termin «mentallıq» şəklində elmə fransız alimləri Lyusen Fevr və Mark Bolk tərəfindən gətirilib. Bunların nəzəriyyələrinin mahiyyəti ondadır ki, xalqın başına gələn bütün tarixi hadisələr, onun milli düşüncəsinin və tərəkürünün daxili hərəkətinin nəticəsidir. Mentallığı sonralar başqa alim Le Qoff daha müfəssəl öyrəndi. O daha çox mentallığı davranışla, hətta jestlərlə əlaqələndirirdi. Le Qoff deyir ki, mentallıq dəyərlər və ideologiya deməkdir. Mentallıq millətin sosial qurumu qavramaq yolunda istifadə olunan psixoloji imkanlar deməkdir. Mentallıq milli düşüncənin təzahürüdür. Jorj Dyubi mentallığı milli dünyagörüşün sistemi kimi qiymətləndirir və belə hesab edir ki, «mentallığı öyrənmədən cəmiyyətin total tarixini yaratmaq mümkün deyil». Amerikalı alim Ç.Djadd belə hesab edir ki, milli düşüncə tarix boyu minilliklərlə toplanır.

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ, YAXUD BİR DAHA TÜRKLÜYÜMÜZ HAQQINDA.....	3
MÜƏLLİFDƏN	6
I. TÜRK TARİXİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ	10
TARİXİMİZƏ BAXIŞIMIZ MİLLİLƏŞMƏSƏ, DÜŞÜNCƏMİZ MİLLİLƏŞMƏZ!	10
1.1. Türkəsilli xalqlar və türk dilləri haqqında qısa məlumat	10
1.2. Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi xüsusiyyətləri haqqında.....	13
1.3. Azərbaycanda türkəsilli–türkdilli xalqların məskunlaşması nəzəriyyələri və onların inteqrasiya modeli.....	18
1.4. Qədim və müasir azərbaycanlıların milli özünüdərkətmə versiyaları.....	23
1.5. Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan ərazilərinin azərbaycanlılardan etnik təmizləmə siyasətinin mahiyyəti və mərhələləri	26
1.5.1. Türklərə qarşı etnik təmizləmə mərhələləri	26
1.5.2. Türklərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti.....	30
1.6. Nəticə	31
1.6.1. Azərbaycanın geopolitik mövqeyi və tarixi taleyi.....	31
1.6.2. Türk xalqlarına qarşı etnik təmizləmə siyasətinin məqsədləri.....	32
1.6.3. Çar Rusiyası və ermənilərin Azərbaycandakı geopolitik maraqları.....	33
1.6.4. Rusiya–Ermənistan və Türkiyə–Azərbaycan cütlükləri	35
1.6.5. Müxtəlif situasiyalarda Rusiyanın türklərə qarşı münasibətində müşahidə olunan qəribə eynilik.....	36
1.6.6. Ermənilərin mütəşəkkilliyi	37
1.6.7. Tarixin dərsi – türk xalqlarına ibrəti.....	38
II. TÜRK DİLÇİLİYİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ	39
NƏ QƏDƏR Kİ, DİLİMİZ MİLLİLƏŞMƏYİB, DÜŞÜNCƏMİZ MİLLİLƏŞMƏZ!	39

2.1. Türk dili və Azərbaycan dili deyərkən nə düşünürük?	39
2.2. Lüğətçilik əhəmiyyəti və milli düşüncəmiz	46
2.3. Dilimizin milliləşməsi yolunda	50
2.4. Dilimizin qrammatik qanunlarını qoruyuruqmu?	54
2.5. Biz dilimizdə hansı sözləri işlətməliyik?	58
2.6. Polisemantika haqqında bir neçə söz	66
2.7. Toponimikamızın izahı milliləşməyə, torpağımıza münasibətimiz milliləşməz	72
2.8. Dilimizdə izi saxlanılan qədim sözlər	84
2.9. Qədim türklərin heroqlifləri olubmu?	86
2.10. Çin-türk tarixi paralelləri və Çin heroqliflərinin mahiyyəti.....	90
2.11. Xaçatur Abovyan və çoxlu türk sözlü erməni ləhcəsi	92
2.12. Dilimizin milliləşməsi nə deməkdir?	97
III. TÜRK MƏNLİYİMİZİ ÖYRƏNMƏK YOLLARINA AİD	101
MİLLİLƏŞMƏNİN ƏSAS ƏLAMƏTİ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKƏTMƏDİR.....	101
3.1. Köçerilik təsadüfdür, yoxsa düşünülmüş seçimdir?	101
3.2. Türklərin islamaqədərki dinləri nə olub, yaxud tanrıçılıq və atəşpərəstlik (zərdüştlük) haqqında bəzi məlumatlar.....	111
3.3. Biz kimik, hansı dünyagörüşün məhsuluyuq?	126
IV. TÜRKÇÜLÜYÜN OYANIŞI	130
HAKİMLƏRİN VƏ ZİYALILARIN TÜRKÇÜLÜYƏ QAYIDIŞ YOLUNDA	
TARİX BOYU ETDİKLƏRİ CƏHDLƏR	130
4.1. Türkçülüyn tarixi kökləri	130
4.2. Çar Rusiyasında türkçülük	139
4.3. Cəmaləddin Əfqani	144
4.4. Azərbaycançılıq və türkçülüyn vəhdəti.....	150
NƏTİCƏ	195
TƏXMINİ "TÜRKŞÜNASLIQ PROQRAMI"	195
ŞƏRHLƏR VƏ MƏNBƏLƏR	206
İÇİNDƏKİLƏR	221

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Operator: Rövşanə Hüseynova
Səhifələyici: Günay Seyidova
Montajçı: Rəsim

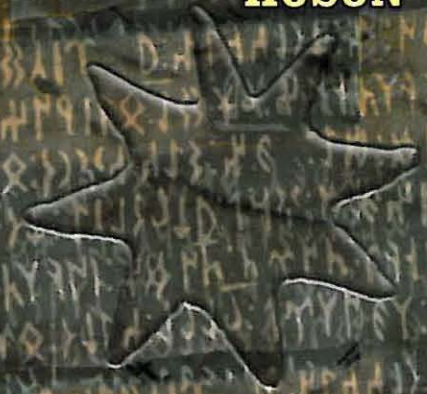
*Yığılmağa verilmiş 11.07.2007.
Çapa imzalanmış 03.08.2007.
Şərti çap vərəqi 14. Sifariş № 412.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 2000.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: **prof. N.B.Məmmədli**
E-mail: **nurlan1959@yahoo.com**
Tel: 497-16-32; 850-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

TÜRKLÜYÜMÜZ

HƏSƏN ƏZİZOĞLU

HƏSƏN ƏZİZOĞLU